

ББК: 63.3(0)я43
I-906
УДК: 94(100)08

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 4. – 192 с.

У четвертому випуску збірника розглядаються малодосліджені проблеми історії нового та новітнього часу, питання регіоналістики, історіографії та методології. Видання розраховане на науковців, викладачів і студентів.

ББК 63.3 (0)я 43

Редколегія випуску:

Сич О. І., доктор історичних наук, професор
(науковий редактор);
Добржанський О. В., доктор історичних наук, професор;
Марусик Т. В., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор (м.Рівне);
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор;
Холодницький В.Ф., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
Сахновський Є. В., кандидат історичних наук, доцент;
Піддубний І. А., кандидат історичних наук, доцент.

Літературний редактор – **Лукул О. В.**

Рецензент – **Юрій М. Ф.**, доктор історичних наук, професор

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Додаток до постанови президії ВАК України від 4.07.2006 р. №1 – 05/7 // Бюлетень ВАК України, № 8, 2006 р.)

Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію № 289,
серія ЧЦ від 23.03. 2005 р.

Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.

За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.
Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

E-mail: hist_panorama@yahoo.com

® „Рута”, 2007.

З М І С Т

НОВА ІСТОРІЯ

Мінаєв Андрій, Мінаєва Тетяна

До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст с. 7 - 16

Сахновський Олександр

Ірландське повстання 1916 р.: наслідки політичних репресій коаліційного уряду Герберта Асквіта..... с. 17 – 31

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Федорів Олександр

Галицька Соціалістична Радянська Республіка в політиці Радянської Росії..... с. 32 – 51

Папук Віктор

Положение венгерского, немецкого и еврейского этнических меньшинств в составе Румынского королевства в 20-х – 30-х гг. XX в с. 51 - 63

Новосолов Олександр

Участь румунських військ у бойових операціях на території України (1941 – 1944 рр)..... с. 64 - 73

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Піддубний Ігор

Діяльність аеропорту м. Чернівці у другій половині 40-х рр. XX ст. (До 600-ліття першої згадки м. Чернівці)..... с. 74 - 86

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Гакман Сергій

Проблема территориальной принадлежности Бессарабии и Буковины на начальном этапе Второй мировой войны в исторических трудах XX ст..... с. 87 - 96

Червінська Ольга

Рецепція історичної постаті на перетині наукового та художнього дискурсів (Жанна Д'Арк) с. 97 - 109

Безаров Олександр

Юлій Ісідорович Гессен – історик єврейського питання в Російській імперії... с. 110 - 120

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

Мінаєв Андрій

Гене́за та розвиток соціалістичних ідей в XIX – початку XXI ст. (короткий історичний огляд)..... с. 121 - 139

Павлюк Оксана

Евразийская концепция культуры Н. Трубецкого..... с. 139 – 151

ВЛАСНИЙ ПОГЛЯД

Казарин Владимир

Битва за ясли Господни. Проиграла ли Россия Восточную (Крымскую) войну 1853 – 1856 годов? с. 153 - 162

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Василь Холодницький

Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького державного університету в 1940-1955 рр..... с. 163 - 176

РЕФЕРАТИ

Сыч Александр

По следам незаконченной полемики
Huntington S.P. If Not Civilizations, What? Paradigm of the Post-Cold War World // Foreign Affairs. – November / December 1993. – Volume 72. – № 5. – PP. 186 – 194. Хантингтон С.П. Если не цивилизации, то что? Парадигмы мира после «холодной войны»..... с. 177 - 184

РЕЦЕНЗІЇ

Сич Олександр

Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 – 1939 роках. Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. – Київ: „Гене́за”, 2004. – 256 с., іл., карти с. 185 - 190

Відомості про авторів..... с. 191

Від редакції..... с. 191

CONTENTS

MODERN HISTORY

Andriy Minaev, Tetyana Minaeva

On a problem of the status of the prisoners of war in the international law at the end of the XIX – the beginning of XX centuriesp. 7 - 16

Olexandr Sakhnovski

Irish Rising 1916 and the consequence of political repression Asquit's coalition governmentp. 17 – 31

CONTEMPORARY HISTORY

Oleksandr Fedoriv

Policy of Soviet Russia Government for Galician Socialistic Soviet Republicp. 32 – 51

Viktor Papuk

The status of Hungarian, German and Jewish ethnic minorities in composition of the Roumanian kingdom in the 20 – 30th of the XX century.....p. 51 - 63

Aleksandr Novosiolov

Participation of Romanian troops in military actions on the Ukrainian territory within 1941 – 1944p. 64 - 73

REGIONAL HISTORY

Ihor Piddubnyy

Activities of Chernivtsy-city airport at 1940-es (In commemorating of 600-th anniversary of first reminiscence of city-name).....p. 74 – 86

ISSUES OF METHODOLOGY AND HISTORIOGRAPHY

Serhiy Hakman

Problem of territorial belonging of Bessarabia and Bukovina at the initial stage of the Second world war in historical works the XX centuryp. 87 - 96

Olga Chervinska

Reception of historical at intersection of scientific and artistic discourses (Jeanne of D'Arc)p. 97 - 109

Alexander Bezarov

Julius Isidorovich Gessen is a Historian of the Jewish Question in the Russian Empire.....p. 110 - 120

FROM THE HISTORY OF SOCIAL THOUGHT

Andriy Minaev

The genesis and the development of the socialistic ideas in the XIX – the beginning of the XXI centuries (the short history review).....p. 121 - 139

Oksana Pavlyuk

Eurasian concept of Trubetskoy's culture.....p. 139 – 151

THE PERSONAL VIEW

Kazarin Vladymir

The Battle for the Jesus Christ's Crib. Did Russia lose the Eastern (Crimean) War 1853 – 1856?p. 153 - 162

SCIENTIFIC LIFE

Vasil Kholodnyts'kyi

Establishment and Activities of the Department of Modern and Contemporary History at Chernivtsi State University in 1940 – 1955.....p. 163 - 176

ABSTRACTS

Oleksandr Sych. On the Trail of Unfinished Polemics

Huntington S.P. If Not Civilizations, What? Paradigm of the Post-Cold War World // Foreign Affairs. – November / December 1993. – Volume 72. – № 5. – PP. 186 – 194p. 177 - 184

BOOK REVIEWS

Oleksandr Sych

History of Age by the Eyes of Man / Person. Ukraine and Europe in 1900 – 1939. Manual on Ukrainian and World History / Komarov U., Mysan V., Osmolovskyi, Bilonoschko O. – Kyiv: Geneza, 2004. – 256 h., ill.....p. 185 - 190

Information about authors.....p. 191

УДК 341.34«18/19»

Андрій Мінаєв, Тетяна Мінаєва

**До питання про статус військовополонених
у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст.**

Одне з найвагоміших місць у новітній міждержавній політиці, з огляду на дві світові війни, які відбулися у минулому столітті та невпинне зростання кількості локальних та регіональних збройних конфліктів протягом останніх десятиліть, займає так зване «право війни». Останнє, будучи складовою частиною міжнародного права, є покликаним регулювати відносини, з одного боку, між воюючими, а, з іншого, між воюючими та нейтральними державами. Зрозуміло, що однією з найактуальніших складових «права війни» здавна була й лишається досі проблема військовополонених. Втім, на жаль, в сьогоденній історико-правовій літературі недостатньо уваги приділяється питанням походження та прийняття міжнародних актів, спрямованих на розв'язання гострих питань взаємовідносин держав в умовах виникнення військових конфліктів, у тому числі щодо визначення політико-правового статусу військовополонених, забезпечення їхніх прав, умов взаємного обміну сторонами збройного конфлікту та ін.

Зокрема, це стосується й проблеми правового статусу військового полону напередодні та в роки Першої світової війни, яка практично не знайшла свого відображення на сторінках вітчизняних досліджень даного періоду в історії європейських країн. У радянський час дана тематика переважно вважалася неактуальною, в тому числі, з огляду на певні політико-ідеологічні міркування, визначальні в цій галузі історичних досліджень¹. Проте певні здобутки в даній сфері отримані. Зокрема, з питанням статусу військовополонених в міжнародній політиці напередодні Першої світової війни ми можемо ознайомитись у роботах таких дослідників як Ф.І. Кожевников², певною мірою А.А. Мальков³. У пострадянський час спостерігається активізація інтересу до історії Першої світової війни та її окремих питань. З-поміж інших, певної розробки набула й проблема військового полону, втім, її вивчення й досі обмежується дослідженнями деяких аспектів без належної систематизації та узагальнення. Насамперед, вартою наслідування є активність російських істориків, які, зокрема, в 2004 р. провели досить масштабну міжнародну конференцію, присвячену століттю з початку "Великої війни". Результатом конференції стало видання збірки матеріалів⁴, у тому числі й таких, що розглядають проблематику військового полону⁵. Надзвичайно цінним для дослідників стала сьогодні й загальнодоступність текстів Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр., наявних в мережі Інтернет⁶.

Водночас, попри існування певних зрушень в історичній науці, їх явно не достатньо для створення цілісної картини такого явища як військовий

© Мінаєв А., Мінаєва Т., 2007

полон напередодні та в роки Першої світової війни, отож для дослідників залишається широке поле невивчених або маловивчених аспектів даної проблеми.

Таким аспектами, наприклад, є формування правових засад забезпечення дотримання прав військовополонених, а також втілення розробленої правової бази у міждержавну практику війн, пошук єдиного знаменника, прийнятного для всіх учасників збройного конфлікту та зведення до мінімуму можливостей його порушити.

У даній статті ми зробимо спробу проаналізувати суть категорій "військовий полон", "військовополонений" та розглянути конкретно-історичні умови закріплення статусу військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст.

Сучасне розуміння термінів "військовий полон", "військовополонений" почало складатись, власне, з кінця XIX – початку XX ст. Відбулося це внаслідок прийняття низки міжнародних правових актів, які виокремили питання військовополонених як важливу складову гуманізації принципів вирішення міждержавних збройних конфліктів.

Насамперед спробуємо зрозуміти зміст поняття "військовий полон" та саму суть означеного ним явища. При тому, що конкретні формулювання визначень категорій «полон», «військовий полонений» в різних джерелах можуть дещо варіюватись, загальну природу останніх це суттєво не змінює. Так, за словником Брокгауза та Ефрона, військовополонений «це особа, затримана під час війни супротивником зі зброєю в руках»⁷. На думку сучасної російської дослідниці С. Солнцевої, військовий полон – «обумовлене станом війни тимчасове затримання воюючою державою осіб, які потрапили під її владу і які належать до складу ворожої армії, що супроводжується тимчасовим обмеженням їх свободи та підкоренням їх її владі та законним розпорядженням»⁸, а також «обмеження свободи особи, яка брала участь у військових діях, з метою недопущення її до подальшої в них участі»⁹. Останнє визначення дослівно повторюється також у вільній Інтернет-енциклопедії "Вікіпедія", при цьому підкреслюється, що «право брати в полон належить виключно державі в особі її воєнних органів; приватні особи нікого на війні в полон брати не можуть. Об'єктом військового полону можуть бути лише особи, які фактично брали участь у військових діях»¹⁰. Існують й інші визначення, втім, в основній своїй масі вони подібні й різняться лише об'ємом характеристик.

Безумовно, природа полонених як військових ворожої армії, захоплених в процесі збройного конфлікту на полі бою зі зброєю в руках, зумовлює їх юридично-правовий статус. Останній базується на трьох основних вихідних положеннях: по-перше, вони не злочинці, по-друге, це вороги, які зберігають своє підданство, і, нарешті, по-третє, вони є військовими особами¹¹. Отож, за Брокгаузом і Ефроном, «під час війни військовополонені можуть бути обмінені, зі згоди воюючих сторін, при чому зазвичай взаємному обміну підлягає рівна кількість осіб однакових чинів»¹²; взагалі ж припинення юридично-правового статусу військовополоненого, як

зазначає С. Солнцева, може настати, крім згаданого вище обміну, ще у чотирьох випадках: смерті полоненого, його втечі або звільнення під чесне слово, а також внаслідок укладання миру між воюючими країнами¹³.

Варто наголосити на тому, що зазначена вище природа полонених може вважатись універсальною (позаісторичною). Водночас, при незмінній природі даного явища статус військовополонених носить яскраво виражений історичний характер. Таким є, зокрема, гуманістичне тлумачення суті військового полону, на якому наголошує згадана С. Солнцева. Остання відзначає, що *«оскільки мета військового полону – виключно послаблення військових сил ворога, то держава, яка захопила полонених, зобов'язана поводитися з ними гуманно, але вона має право організувати, якщо бачить необхідність, тимчасове обмеження свободи полонених, яке використовується виключно з метою воєнної безпеки, а ув'язнення може бути застосоване до них лише як надзвичайний захід і на час, поки існують обставини, які його вимагають»*¹⁴. Те ж саме можна сказати й про заборону використання праці військовополонених на об'єктах військового призначення, які можуть бути застосовані у війні проти його батьківщини¹⁵, на чому наголошується у словнику Брокгауза та Ефрона. Гуманне ставлення до полонених, принцип тимчасовості, надзвичайності їх статусу вперше здобули закріплення у міжнародному праві саме в кінці XIX – на початку XX ст. Однак, протягом жорстокого XX ст. ці принципи на практиці постійно порушувались (варто згадати лише жалюгідне становище полонених у військових таборах Англії під час англо-бурських війн, кайзерівської та, особливо, нацистської Німеччини в світових війнах та ін.). Знадобилися, по суті, дві світові війни, коли проблема полонених в обох сторонах конфлікту за масштабами та характером набула ознак не лише військової, а й соціальної катастрофи, щоб людство всерйоз замислилося над необхідністю практичного забезпечення принципів гуманного ставлення до полонених¹⁶.

Історичний характер статусу військовополонених зумовлений, насамперед тим, що визначається він законами та звичаями війни. Останні являють собою правила ведення війни, встановлені традиціями народів, а також міжнародними угодами, укладеними між державами з метою усунення найбільш жорстоких проявів війни, які не викликаються військовою необхідністю, а також для захисту мирного населення¹⁷. Отож, як видно з даного визначення, закони та звичаї війни, хоч і об'єднуються у міжнародному праві в спільну групу правових норм, однак суттєво розрізняються за своїми джерелами. При цьому між звичаями війни з одного боку, та законами з іншого, нерідко можуть бути наявні суттєві протиріччя. Адже *звичаї* ведення військових дій (неписані норми, традиції, зумовлені як загальним історичним фоном тієї чи іншої епохи, так і особливостями ментальностей воюючих народів), безумовно *історично передували законодавчому закріпленню* правил війни. Саме звичаї війни не лише домінували на додержавному етапі існування людства, а й, фактично, не зменшували свій вплив на хід та умови військових дій в добу античності та середньовіччя. На ставлення до полонених суттєво впливали такі невід'ємні

рисни людської психіки, як, по-перше, ксенофобія (ненависть до чужинців), а, по-друге, презирство до слабого з боку сильного (а той факт, що людина потрапила в полон, сприймався як її слабкість). Полонений вважався фактичною власністю сторони-переможця, тобто рабом, набутим військовим шляхом. І поводитись з ним відповідним чином: серед первісних племен, в державах-деспотіях стародавнього Сходу, доколумбової Америки військовополонених використовували на важких громадських (рідше приватних) роботах, або в ритуальних цілях, включаючи принесення в жертву. Згодом, в добу класичної античності, із піднесенням товарно-грошових відносин, раб-полонений став уже матеріальною цінністю, основою розвинутого рабовласницького суспільства. Однак у будь-якому випадку ставлення до полонених найвиразніше ілюструвалося латинським популярним висловом «Горе переможеним!».

Не набагато змінилося становище військовополонених у добу феодалізму. «Кодекс честі» рицарів вимагав від них прояву благородства щодо захопленого у полон противника. Втім, це стосувалося лише противника, рівного за походженням та положенням у суспільстві й, аж ні в якому разі, представників «чорні». Та й «кодекс честі» в принципі не забороняв отримувати визиск від становища переможця: за представників аристократичних родин вимагався солідний викуп, в очікуванні якого «благородні полонені» роками могли утримуватись в ув'язненні (або, разом із «чорню», використовуватись на різних роботах).

До того ж, цілком правомірно стверджувати, що до початку епохи гуманізму з її принципами людяності та поваги до людської особистості, становище полонених вирішувалося кожною державою на свій власний розсуд, оскільки якогось спільного законодавчого підґрунтя для регулювання цього питання ще не було вироблено.

Законодавча фіксація на міжнародному рівні статусу військовополоненого була зумовлена низкою передумов, що склалися протягом нового часу: по-перше, необхідністю вироблення системи загально визнаних правил, регламентуючих умови ведення військових дій з метою зробити їх більш передбачуваними; по-друге, появою основних принципів гуманізму в епоху Ренесансу; по-третє, формуванням націй і національних держав разом із поняттям громадянства й національної солідарності, що вимагало піклуватися про долю захоплених у полон співвітчизників. І, нарешті, збільшенням масштабів ведення бойових дій, чисельності військових контингентів та масовим використанням науково-технічних досягнень у військових цілях, що привело до суттєвого зростання кількості полонених.

Одним із перших спробував сформулювати принципи міжнародного права щодо військовополонених та порядку ведення військових дій голландський правник та філософ Гуго Гроцій (1583-1645), який у написаній в 1625 р. славнозвісній книзі «Закон війни і миру» доводив первинність принципів гуманності по відношенню до національних законів¹⁸. Зокрема, Г. Гроцій писав: *"Подібно до того, як воюючим між собою воздається*

насиллям за насилля, так переможеному або взятому у полон надається милосердя, оскільки немає небезпеки порушення ним миру"¹⁹. Також автор розглядав право втечі з полону ("не важливо, як полонений повернувся із полону – був відпущений чи силою або хитрістю позбавився від влади ворогів"²⁰), торкався питання розміру викупу, який не повинен перевищувати місячної плати солдата, аби не позбавити його повністю засобів існування²¹. Питання військового полону, які піднімалися Г. Гроциєм, свідчать про актуальність даної проблеми ще за кілька століть до початку справжнього законодавчого "буму", покликаного закріпити юридично міжнародні норми становища військовополонених, зробити більш гуманним ставлення до людей, які внаслідок міждержавних політичних інтриг змушені були ризикувати своїм життям заради приватних інтересів високопосадовців. Водночас, довгий час проблема військового полону залишалася не розробленою та обмежувалася, в кращому випадку, окремими статтями у воєнних договорах.

Як уже відмічалось, до другої половини XIX ст. в міжнародному праві не було багатобічних угод, які б визначали режим військового полону. Першою в історії міжнародного права реальною спробою кодифікувати правові норми сухопутної війни шляхом укладання міжнародної угоди стала Брюссельська конференція. Остання відбулася влітку 1874 р. та декларувала передові для свого часу ідеї міжнародного права, відкривши шлях подальшій гуманізації правил ведення війни. В основу роботи конференції було покладено російський "Проект міжнародної конвенції щодо законів та звичаїв війни". Проект поділявся на чотири частини: 1) про права воюючих сторін по відношенню одна до одної; 2) про права воюючих сторін стосовно приватних осіб; 3) про стосунки між воюючими сторонами та 4) про репресалії²². Проблема військовополонених порушувалася в розділі шостому першої частини даного документу²³.

Наступним кроком на шляху до закріплення в міжнародній політиці статусу полонених було "Тимчасове положення про військовополонених східної війни 1877 р.", доповненням до якої стали правила від 10 жовтня 1877 р. про використання військовими судами військово-карних законів щодо злочинців, скосних полоненими. Даний документ суттєво звужував можливість застосування зброї проти осіб, що перебувають у полоні. Зокрема, право на використання збройних засобів обмежувалося лише випадками проявів відкритого невдоволення з боку полонених та їхньою масовою втечею. У разі ж втечі одного полоненого застосування зброї дозволялося виключно після зробленого попередження чи окрику. Крім того, особи, піймані під час втечі, не підлягали судовому стягненню, але піддавалися більш суворому нагляду²⁴. Таке, більш цивілізоване ставлення до полонених, безумовно, являло собою суттєвий прогрес навіть відносно військових традицій семилітньої давнини. Для порівняння варто навести досить типові розпорядження одного з пруських генералів, видане під час франко-пруської війни 1870 р.: *"Кожного разу, коли втікає французький військовополонений, з числа тих його друзів, з якими жив втікач, за жеребом*

*вибираються десять осіб, які беруться під варту в яку-небудь фортецю до того часу, поки не повернуться втікач. Офіцер, який утік і був спійманий, позбавляється всіх прав та переваг військовополоненого"*²⁵.

Однак, попри безумовні зрушення у ставленні до полонених, перша міжнародна конвенція про закони та звичаї сухопутної війни з чітко зафіксованими нормами регулювання режиму військового полону була прийнята в 1899 р. в Гаазі на так званій першій "конференції миру", в якій взяло участь 26 держав²⁶. В основу названої конвенції було покладено текст згаданої вище Брюссельської 1874 р. Більше того, саме на цій конференції відбулася власне констатація факту необхідності створення повноцінної законодавчої бази з проблеми військового полону. Зокрема, було вирішено, з огляду на відсутність у міжнародній практиці повного та різнобічного кодексу війни, покласти початок багатостороннім міжнародним зустрічам для вирішення загальних проблем та для узгодження спільних дій з метою недопущення нівелювання права держави та людської особистості. При цьому питанням статусу військовополонених було присвячено 17 з 60 статей зазначеної конвенції.

На окремих положеннях даної конвенції варто зупинитися докладніше, оскільки саме вони вперше виділили низку атрибутів політико-правового статусу військовополонених, які сьогодні є загальноновизнаними. Насамперед, законодавчо закріплювалося, що військовополонені перебувають під владою уряду ворожої сторони, а не окремих осіб, які взяли їх в полон. Було визнано, що все, що належить їм, за виключенням зброї, коней та військових документів, становить їх особисту недоторкану власність. Листи, поштові перекази, кошти, посилки, як надіслані військовополоненим, так і відправлені ними, підлягали звільненню від поштових зборів. Крім того, саме тоді факт затримання військовополонених здобув визнання як необхідний тимчасовий засіб, який зберігається виключно поки існують обставини, які цей засіб зумовили (тобто війна). Держава могла використовувати полонених на різних роботах відповідно до їх чинів (за виключенням офіцерів), проте ці роботи не повинні були мати відношення до військових дій. При цьому підкреслювалося, що зароблені таким чином кошти зобов'язані використовуватись для покращення становища полонених, а залишок після вирахування суми на їх утримання мав видаватися після звільнення. Якщо між воюючими державами не укладено спеціальної угоди щодо утримання полонених, то останні повинні користуватись такими ж продуктами харчування, приміщеннями та одягом, як і війська уряду, що взяв їх у полон. Водночас зазначалося, що полонені зобов'язані підпорядковуватись законам та наказам держави, в полоні якої вони перебувають. Будь-яка непокоря з їх боку надавала владі право на використання необхідних заходів покарання, а особи, піймані під час втечі з місць перебування, підлягали дисциплінарному покаранню²⁷.

Безпрецедентною була стаття, згідно з якою військовополонені могли бути звільнені під чесне слово. Останнє дозволялося у випадку, по-перше, якщо це допускається правилами країни, яка його полонила, і, по-друге, якщо

полонений візьме на себе зобов'язання не воювати надалі проти даної країни або проти її союзників²⁸. Важливим кроком на шляху забезпечення прав військовополонених стало також зобов'язання у випадку початку військових дій створити довідкове бюро про полонених на території будь-якої воюючої країни, а також на території нейтральних держав. На таке бюро покладалося зобов'язання заводити на кожного полоненого спеціальну іменну картку з даними про його місцеперебування, переміщення, звільнення під чесне слово, обмін, втечу тощо. Бюро повинно було також фіксувати там номер, ім'я та прізвище, вік, місце походження, чин, військову частину, день та місце взяття в полон, розміщення, отримання ран та смерть полоненого. Вже після укладання миру іменна картка підлягала передачі противнику²⁹.

За положеннями Гаазької конвенції для осіб, які перебувають у полоні, визнавалася повна свобода відправлення релігійних обрядів та присутності на богослужіннях, а у випадку смерті полоненого поховання могло бути здійснене з урахуванням його чину та звання. Нарешті, після укладення миру військовополонені мали бути відіслані на батьківщину у максимально короткі терміни³⁰.

Втім, враховуючи той факт, що переважна більшість розглянутих на Гаазькій конференції 1899 р. документів носила рекомендаційний характер і не була підписана та ратифікована всіма країнами-учасницями³¹, згодом було прийнято рішення скликати ще одну «конференцію миру» в Гаазі. На ній передбачалося остаточно закріпити принципи ведення війни, в тому числі правовий статус військовополонених.

Отож, в 1907 р. в Гаазі відбулася друга «конференція миру», на якій були присутніми вже 44 держави. Конференція завершилася прийняттям нових конвенцій, які, зокрема, замінили конвенцію від 29 липня 1899 р. про закони та звичаї сухопутної війни. Однак положення по правове та матеріальне становище військовополонених були, по-суті, продубльовані: їх практично без змін перенесли з попереднього тексту 1899 р.³² Цього разу основні положення Гаазької конвенції були прийняті більшістю держав-учасниць та знайшли відображення в їх внутрішньому законодавстві.

Варто відмітити, що складність поширення загального тлумачення статусу осіб, які перебували у полоні, зумовлювалась ще й тим, що дві великі європейські держави – Росія та Німеччина – займали в питанні про правове забезпечення становища військовополонених різні позиції. Так, німецький Генеральний штаб кодифікував основні принципи існуючих норм та традицій в 1902 р., а в 1908 р. видав положення про військовополонених, де, зокрема, говорилося: *"Держава вважає військовополонених особами, які просто виконували свій обов'язок і підкорялися наказам згори, а тому в їх ув'язненні бачить гарантію безпеки, а не покарання"*³³. У Росії ж основні тези Гаазької конвенції були відтворені лише 16 жовтня 1914 р. у спеціальному "Положенні про військовополонених", а значна частина конвенції навіть так і не була перекладена з французької на російську мову³⁴. Однак переважна більшість країн з числа учасниць майбутнього світового військового конфлікту протягом останніх передвоєнних років спромоглася ратифікувати

основні положення Гаазьких мирних конференцій та, здавалося, була готова їх дотримуватися.

Загалом, як правомірно підкреслював радянський дослідник А. Мальков, напередодні Першої світової війни загальноприйняті норми міжнародного права стосовно військового полону зводилися до наступних ключових тез:

- військовим полоном визнається, відповідно до правил ведення війни, обмеження свободи військовослужбовців ворожої країни, які опинилися під владою супротивника. Військовий полон не повинен мати характер покарання, помсти чи рабства;
- за військовополоненим підтверджувався статус беззбройного воїна, який виконував обов'язок перед своєю державою;
- військовополонені мали право на спілкування з родиною, на отримання листів, посилок та грошових переказів, безперешкодне користування різними видами допомоги з боку товариств та установ, які засновані за законами країни³⁵.

Проте початок Першої світової війни відзначився надзвичайно великими масштабами воєнних дій, значною кількістю втягнених у війну держав та масовими жертвами. Безпрецедентним виявилось й число військовополонених, що, по суті, зводило нанівець можливість практичного дотримання правового забезпечення статусу полонених передвоєнного часу.

Таким чином, проблема військового полону напередодні Першої світової війни була поставлена на порядок денний більшості міжнародних форумів кінця XIX – початку XX ст., які активно розробляли юридичні принципи ведення майбутніх війн. Підсумком пошуків, суперечок та протистоянь стало утвердження та підписання двох Гаазьких конвенцій, у додатках до яких були детально закріплені права та обов'язки військовополонених в умовах виникнення можливих міжнародних збройних конфліктів. Історичне значення цих конвенцій полягає в тому, що вперше у міжнародному військовому праві отримали закріплення кілька принципово важливих аспектів статусу військовополонених, які не втратили актуальність і сьогодні. Проте, на жаль, події "Великої війни" показали ілюзорність будь-яких благих намірів щодо вирішення даної проблеми з позицій гуманізму в умовах тотального військового конфлікту, який розтягнувся у часі і просторі, поглинув більшість суспільних ресурсів та викликав серйозну кризу основних засад європейської цивілізації. Нетривкість раціонально побудованих домовленостей та ігнорування великими державами незадовогу перед цим юридично зафіксованих основних принципів ведення війни, і, як наслідок, мільйони військовополонених, які потерпали від голоду, побутової невлаштованості та знущань ворожих урядів, – ось ті сумні підсумки, з якими світ підійшов до завершення тривалої епохи нового часу.

Примітки:

- ¹ Серед таких міркувань можна вказати, по-перше, загальне дещо зневажливе ставлення радянських ідеологів (а, значить, і суспільствознавців та істориків) до міжнародного «буржуазного права», по-друге, класовий підхід до класифікації війн (війни «імперіалістичних держав» є апіорі несправедливими), що позначалося й на проблемі полонених, а, по-третє, очевидно, давалася взнаки певна інерція мислення епохи Великої вітчизняної війни, коли мільйони радянських військовополонених автоматично прирівняли до «зрадників вітчизни».
- ² Кожевников Ф.И. Русское государство и международное право (до XX века). – М.: Госюриздат, 1947. – 336 с.
- ³ Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.). – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – 272 с.
- ⁴ Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документах российских и зарубежных архивов: материалы Международной научной конференции 7-8 сентября 2004 года / [отв. ред. В.П. Козлов]. – М.: Наука, 2006. – 388 с.
- ⁵ Свольшак П. Словенские военнопленные во время Первой мировой войны // Последняя война Российской империи... - С. 242-244; Фишер Я. "Русские" военнопленные на словенской территории // Там само. - С. 251-253; Галицкий В. Защита прав военнопленных в период Первой мировой войны: опыт и уроки // Там само. - С. 254-257; Микшич Д. Русские военнопленные Первой мировой войны в Хорватии (по документам Хорватского государственного архива) // Там само. – С. 263-265; Симонова Т. Российские военнопленные и интернированные в лагерях Германии и Австрии в 1914-1922 годах // Там само. – С. 331-336.
- ⁶ Laws and Customs of War on Land (Hague II); July 29, 1899 The Convention. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague02.htm>; Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны. Гаага, 18 октября 1907 года. – <http://www.memo.ru/PRAWO/hum/haag07-1.htm>
- ⁷ Энциклопедический словарь. – Т.VI-а. – Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрон. – С.-Пб., 1892. – С. 851.
- ⁸ Солнцева С.А. Военный плен в годы первой мировой войны (новые факты) // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5. – С. 98.
- ⁹ Там само. – С. 98.
- ¹⁰ Плен – Википедия. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BB%D0%B5%D0%BD>
- ¹¹ Там само.
- ¹² Энциклопедический словарь. – С. 852.
- ¹³ Солнцева С.А. Вказ. праця. – С. 99.
- ¹⁴ Там само. – С. 98.
- ¹⁵ Энциклопедический словарь. – С. 852.
- ¹⁶ Скандали останніх років, пов'язані із жорстокостями, допущеними військовими США щодо афганських та іракських полонених, примушують визнати, що й на сьогоднішній день ситуація є вельми далекою від ідеальної.
- ¹⁷ Международное право. – М.: Госюриздат, 1951. – С. 504.
- ¹⁸ Волох Е. Некоторые аспекты правового статуса военнопленных в международных конфликтах. – <http://pentagonus.narod.ru/Army/stat/Z3.htm>
- ¹⁹ Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер. с лат. А.Л. Сакетти. – М.: Госюриздат, 1956. – С. 704.
- ²⁰ Там само. – С. 665.
- ²¹ Там само. – С. 734-735.

- ²² Примусові заходи, що застосовуються однією державою у відповідь на неправомірні дії іншої держави.
- ²³ Кожевников Ф.И. Вказ. праця. – С. 282.
- ²⁴ Там само. – С. 288.
- ²⁵ Цит. за: Там само. – С. 288-289.
- ²⁶ Дипломатический словарь в трех томах // Под ред. Громыко А.А. и др. М.: Госполитиздат, 1960. – Т.I. – С. 335-336.
- ²⁷ Див.: Laws and Customs of War on Land...
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Петраш О. Рішення Гаазької конференції 1899 року та громадська думка Росії щодо англо-бурської війни // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Вип. 229-230. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 226.
- ³² Див.: Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны...
- ³³ Цит. за: Мальков А.А. Вказ. праця. – С. 25.
- ³⁴ Симонова Т.М. Вказ. праця. – С. 333.
- ³⁵ Мальков А.А. Вказ. праця. – С. 26.

Андрей Минаев, Татьяна Минаева

К вопросу о статусе военнопленных в международном праве в конце XIX – начале XX вв.

В своей статье авторы рассматривают некоторые аспекты проблемы военнопленных в международном военном праве в конце XIX – в начале XX вв. В частности авторы анализируют такие вопросы как категория "военный плен" в целом, а также защита прав военнопленных в случае возникновения международного вооруженного конфликта.

Andriy Minaev, Tetyana Minaeva

On a problem of the status of the prisoners of war in the international law at the end of XIX – the beginning of XX centuries.

In their article the authors consider some aspects of a problem of the prisoners of war in the international military law at the end of XIXth – the beginning of XXth centuries. Especially the authors analyze such questions as a category "a military captivity" as a whole, as well as protection of the rights of the prisoners of war in case of occurrence of the international armed conflict.

Надійшла до редколегії 14.05.2007

Навесні 1916 р. Ірландія наблизилася до події, яка не тільки змінила політичні пріоритети, а й мала широкий резонанс як в Британській імперії, так і за її межами. Не дивлячись на те, що доповіді А. Біррела та інших посадовців адміністрації Дублінського замку у цей час звучали досить обнадійливо, в квітні 1916 р. сталося те, що, на думку Ллойд Джорджа, „було неминучим”¹. Йдеться про повстання, яке відбулося в останній тиждень цього місяця і дістало назву „Червоного Великодня”.

Повстання в Дубліні – одна з найважливіших віх в історії ірландського національно-визвольного руху. „Шість днів, які потрясли Імперію” – так назвав книгу про повстання один із істориків². Певною мірою з цим можна погодитися, так само, як і з відчутним резонансом за межами Великої Британії. Принаймні впадає в око неабиякий інтерес вождя російських більшовиків В.І. Леніна, який тоді ж, по гарячим слідам подій відгукнувся спеціальною статтею. В ній Ірландське повстання розглядалося в контексті загального натиску всіх передових сил на імперіалізм, тобто як частина світової соціальної революції³. Не вдаючись далі в подробиці – це окрема тема для розмови, – зазначимо лише, що позиція Леніна з даного питання визначила на декілька десятиліть напрямки наукових розробок радянської історіографії. Повстання в Дубліні, по-перше, надовго стало в центрі уваги, а по-друге – розглядалося не як випадкова подія, а якраз навпаки, як логічний наслідок розвитку революційних тенденцій в ірландському визвольному русі і, з іншого боку, початок національно-визвольної революції в Ірландії⁴.

Насправді ж поставити „Червоний Великдень” в певний логічний розвиток подій початку ХХ ст. досить важко. Хоча повстання в якійсь мірі готувалося, в цілому воно почалося і розвивалося стихійно. Безпосереднім поштовхом до нього послужив шифрований документ, який потрапив до рук ірландських волонтерів з Дублінського Замку і 19 квітня був зачитаний на засіданні Дублінського Муніципалітету альдерманом Томасом Келлі. Він містив перелік тих заходів, які були розроблені британською владою для роззброєння волонтерів, у тому числі й арешт усіх членів комітетів Ірландських волонтерів, Шин фейн, Гельської Ліги і т. ін. Без сумніву, розданий у великій кількості, цей документ спричинив неабиякий вплив на волонтерів. Їм фактично доводилося вибирати між роззброєнням і відкритою збройною боротьбою.

Секретність, в атмосфері якої вузька група керівників ірландських волонтерів і робітничих дружин „Ірландської громадянської армії” розробляла плани повстання, приховуючи свої наміри навіть від такого провідного діяча, як Мак-Нейл, обернулася проти них самих: з’явилися суперечливі накази, на одну добу був перенесений термін повстання і розладналася система зв’язку. До того ж судно з партією зброї з Німеччини, © Сахновський О., 2007

яке повинно було прибути безпосередньо перед повстанням, затонуло біля узбережжя Корка. Дійсно серйозний виступ вдалося організувати лише 24 квітня в Дубліні, хоча і в ньому брали участь далеко не всі сили ірландських волонтерів.

Слід відзначити, що більшість безпосередніх керівників повстання, зважаючи на його стихійність і погану підготовку, передбачали поразку й самі особисто свідомо йшли на смерть. Поет У.Б. Ейтс був особисто знайомий майже зі всіма ними, постійно спілкувався, належав до того ж кола – і тим не менш повстання стало для нього несподіванкою. Свідомо готували себе до смерті в ім’я свободи Падрейг Пірс, Томас Мак-Донаг, Джозеф Плункет, Томас Кларк, Джеймс Коннолі та інші лідери – майже всі поети, вихованці Гельської Ліги, натхненні образами реальних і легендарних ірландських героїв. Не дивно, що Великодне повстання охрестили „повстанням поетів”. У ньому, як нашу думку, воедино поєдналися особиста мужність учасників, соціальний авантюризм і революційний дух епохи.

Отже, повстання в Дубліні стало несподіванкою для британського уряду, лідерів політичних партій, громадськості. Воно, за визначенням преси тих часів, „впало на публіку, як грім серед ясного неба”⁵. Та попри все, ірландські волонтери разом з Громадянською армією захопили центр міста і, проявляючи величезну мужність, утримували його протягом кривавого тижня під натиском значно переважаючих британських військ. Урешті-решт, як зазначає Ліем де Пеа: „Після того, як снарядами і вогнем були зруйновані всі опорні пункти повстанців, вони здались; центр Дубліна перетворився в руїни, серед військових, а також цивільного населення було багато вбитих, і в історії Ірландії відкрилась нова сторінка”⁶. Існує майже незаперечна думка, що це небачене в ірландській історії впродовж двох століть повстання стало найважливішим рубіжем у самій постановці ірландського питання. Поет У.Б. Ейтс у вірші „Великдень 1916 року” вже тоді інтуїтивно відчув і зафіксував цю ситуацію:

Все змінилось, змінилось повністю:
На світ народжується страшна краса”

Що ж до гомруля, то, як вірно підмітив автор:

„Англія може тепер
Посул покласти під сукно...”⁷.

Рациональне пояснення зміни змісту ірландського питання знаходимо в історичній літературі. Девід Бойс у цьому зв’язку зазначає: „Після 1916 року питання полягало не в тому, надасть Англія гомруль чи ні, а в тому, яке становище буде займати Ірландія відносно решти Об’єднаного Королівства. Ірландське питання тепер постало таким чином, що гомруль був початком, а не метою (was starting-point but not goal)”⁸.

Спочатку британський уряд сприйняв повстання як незначне заворушення, подібне до тих, які мали місце і раніше. Відповідаючи на запит Палати громад, А. Біррел заявив, що „ситуація вже контролюється”⁹. І лише коли відомості про дублінські події попали в газети, уряд змушений був давати пояснення, причому нічого кращого не могли придумати, як

зобразити повстанців агентами Німеччини. Відтоді пропаганда зображувала будь-які прояви ірландського національно-визвольного руху як зраду „королю і вітчизні”. З цих позицій повстанців засудили всі британські партії, включаючи і лейбористів. Той же Д. Бойс зазначає при цьому, що тоді все ще чітко прослідковувалась різниця між повсталими і рештою Ірландії: „Загальне засудження стосувалось насамперед зачинщиків повстання, і, за виключенням консервативної преси, воно не поширилося на націоналістичну Ірландію в цілому. Більшість британських газет запевняли, що воно було таким же сильним ударом для Ірландії, як і для Британії”¹⁰.

У перші дні після повстання висловлювання лідера Ірландської Парламентської партії (далі – ІПП) Д. Редмонда та інших ірландських депутатів звучали в унісон з найбільш реакційними членами консервативної партії. Повсталі розцінювались як зрадники, а саме повстання – як інспіроване Німеччиною. Зокрема у своїй промові у Палаті громад 27 квітня 1916 р., Редмонд приєднавшись до Карсона (лідер Ольстерських юніоністів), офіційно оголосив про спільну підтримку британського уряду. Від імені всіх гомрулерів він також говорив про відчуття „жаху і відрази”, яке охопило його при отриманні повідомлень про події в Дубліні. Лідер ІПП висловив сподівання, що це відчуття „розділяє переважна більшість ірландців”, і що „жодна з газет чи політиків у цій країні (Британії – О.С.), не буде робити спроби використати те, що сталося в Ірландії, як політичну зброю проти іншої партії”¹¹. У цьому контексті важливо зазначити, що, незважаючи на той незаперечний факт, що ірландська націоналістична суспільна думка, як і ірландська історія, неодмінно перетворювали переможених повстанців на героїв і відмовлялися їх засуджувати, значна частина ірландців при отриманні перших повідомлень про повстання спочатку дійсно цілком широко розділяла це відчуття „жаху і відрази”. Наприклад, ірландський солдат Том Кетл (відомий тоді в Ірландії філолог, поет і юрист), який уважав за справу честі для Ірландії воювати поряд з Британією у справі звільнення малих націй, коли почув про повстання, був глибоко вражений і засудив „химерну авантюру” повстанців як „безглузде божевілля”¹².

Однак, незабаром після придушення повстання ситуація в Ірландії почала докорінно змінюватись, а у масовій суспільній свідомості ірландців відбувалися суттєві зрушення. Такому розвитку подій немало посприяла та жорстка позиція, яку зайняли ліберали, боячись критики з боку політичних опонентів за невдалу спробу попередити „заколот”. Ще в ході придушення повстання по всій Ірландії було запроваджено воєнний стан, а командуючому військами генералу Дж. Максвеллу надані необмежені повноваження. Негайно після здачі Дубліна повстанцями стали відомими суворі вироки воєнних трибуналів, що засідали при зачинених дверях. Ігноруючи або не розуміючи всю трагічність ситуації, британський уряд не поспішав припиняти масові репресії. Незважаючи на чисельні протести, як з боку ірландської, так і англійської громадськості, у перші травневі дні ув’язнених у Кілменхемській в’язниці керівників повстання виводили зранку на розстріл і це приголомшувало мешканців Дубліна, які добре їх знали. Декільком десяткам

інших повстанців смертна кара була замінена пожиттєвим ув’язненням. Більш ніж 3 тис. було вбито і поранено (більшість з них – мирні мешканці) в ході придушення опору й стільки ж заарештовано та інтерновано без суду і слідства¹³. Згодом з’ясувалось, що декілька чоловік, в тому числі і відомий ірландський журналіст Шихі Скеффінгтон та брат П. Пірса – Вільям Пірс (під час повстання він один був цивільним серед волонтерів, а єдиною його провиною стали родинні зв’язки з лідером повстання), були розстріляні без будь-якого слідства.

Відверто жорстка політика британського уряду зумовила зростання напруги в суспільстві і привела ірландців у стан емоційного збудження, найбільш глибокого з усіх, які будь-коли спостерігались. Хвиля шоку охопила всю країну. Пануючий спочатку серед ірландців настрій страху і здивування поступався захопленням діями героїв і невдоволенням репресивними актами „друга і захисника малих націй”. У цьому зв’язку А.Д. Колпаков, зокрема, зазначив: „Збільшення випадків беззаконної розправи над борцями за незалежність, відмова британської влади надати їм статус військовополонених, сприймалось населенням як наочне свідчення того, що англійці поведуться з ірландцями як з нижчою расою, не обтяжуючи себе загальноприйнятими нормами цивілізованого суспільства”¹⁴. Характерною була і реакція ірландських емігрантів у Північній Америці. Видний гомрулер Шеін Леслі у своєму листі до Редмонда від 16 травня 1916 р., зокрема, писав, що страти повстанців викликали хвилю люті серед усієї ірландської громади в США¹⁵.

Показовим прикладом швидкої зміни настроїв в ірландській суспільній думці щодо повстання можуть служити, на наш погляд, свідчення одного із захоплених у полон учасників повстання. Йдучи у супроводі британських вояків вулицями Дубліна до місця ув’язнення, полонений відчував на собі погляди „переляканих і голодних мешканців міста”, які голосно закликали солдат „дати йому палиць прямо зараз і у в’язниці”. Три тижні по тому, коли він на шляху до англійської в’язниці знову проходив через місто, його так само відразу оточив великий натовп дублінців. Але цього разу, на його превеликий подив, вони вигукували до нього: „Нехай Господь допоможе тобі!”, „Не переставай вірити!”, „Ірландія ще не вмерла!”¹⁶.

Відчуваючи небезпечний вплив масових репресій на ірландську суспільну думку, лідери ІПП незабаром забили тривогу і почали вимагати від уряду негайно припинити „надмірне і панічне насилля”¹⁷. Вже 3 травня, коли відбулися перші розстріли, Редмонд писав Асквіту, бажаючи його „припинити цю безглузду політику”¹⁸. Намагаючись переконати уряд у тому, що масові розстріли полонених вкрай небажані, він, зокрема, виступаючи з промовою 8 травня 1916 р. в Палаті громад, зазначав: „Чи усвідомлює він (Асквіт – О.С.), що продовження репресій в Ірландії спричинить швидке зростання роздратування й озлоблення серед широких верств населення, які не мали жодної прихильності до повстання? Чи не було би краще послідувати прикладу генерала Боти у Південній Африці, де був страчений

тільки один чоловік, а з іншими обійшлися надзвичайно м'яко і негайно припинили покарання?”¹⁹.

11 травня 1916 р. Джон Діллон (майбутній лідер ІПП), виступаючи у парламенті, почав піддавати нищівній критиці політику уряду в Ірландії. У своїй промові він особливо наголошував на жаклих наслідках введення в країні військового стану, „зайвих жорстокостях” і засуджував „безцеремонні розстріли ірландських в'язнів без судового розслідування”, які мали „вражаючий вплив на ірландців”²⁰. Найближчий помічник Редмонда поїхав у Дублін відразу ж після придушення повстання і був одним із перших політиків, хто особисто пересвідчився у цьому. Як зазначив А.Д. Колпаков: „Він зрозумів, що на карту поставлено саме існування легального (в межах британської конституції) руху в Ірландії”²¹. Його пристрасний, різкий та резонуючий виступ справив велике враження на ірландських націоналістів як в Ірландії, так і в США. 16 червня 1916 р. той же Шеін Леслі писав йому, що його промова була тепло зустрінуто в США і він був „єдиним членом Партії, який зміг би протриматись 10 хвилин на американській трибуні”²².

Доцільно зазначити – і це є показовим саме собою, що жорстка політика уряду в Ірландії почала викликати хвилю обурення та протесту і в британській суспільній думці, особливо серед католиків, для яких ірландське питання завжди залишалося в центрі уваги. При отриманні перших повідомлень з Дубліна реакція усіх католицьких англо-ірландських друкованих видань в Британії була досить одноставною. Вони засудили повстання і розглядали його, як позбавлений здорового глузду крок, який ставив під загрозу впровадження гомруля після закінчення війни. При цьому „Catholic Times”, наприклад, з ентузіазмом сповіщала, що загальна реакція на повстання в Ірландії не дала приводу жодному британцю сумніватися в тому, що „Ірландія зараз є найбільш лояльною до Британської імперії”. Оцінюючи можливі наслідки повстання, газета заявляла: „Епізод є жакливим і неприємним, але його політичні наслідки дорівнюють нулю”²³. До подібних висновків прийшла і шотландська „Glasgow Observer”, яка стверджувала, що „Ірландські націоналісти... засудили його як непатріотичне безумство”, а „лояльність ірландців в Британії до Імперії є безсумнівною”²⁴.

Але вже незабаром після придушення повстання, коли масові репресії стали набирати оберти і настрої в суспільній думці швидко змінювалися в бік поблажливості щодо повстанців, політика британського уряду, а разом і політичні ідеали Партії гомруля почали зазнавати різкої критики. При цьому можна без перебільшення сказати, що швидка зміна позиції католицьких друкованих видань яскраво відбиває динаміку відходу переконаних прибічників ідеї гомруля від ІПП та схвалення Шин фейн. Так, 19 травня та ж „Catholic Times” суттєво змінила тон, зазначаючи, зокрема, що шин-фейнери були „захисниками Ірландії”, які боролися за „звільнення її від влади британського правління”²⁵. До подібних висновків прийшли й інші газети, які з цього часу поступово перейшли до критики ІПП і згодом почали відкрито підтримувати Шин фейн. „Catholic Herald”, приміром, на жовтень 1916 р. вже повністю підтримувала Шин фейн, як „альтернативну партію” і відійшла

від ІПП, зазначаючи, що багато допущених нею грубих помилок стали причиною всіх ірландських нещасть²⁶.

Тим часом у самій Ірландії настав справжній перелом. Повстанці, фізично зломлені на вулицях Дубліна, здобули, натомість, цілковиту „моральну перемогу”. Для пересічного ірландця закатовані вожді повстання стали „мучениками за свободу”, а в Ірландії за традицією таких поважають. Важливим наслідком повстання та подальшої політики репресій з боку британської влади стало прискорення процесу національного пробудження та політичної переорієнтації значних прошарків ірландського суспільства. Саме в цей час ідеї Шин фейн почали стрімко торувати собі шлях. „Ветерани старої партії швидко залишали сцену,” – згадував впливовий гомрулер С. Гвінн²⁷. Відчуття глибокого розчарування політикою як ІПП, так і британської влади стрімко поширювалося серед ірландців. Найбільш показовою у цьому плані стала позиція верхівки церковної ієрархії ірландської католицької церкви, зазвичай консервативної й опозиційної до „революційних крайнощів”. З 32 католицьких єпископів в Ірландії з засудженням повстання виступили лише 7²⁸. Архієпископ Дублінський докт. Уолш також не засудив повстання і явно мав приховану симпатію до повстанців. Незабаром він відкрито почав підтримувати Шин фейн у її опозиції до ІПП, „якій перестав довіряти”²⁹. Е. О’Двайер, впливовий єпископ з Лімеріка різко засудив британські репресії і відверто заявив про свою опозицію до британської влади після повстання. Коли головнокомандувач британськими військами в Ірландії генерал Д. Максвелл звернувся до нього з вимогою покарати двох з його священників, які проявили симпатію до повстанців, єпископ відповів: „Ваша турбота виявляється в тому, що ви не приймаєте жодного клопотання про помилування щодо цих бідних молодих людей, які здалися вам у Дубліні... Особисто я сприймаю ваші дії з жакхом, і впевнений, що це є наругою над свідомістю нації”³⁰.

Швидку зміну настроїв добре відчували досвідчені гомрулери. На початку червня 1916 р. відомий журналіст Ч. Скотт зустрівся з одним із найстаріших діячів ІПП і єдиним ірландським депутатом від англійського округу Тімоті О’Коннором. Розмова зайшла про наболіле. В своєму щоденнику Ч. Скотт зробив запис за 7 червня: „Тімоті дуже занепокоєний становищем в Ірландії. Недавно говорив про це з Ллойд Джорджем. Обидва погодилися, що Джон Максвелл розбив всі надії на примирення”. В кінці розмови Т.П. О’Коннор оцінив ситуацію таким чином: „Перед езекуцією 99 відсотків ірландців були прибічниками Редмонда, тепер ті ж самі 99 відсотків підтримають Шин фейн”³¹.

Тим часом, Асквіт, більш уважно вивчивши ситуацію і, як зазначив Ллойд Джордж, прийшовши до висновку, що „справу не можна залишати в такому стані”³², 12 травня 1916 р. на тиждень особисто прибув до Ірландії. Воєнний стан все ще залишався в силі, і троє головних британських урядовців Дублінського замку – лорд-лейтенант Уімборн, секретар у справах Ірландії А. Бірелл та його помічник Метью Нейтан подали у відставку. Після поїздки в Дублін глава уряду дійшов висновку про те, що стара система

правління в Ірландії, побудована на співвідношенні політичних сил в самій Британії, вичерпала себе. З таким висновком важко було не погодитись. В оточенні Асквіта поступово виникала думка про створення центра місцевої влади у формі „перехідного уряду”, який би поступово втілював в життя прийнятий ще до початку війни Акт про гомруль. На одному із закритих урядових засідань Асквіт заявив: „Ми повинні визнати систему правління в Ірландії абсолютно зруйнованою. Нині єдино можлива альтернатива – створити якнайскоріше Ірландський Уряд, відповідальний перед ірландським народом. Цей уряд буде вирішувати нагальні питання...”. В переліку цих питань одними з перших були названі „пошуки угоди між партіями у самій Ірландії” і „введення в дію акту про гомруль (1914 р.) негайно у найближчий для цього час”³³.

Заява Асквіта є цікавою з усіх точок зору. Перше – і мабуть, найголовніше – нова орієнтація у вирішенні ірландського питання. Передбачалося, що віднині система правління в Ірландії залежатиме не від партійних угод між британськими партіями, а від досягнутого найскоріше „консенсуса” ірландських політичних сил. По-друге, впадає у вічі тональність і, як висловився Робін Вільсон, „гарячково поспішна риторика” в обговоренні ірландської теми на найвищому рівні. Він порівняв термінологію дискусій з ірландського питання 1911 р., коли приймався Білл про гомруль, з дискусіями в травні-червні 1916 р. Зокрема, в Заяві Асквіта виділені особливо значущі наголоси на такі вирази: „earliest possible moment...”, (при першій можливості), „forthwith...”, (негайно), „earliest practicable moment...” (використати практично найближчий момент) та інші, але всі вони явно контрастують з розважливою, десь навіть скептичною лексикою дискусій 1911 р.³⁴

Нарешті завдання „залагодити ірландську справу” доручили Ллойд Джорджу як майстру різних закулісних махінацій і „задушевних розмов”, який, до того ж, ще з 1910 року висував ідею „не партійного” вирішення ірландського питання. Тепер це стало необхідністю. 22 травня Асквіт звернувся до міністра військового спорядження: „Мій дорогий Ллойд Джордж! Сподіваюсь, Ви знайдете можливість зайнятись Ірландією... Це – єдиний у своєму роді випадок і нема нікого іншого, хто би міг досягти остаточного вирішення (проблеми)”³⁵. Аналізуючи звернення прем'єра, російський історик К.Б. Виноградов влучно відмітив: „Навряд чи Асквіт серйозно вірив в „остаточне вирішення” ірландської проблеми. Але хоча б на короткий проміжок часу „заспокоїти” ірландців! А хто краще валлійського мага був здатний виграти час за круглим столом компромісу?”³⁶ Зрозуміло, сам Ллойд Джордж, чудово розуміючи, що на ірландському питанні великих політичних дивідендів не здобудеш, зовсім не горів бажанням займатися „сумною домашньою трагедією”, яка була, за його ж переконанням, результатом „відсутності з нашого боку усякої визначеної політики в Ірландії”³⁷. Але в кінцевому рахунку він змушений був погодитись і 25 травня прем'єр виступив в Палаті громад із проханням відстрочити дебати щодо Ірландії, тому що міністр постачання прийняв на себе спеціальну місію,

з метою, за словами російського посла Бенкендорфа, „примирити усі партії в Ірландії”³⁸.

В кінці травня і на початку червня він інспірував зустрічі і переговори Дж. Редмонда з Ед. Карсоном, висунувши пропозицію з 14 пунктів, головними тезами яких було „негайне введення в дію закону про гомруль” і виключення зі сфери його дії „на період війни” шести графств Ольстера³⁹. При цьому хитрий політик діяв у своєму стилі. У конфіденційних переговорах з Редмондом він обіцяв приєднання Ольстера після війни, а Карсона завіряв, що виключення шести ольстерських графств має бути постійним⁴⁰. Обидва лідери відправились в Ірландію для наради зі своїми прибічниками відносно цього плану. Згадує сам Ллойд Джордж: „Незважаючи на малоприйнятність пропозицій для кожного з угруповань, які боролися в Ірландії, обидві сторони погодились прийняти їх і зробити все від них залежне для лояльного запровадження цієї угоди”⁴¹. Антиірландськи налаштований француз Р. Ескуфлер вже через рік писав з цього приводу: „Де кілька тижнів люди втішали себе цією ілюзією. Згідно з плітками із парламентських кулуарів Ллойд Джордж вів переговори з головними діючими особами з обох сторін; здавалося, він був усміхненим і впевненим, атмосфера була доброю й обіцяла взаєморозуміння між всіма суперниками: нарешті, вічне ірландське питання можна вирішити. Міраж!”⁴²

Закулісна махінація валлійського політика, хоч і дістала схвалення політичного керівництва торі, яке, як відзначає С.В. Толстов, „після квітневого повстання цілком погодилося з ідеєю ірландського самоврядування”⁴³, проте викликала надзвичайно гостру міжпартійну ворожнечу. Проти угоди виступили багато видних консерваторів. Міністр постачання зустрів протидію і у кабінеті: один із міністрів вийшов із уряду (міністр землеробства лорд Селсборн), загрожували піти у відставку й інші. Один із них, наприклад, 11 червня написав Ллойд Джорджу, що „вважає неможливим для себе погодитись на будь-які умови, що включали б введення гомруля”. Тим більше, – пише далі автор листа, – що я маю дуже солідні підстави вважати, що Сполучені Штати, як я завжди був впевнений і щоб про це не говорили і не писали, не припинять постачань воєнного спорядження”⁴⁴.

З іншого боку, Редмонд та лідери гомрулерів, які дали свою тимчасову згоду на цей план, цілком природньо мали зовсім небагато прибічників введення його у дію в самій Ірландії. В умовах відходу націоналістичної суспільної думки від ІПП і ідеї гомруля переважна більшість населення країни не хотіла навіть і слухати про яку-небудь угоду, що передбачала поділ (нехай і тимчасовий) Ірландії. Показовою у цьому зв'язку стала позиція архієпископа Дублінського Уолша, який знайшов „шокуючим те, що дехто з ірландських націоналістів погодився брати участь у переговорах, розпочатих на основі виключення деяких графств чи міст”⁴⁵.

Однак, як би там не було, внаслідок вкрай непримиренної позиції консерваторів-юніоністів угоду було провалено і 24 липня 1916 р. Редмонд змушений був, урешті-решт, відмовитись від неї. Закулісні махінації Ллойд

Джорджа не дали, та й не могли дати якихось позитивних результатів. Справа закінчилась тим, що 31 липня 1916 р. Асквіт виступив у Палаті громад із заявою про призначення депутата від консервативної партії Г. Дюка головним секретарем у справах Ірландії. „Таким чином, - підсумував у своїх „Воєнних мемуарах” Ллойд Джордж, - ми знову повернулись до старої незадовільної системи контролю, про яку королівська комісія, яка розслідувала питання про ірландське повстання, писала у своєму звіті від 26 червня, опублікованому 3 липня 1916 р.:

„Якщо розглядати систему управління Ірландією в цілому, то її не можна вважати нормальною у часи спокою, тоді як нею ж майже не можна користуватися в критичні моменти”⁴⁶. Віднесемо цю хитромудру формулу на рахунок автора мемуарів.

Зрозуміло, що провал спроби досягти угоди між юніоністами і гомрулерами послужив ще одним додатковим імпульсом для зростання впливу Шин фейн у широких верствах ірландського населення і поширенню її ідей як фактичної альтернативи ідеї гомруля. У такій вкрай напруженій атмосфері вираз „ми самі” суто психологічно приваблював ірландців тим, що, за визначенням Френсіса Джонса, „просто являв собою повну опозицію гомрулю”⁴⁷. Незважаючи на свій потужний інтелектуальний потенціал, гомрулери не могли виграти у цій полеміці і, відповідно, були не здатні збити нову неонаціоналістичну хвилю. У масовій свідомості, у суспільних настроях відбувався процес політичної переорієнтації. А.Д. Колпаков зазначає у цьому зв'язку: „Люди, які навряд чи коли раніше чули назву „Шин фейн”, тепер хотіли знати все про цю організацію і її програму. Люди, котрі ніколи не чули про Пірса і Коннолі, нині сповнені бажання знати про них самих, про їхні принципи і книги”⁴⁸. А вище згаданий француз Р. Ескуфлер так описує настрої, що запанували тоді в країні: „Ті хто відвідали Ірландію восени 1916 р., були дуже здивовані, звернувши увагу на ті зміни, про які лондонські газети писали так небагато. Шин фейн здобуває симпатію в усіх куточках країни, а її ідеї розповсюджуються з вражаючою швидкістю. Її прапор майоріє повсюди, її емблеми носить майже кожний, її видання можна побачити на кожному кроці, а її пісні можна почути на всіх мітингах, як в містах так і в селах. Портрети керівників повстання висять на кожній вітрині і люди знімають свої шляпи, коли їх минають. Задум повстанців матеріалізувався, повстання дійсно принесло їм ту „моральну перемогу”, на яку вони і розраховували”⁴⁹.

Одним із головних проявів зростаючої підтримки Шин фейн можна також вважати і позицію католицької церкви. Слідом за народною масою партію підтримала і значна частина ірландського католицького кліра: в нових умовах, за влучним виразом А.Д. Колпакова, „ставало небезпечним відставати від своєї пастви”⁵⁰. На підтримку Шин фейн все частіше виступали і деякі єпископи. Наприклад, вище вже згаданий єпископ О’Дваєр виступив у вересні 1916 р. з промовою, у якій відверто заявив, що більше не довіряє ІПП. Єпископ також додав, що він хотів би сказати гомрулерам: „Поверніться додому, струсіть порохи британської Палати громад з ваших

ніг, і приєднуйтеся до ірландської нації... Шин Фейн має, на мою думку, вірні принципи”⁵¹. Промова доктора О’Дваєра була зустрінена тривалими оплесками і схвальними вигуками. Це було суттєвою підтримкою Шин фейн з боку католицького прелата, який в той час фактично став виразником думки верхівки католицької ієрархії націоналістичної Ірландії.

Між тим, нагадаємо, продовжувалась кровопролитна війна; один із її епізодів безпосередньо і надзвичайно болісно вплинув на ситуацію в Ірландії. В липні 1916 р. розпочалась битва на Соммі, і 36 Ольстерська дивізія, яка входила до складу британських військ, отримала наказ атакувати на своїй ділянці фронту німецьку лінію оборони. Дивізія розпочала наступ і, проявивши зразкову мужність та дисципліну, глибоко вклинилась в німецьку оборону, але незабаром, не маючи можливості утримати позиції, змушена була відступити. Після цього жорстокого бою в Ольстері майже кожна друга сім’я була в жалобі. Зважаючи на безрезультатність, ця військова операція рідко навіть згадується в анналах Першої світової війни, та попри все вона зайняла важливе місце в протестантській політичній традиції північно-ірландського регіону. „Оранжести, які брали участь у битві, - зазначив Лієм де Пеа, – переконливо продемонстрували, що їх „лояльність”, які б дивні форми вона часом не приймала, має для них цілком реальний зміст, ...”⁵². Ця кривава подія та Дублінське повстання хоч і не співпали в часі, тим не менш викликали у їх сучасників гострі і, цілком зрозуміло, прямо протилежні асоціації, які так само протилежно відклалися у народній пам’яті. Мабуть тоді, у далекому 1916 році, не було такої ірландської сім’ї, де б не постало питання: за що ж ми воюємо? І хоча більш ніж 200 тисяч ірландців-католиків також билися і гинули на фронтах світової війни, зараз, коли відбувся один із поворотних пунктів в історії Ірландії, їх жертви здавалися вже марними:

Англіїці веліли іти на війну,
І знайшлись серед нас диваки, зайдиголови,
Хто повірив, що їх на битву кличуть
За свободу малих і великих народів.
Де тепер їх могили? В далеких краях
Тільки вітер та хвилі розносять їх прах.
Але Воля чекала в бою барикадному нас!
І застала б вас смерть у цей праведний час,
Під травою, напоєною квітневою прохолодою,
Там, де фенії сплять, поховали би вас⁵³ (Пер. з рос. наш – О.С.)

Процес швидкої політичної переорієнтації все більш значних прошарків ірландського суспільства, став, цілком логічно, найбільш важливим кроком до втрати ІПП свого традиційного панування в політичному житті країни. За таких обставин, лідери гомрулерів обрали після Квітневого повстання своєрідну тактику в парламенті: вони апелювали до принципів міжнародного права, вказуючи при цьому на те, що Британія разом з союзниками воює за „права малих націй”.

Перші дебати з цього приводу відбулися в жовтні 1916 р. Виступаючи, зокрема, 18 жовтня 1916 р. з довгою промовою у Палаті громад, Редмонд

спочатку піддав нищівній критиці політику британського уряду щодо Ірландії. У ній він, особливо не церемонячись, заявив, що за останні два роки не бачив нічого, окрім англійської дурості. „Я не забув, - продовжував далі лідер ІПП, - що нічого не робилося згідно з моїми порадами чи вказівками. Якщо в ірландських полках не вистачає людей, то це було провиною сліпого і впертого воєнного міністерства, яке не бажало слідувати моїм рекомендаціям і дозволити ірландській дивізії мати відповідний прапор, відповідні емблеми, надати офіцерські звання молодим ірландцям...”. Виступаючи далі, Редмонд обґрунтував приналежність ірландців до категорії „малих націй” і, підтриманий іншими гомрулерами, запропонував резолюцію: „Визнати, що існуюча нині система правління в Ірландії несумісна з принципами, за які союзники воюють у цій війні...”⁵⁴. Резолюція, звичайно, не пройшла, але гомрулери розраховували на резонанс, причому не тільки в Британії. У подальшому цей прийом застосовувався доволі часто, переростаючи подеколи у своєрідну „ірландську ремонстрацію” в Палаті громад.

Деякі цікавих записів з цього приводу знаходимо у щоденнику Ч. Скотта. Так, зокрема, у запису від 20-22 листопада 1916 р. відомий журналіст зазначив: „Розмова з Діллоном про хід війни. Його цікавить тільки особлива її сторона – захист інтересів і прав малих націй”⁵⁵. Ця розмова, безумовно, стала відома Ллойд Джорджу й очевидно його зацікавила. Справа в тому, що з самого початку війни британську громадськість настирливо переконували в тому, що Британія захищає „свободу малих націй”, права яких повинні бути гарантовані у відповідності з „національним принципом”. Популярний публіцист А. Філіпс констатував у січневому номері солідного часопису „Едінбург ревю” за 1915 рік: „Відносно перебудови Європи у нас немає розходжень: принцип національності – ось основа всіх майбутніх територіальних змін”⁵⁶. Дещо пізніше більш ніж впевнено висловився з цього приводу граф Олександр Бенкендорф. „Національний принцип, - інформував він з Лондона міністра закордонних справ Сергія Сазонова, - пустив тут під час війни таке глибоке коріння, що визнається нині ледве не причиною вступу Англії у війну. Таким є враження всієї громадськості, уряд повністю його поділяє...”⁵⁷.

І дійсно, британська преса й особливо публіцистика 1914 - 1916 рр. надзвичайно прискіпливо висвітлювала національні проблеми на континенті, особливо у Східній Європі. Якщо точніше, то мова йде про „малі нації” імперії Габсбургів, якій від початку війни пророчили неминучий розпад „за національними лініями”. При цьому запеклі „австрофоби” закликали уряд усіляко сприяти боротьбі за „нову Європу”, тоді як „австрофіли”, особливо з числа британських пацифістів, не менш запевняли, що будь-які зобов’язання у цьому сенсі приведуть до нічим не виправданого затягування війни і людських жертв за нездійснені ідеали.

Але от що цікаво: у доволі гострих дискусіях з приводу майбутньої долі „малих народів” не згадуються ірландці, принаймні до 1916 р. Лише радикальний часопис „Nation” зрідка лякав читачів аналогіями, закликаючи

залишити імперію Габсбургів в покої. Так, приміром, автор статті за 19 лютого 1916 р. грізно попереджав: „Якщо Австро-Угорська імперія заслуговує „ножа”, то можна уявити, що є й інша гідна „ножа” імперія. Якщо „ніж” буде застосований щодо нас, то може статися звільнення Ірландії...”⁵⁸. Стаття закликала не вдаватися до „рішучого хірургічного втручання”. Але такі застереження тонули у хорі прибічників перебудови континентальної Європи у відповідності з „національним принципом”. Що ж до ірландців, то усталена англійська традиція заперечувала їх національну ідентичність, хоча завжди визнавала наявність „ірландської проблеми”. Це можна пояснити рядом причин. По-перше, вище вже згаданою специфікою ірландського питання, яке протягом всієї довгої історії англо-ірландських відносин то „виринали” на поверхню британської політики, то знову ніби зникало на деякий час, принаймні так здавалося. Зауважимо, що метафора „виринання” чи „занурювання” не є надуманою, бо саме до неї зверталися політики, зокрема Г. Асквіт. Нагадаємо у цьому зв’язку про також вище вже згадуваний його приватний лист до Венеції Стенлі від 31 серпня 1914 р., в якому він, ніби напівжартома, висловив побажання „занурити їх геть всіх під хвилі Атлантики разом з їх клятим островом, скажімо так, років на десять. Можливо нове покоління стане більш зговорливим”⁵⁹. Дивне співпадіння: таке ж бажання виникло і у Ллойд Джорджа. Журналісту Чарльзу Скотту він сказав, знову таки, напівжартома: „Єдине, що можна зробити з Ірландією, - відкрити шлюзи і затопити її”⁶⁰. Отож, тепер, після майже двох років пропагандистської кампанії за „свободи і права малих націй” відчай гомрулерів змушував їх нагадувати британським державникам, що ірландці – за всіма ознаками теж „мала нація”. Цілком можливо, що таке нагадування не було зайвим, бо політики часто не усвідомлювали власного лицемірства. Чи відчував, скажімо так, докори сумління той же Асквіт, коли публічно закликав ірландців воювати за пограні Німеччиною „права малих націй”? Питання далеко не риторичне.

Лише Квітневе повстання 1916 р. похитнуло віру у непогрішиму досконалість британського досвіду у галузі національних відносин. Принаймні саме відтоді стала очевидною аналогія між визвольними прагненнями ірландців і „малих народів” Австро-Угорщини. Свідченням цього є секретна доповідь глави британської місії у Ватикані графа де Саліса. Цю посаду він обійняв у 1916 р. і від свого попередника, Генрі Говарда, довідався про специфічні завдання місії щодо пропаганди воєнних цілей Антанти. Серед основних питань, що потребують особливої уваги, фігурують: польське, доля католиків з числа південних слов’ян, богемське (чеське), ірландське. Торкаючись більш детально останнього, глава місії попереджав: „В нейтральних країнах багато в чому вбачають аналогію між нашим ірландським питанням і чисельними національними рухами в Австро-Угорській монархії”⁶¹. А в примітці до цієї фрази наводиться приклад: газета „Times” від 9 травня 1916 р. на одній і тій же сторінці подала короткий звіт про судовий процес в Дубліні і відповідні покарання лідерів ірландського повстання, а трохи нижче – суворий протест британських австрофобів,

зокрема Р. Сітона-Ватсона, у зв'язку з судовим процесом над сербами у Белграді та їх екзекуцією за антиурядову агітацію⁶².

Загалом, на кінець 1916 р. склалась доволі своєрідна ситуація. Повстання в Ірландії відбулося несподівано для імперських політиків, так само, як і для звичайних обивателів. Стало очевидним чергове, на цей раз несподіване „виринання” ірландського питання на політичну арену, причому сфера його впливу тепер далеко не обмежувалася власне Британією. Більше того, в умовах вичерпання людських і матеріальних ресурсів воюючих сторін, коли боротьба за нейтральні країни, особливо США, поступово почала досягати своєї кульмінації, розмір і характер труднощів, які постали перед британськими урядовцями з ірландським питанням, виявилися набагато масштабнішими та складнішими, ніж вони могли коли-небудь очікувати.

Отже, в умовах суворой реальності світової війни англо-ірландські протиріччя об'єктивно поглиблювались і загострювались. Створювались передумови для радикальних суспільних змін. Урешті-решт, квітневе повстання 1916 р. в Дубліні, яке хоч і не отримало широкої підтримки серед населення, стало в перспективі найважливішим рубежем у самій постановці ірландського питання. Для переважної більшості населення Ірландії гомруль втрачав актуальність і ставав не метою, а лише вихідним пунктом боротьби. Відтак для британських політиків така переорієнтація залишала обмаль маневру у спробах конституційно вирішити ірландську проблему, а для ІПП означала втрату свого панування в політичному житті країни.

Примітки:

¹ Ллойд Джордж Д. Военные мемуары: В 6 т. / Пер. с англ. – М.: Соцэкгиз, 1934. – Т. I – II. – С. 466.

² Duff Ch. Six days to shake an Empire. – L., 1966.

³ Ленин В.И. Ирландское восстание 1916 года // Полн. собр. соч. – Т. 30. – С. 83 – 87

⁴ Детальніше огляд літератури по цій темі див.: Толстов С.В. Английское общество и ирландское восстание 1916 года. – Автореферат дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.03 / Киевск. гос. ун-т. – К., 1983. – 26 с.

⁵ Boyce G.B. British Opinion, Ireland and the War, 1916 – 1918 // Historical Journal. – 1974. – Vol. 17. - № 3. – P. 578.

⁶ Пеа Лиэм де. Расколотый Олстер: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1974. – С. 105

⁷ Поэзия Ирландии / Пер. с англ. и ирл. – М.: Худож. лит-ра, 1988. – С. 230 – 231.

⁸ Boyce G.B. Englishmen and Irish Troubles. British Public Opinion and the Making of Irish Policy, 1918 – 1922. – L., 1972. – P. 35

⁹ A. Birell's speech, 25 April. 1916. Parl. Deb. House of Commons. - 5-th Ser. - Vol. 81. - Col. 2460.

¹⁰ Boyce G.B. British Opinion, Ireland and the War... - P. 579

¹¹ J. Redmond's speech, 27 April. 1916. Parl. Deb. House of Commons. - 5-th Ser. - Vol. 81. - Col. 2512.

¹² Lyons J.B. The Enigma of Tom Kettle. – Dublin: The Glendane Press, 1983. – P. 87

¹³ Колпаков А.Д. Ирландия на пути к революции, 1900 – 1918 гг. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 87.

¹⁴ Там само. – С. 225.

¹⁵ Leslie to Redmond, 16 May 1916 LG/D/14/2, Lloyd George Papers. A2A – Access to Archives. House of Lords Record Office: The Lloyd George Papers. 16.04.05. <http://www.a2a.org.uk/html/061-lg.4-1.htm>. 18 червня 2005.

¹⁶ Gwynn S. John Redmond's last years. – L.: Edward Arnold, 1919. – P. 224

¹⁷ Ibid. – P. 222

¹⁸ Taouk Y. Chapter 7. The Roman Catholic Church in Britain during the First World War: A Study in Political Leadership. 01.12.03. http://www.library.uws.edu.au/adt-NUWS/uploads/approved/adt-NUWS2_004070/.164232/public/09Chapter7. 26 березня 2004.

¹⁹ J. Redmond's speech, 8 May. 1916. Parl. Deb. House of Commons. - 5-th Ser. - Vol. 82. - Col. 412.

²⁰ J. Dillon's speech, 11 May 1916. Parl. Deb. House of Commons. - 5-th Ser. - Vol. 82. - Cols. 935 – 938.

²¹ Колпаков А.Д. Вказ. праця. – С. 224

²² Цит за: Taouk Y. Chapter 7. The Roman Catholic Church in Britain during the First World War: A Study in Political Leadership. 01.12.03. http://www.library.uws.edu.au/adt-NUWS/uploads/approved/adt-NUWS2_004070/.164232/public/09Chapter7. 26 березня 2004.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Gwynn S. Op. cit. – p. 259

²⁸ Колпаков А.Д. Вказ. праця. – С. 227

²⁹ Walsh P.J. William Walsh. Archbishop of Dublin. – Dublin: Talbot Press, 1928. – P. 571.

³⁰ Hennessey T. Dividing Ireland: World War I and Britain. – L.: Routledge, 1998. – P. 142.

³¹ The Political Diaries of C.P. Scott, 1911 – 1928. / Ed. by T. Wilson. – N.Y., 1970. – P. 217

³² Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 466

³³ Wilson R. Imperialism in crisis: the “Irish dimension” // Crises in the British State, 1880 – 1930. – L.: Routledge, 1985. – P. 165

³⁴ Ibid.

³⁵ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 467

³⁶ Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М.: Мысль, 1970. – С. 217

³⁷ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 467

³⁸ Виноградов К.Б. Вказ. праця. – С. 217

³⁹ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 468

⁴⁰ Boyce G.B. British Opinion, Ireland and the War... - P. 580-581

⁴¹ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 469

⁴² Escoflaire R.C. Ireland an Enemy of the Allies? – N.Y.: E.P. Dutton and company, 1921. – P. 357.

⁴³ Толстов С.В. Ирландське питання на початку XX ст. // УІЖ. – 1982. - № 8. – С. 115

⁴⁴ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 468

⁴⁵ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 469 – 470

⁴⁶ Morrissey T.J. William J. Walsh, Archbishop of Dublin, 1841 – 1921. – Dublin: Four Court Press, 2000. – P. 295

⁴⁷ Ллойд Джордж Д. Вказ. праця. – С. 472

⁴⁸ Jones F.P. History of Sinn Fein Movement and the Irish Rebellion of 1916. – N. Y.: P.J. Kennedy&Sons, 1919. – P. 59

⁴⁹ Колпаков А.Д. Вказ. праця. – С. 225

⁵⁰ Escoflaire R.C. Op. cit. – P. 359

⁵¹ Колпаков А.Д. Вказ. праця. – С. 221

⁵² Morrissey T.J. Op. cit. – P. 296

⁵³ Пеа Лиэм де. Вказ. праця. – С. 106

⁵⁴ Там само. – С. 106

⁵⁴ J. Redmond's speech, 18 Oct. 1916. Parl. Deb. House of Commons. - 5-th Ser. - Vol. 86. - Col. 670 - 686.

⁵⁵ The Political Diaries of C.P. Scott... - P. 239

⁵⁶ Phillips W. Europe and the problem of nationality // Edinburg Review. - Vol. 221. - № 451. - January 1915. - P. 30

⁵⁷ Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878 - 1917. Серия 3: 1914 - 1917. - Т. 10. - № 101. - С. 440

⁵⁸ Цит за: Hanak H. Great Britain and Austria-Hungary during the First World War: A study on the formation of Public Opinion. - L., 1962. - P. 206

⁵⁹ Asquith H.H. Letters to Venetia Stanley. - Oxford, 1982. - P. 209

⁶⁰ The Political Diaries of C.P. Scott... - P. 349

⁶¹ Great Britain Legation (Holy See). Anglo-Vatican relations, 1914 - 1939 (Confidential annual reports of the British ministers to the Holy See). - Ed. by Hachey T.E. - Boston (Mass), 1972. - P. 26

⁶² Ibid. - P. 27

Александр Сахновский

Ирландское восстание 1916 г. и последствия политических репрессий коалиционного правительства Герберта Асквита

В статье проанализировано влияние Пасхального восстания 1916 г. в Дублине на политический процесс в Ирландии. Принятое правительством Асквита решение сурово расправиться с повстанцами произвело обратный эффект: сломленные в неравном сражении революционеры одержали полную моральную победу.

Olexandr Sakhnovski

Irish Rising 1916 and the consequence of political repression Asquit's coalition government

The impact of Easter Rising 1916 influence on political process in Ireland has been analyzed in the paper. The decision to punish rebels severely adopted by Asquith government led to contradictory outcomes: the revolutionaries earned a moral victory after defeat in unequal armed fight.

Надійшла до редколегії 12.06.2007

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.83/86)«19»

Олександр Федорів

**Галицька Соціалістична Радянська Республіка
в політиці уряду Радянської Росії**

Сьогодні, в контексті розбудови незалежної і демократичної України, особливої актуальності набуває питання соборності українських земель. На зламі XX - XXI ст. незалежна Україна утвердилася на світовій арені і стала важливим суб'єктом міжнародної політики. У цьому контексті значний науковий і практичний інтерес становить дослідження зовнішньополітичної діяльності уряду РСФРР. Однією з програмних цілей національного руху було досягнення соборності українських земель. У соборницьких ідеях існували три чинники: український національний, який виразився в Акті злуки, польський, який набув вияву у Варшавському договорі 1920 р., та радянсько-більшовицький, який виразився у радянсько-польській війні та утворенні Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) у 1920 р. Дослідження утворення ГСРР та роль у цьому процесі Радянської Росії дозволяє з'ясувати чимало важливих аспектів проблеми соборницьких змагань українського народу.

У даний час у вітчизняній і зарубіжній історіографії підхід до висвітлення цієї проблеми є неоднозначним, що власне й зумовлює необхідність подальшого дослідження проблеми.

Проблема впливу радянської політики на утворення ГСРР була широко розглянута в радянській історіографії. Насамперед слід згадати монографію Б.Г. Тищика "Галицька соціалістична радянська республіка"¹, у якій ґрунтовно розглядається суть державної політики ГСРР. В.П. Сьома² та А.Г. Ткачук³, В.І. Богайчук⁴, О.Ю. Карпенко⁵ розглянули передумови утворення ГСРР та Бойківської радянської республіки, вплив цих утворень на західноукраїнське населення. І.В. Кічий⁶, В.Ю. Білан⁷, І.І. Компанієць⁸ у своїх працях зосереджували увагу на революційних настроях населення як першочерговий чинник утворення ГСРР. Діяльність комуністичних організацій Західної України та їх зв'язок з урядом РСФРР у власних працях розкрили М.К. Кучеров⁹, М.П. Яцків, І.М. Шумейко¹⁰. П.Н. Серпенінов досліджував політику радянської Росії на Волині¹¹. Антицерковної діяльності уряду ГСРР торкнулися П.А. Петляков¹² та С.Л. Ступницький¹³. Однак, не зважаючи на змістовні праці, радянські історики через цензурні обмеження не могли достатньо об'єктивно висвітлювати політику радянської Росії та СРСР.

Новий етап дослідження даного питання започаткували вітчизняні історики, починаючи з 1991 р., коли із проголошенням незалежності України було ліквідовано цензуру і дослідники мали змогу, незалежно від своїх поглядів, вільно публікувати свої праці. Насамперед слід відзначити М.Р. Литвина¹⁴, який розкрив діяльність більшовиків крізь призму
© Федорів О, 2007

національно-демократичного руху у Східній Галичині. Також дослідник багато уваги надав діяльності Галицького організаційного комітету КП(б)У, який приймав безпосередню участь в утворенні ГСРР. Т.В. Галицька-Дідух¹⁵, О.Ю. Карпенко¹⁶, А. Слюсаренко, С. Пивовар¹⁷, ґрунтовно досліджуючи у своїх працях Східну Галичину у політиці уряду РСФРР, торкнулися аспектів міжнародного становища ГСРР. Реакцію західноукраїнських політичних сил на політику РСФРР у 1920 р. досліджували І.К. Васюта¹⁸, О.Я. Красівський¹⁹, М.Ю. Мухіна²⁰, Т. Панфілова²¹, В.Ф. Солдатенко²², О. Зайцев²³. М.М. Вівчарик, В.О. Козенюк²⁴, розкрили підривну діяльність радянської організації “Закордот” під час радянсько-польської війни. Р.І. Делятинський²⁵ дослідив антицерковну діяльність уряду ГСРР. Г.М. Марковецька²⁶, Р.Й. Тхоржевський²⁷ показали фінансову політику ГСРР. Серед колективних праць, у яких висвітлюється політика РСФРР у 1920 р. та утворення ГСРР, слід відзначити “Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія”²⁸ під керівництвом О.Ю. Карпенка та “Політичну історію України ХХ століття”, т. 2²⁹ та т. 5³⁰.

Із зарубіжної історіографії слід викремити праці російських істориків М.Ю. Сергомасова³¹ та С. Полторака³², які, пишучи про радянсько-польську війну, торкаються питання політики РСФРР та утворення ГСРР.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю обґрунтування та висвітлення різнобічної політики уряду РСФРР стосовно Західної України у 1920 році. У даній статті ми розглянемо західноукраїнське питання в політиці радянського уряду в контексті радянсько-польської війни, а також простежимо місце і роль ГСРР у цій політиці. Вивчення даної проблематики у конкретно-історичній площині теми дозволяє прояснити окремі важливі аспекти сутності вкрай суперечливої, але цілеспрямованої діяльності радянських діячів, а також настрої західноукраїнського населення. З’ясування змісту політики Радянської Росії у західноукраїнському питанні дозволить зробити висновки, наскільки вона відповідала національним запитам і потребам національного становлення для тодішнього українського суспільства та сьогодення.

Радянська Росія на початку 1920 року була ослаблена громадянською війною, тому її уряд, щоб уникнути боротьби на два фронти, не прагнув війни з Польщею. Однак польський уряд хотів використати хитке становище більшовиків для власних анексіоністських цілей. Тому Польща намагалася завдати удару по Радянській Росії під приводом більшовицької загрози³³. 28 березня 1920 р. більшовики вказали Польщі на необхідність укладення загального перемир’я³⁴, проте польська сторона відмовилася³⁵. На початку квітня 1920 р. війська Польщі розпочали військові дії на Поліссі, на межі Західного і Південно-Західного фронтів³⁶.

Зважаючи, що на початку квітня поляки вже розгортали військові дії, уряд РСФРР посилено готувався до війни. Розпочалася активна агітація в польській армії, яка була спрямована на її розклад³⁷. 24 березня, а також у наступні передвоєнні дні керівництвом країни для видання газет, листівок, відозв було виділено 5 мільйонів рублів, а також 32 тони паперу і 1,6 тон

польського шрифту. 83 поляки, білоруси і литовці пройшли спеціальну підготовку для розповсюдження агітаційно-пропагандистської літератури для ворога³⁸.

23 квітня 1920 р. для безпосереднього керівництва революційною діяльністю вихідців із західноукраїнських земель, які перебували на території радянських республік, був створений у Києві Галоргком КП(б)У³⁹. Уряд Радянської України виділив у столиці для потреб цієї організації приміщення, телефони, друкарські машинки. Всього на потреби Галоргкому щомісячно асигнувалось 1 млн. карбованців⁴⁰. Записи в реєстраційному журналі Галоргкому свідчать про його активну співпрацю з ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, Південним бюро Комінтерну, Польським і Галицьким ревкома, губкомами, наркоматами УСРР, тощо⁴¹. У зверненні КП(б)У вказувалося: “ЦК пропонує всім партійним організаціям надавати Галоргкому та його представникам повне сприяння і товариську підтримку”⁴². Стосовно утворення Галоргкому, зунівське джерело вказувало: “Найближчою працею цього комітету мало бути зконцентрування усіх тих громадян України, настроєних комуністично, які як полонені перебувають в Туркестані і далі на Сході то найбільше ще з того часу, як попали в полон як жовніри австрійської армії”⁴³.

Польсько-українському наступу передувал перехід на бік польсько-української армії 23 квітня 1920 р. двох галицьких бригад Червоної української галицької армії (ЧУГА)⁴⁴. Частини ЧУГА стали роззброювати більшовицькі загони, значно полегшуючи просування польських військ. Однак поляки при зустрічі з галичанами роззброювати та заарештовували їх⁴⁵. Ті бійці, що залишилися у радянському підпорядкуванні, були роззброєні⁴⁶, розпочалися арешти стрільців і старшин ЧУГА. Частину з них було розстріляно, інших – вивезено в концтабір Кожухів під Москвою⁴⁷.

25 квітня почався наступ армій Польщі та УНР на Україні, від Прип’яті до Дністра. Зламавши оборону Червоної Армії, польські війська захопили значну частину території. ВЦВК РСФРР оголосив мобілізацію населення⁴⁸. 26 квітня після початку радянсько-польської війни голова польської держави Пілсудський виступив із зверненням до жителів України, запевнюючи у мирному характері українсько-польського наступу⁴⁹. 28 квітня Політбюро ЦК РКП(б) затвердило план збройної відсічі Польщі⁵⁰. Польський наступ, звісно, викликав різку реакцію урядів РСФРР і УСРР. В “Червоному стрільці” у квітні 1920 р. була опублікована заява Х. Раковського: “Сдина наша мета ... утворити в Галичині незалежну владу ... галицькі робітники і селяни самі вирішать, чи увійти їм у федеративний союз з радянськими республіками України і Росії”⁵¹. В умовах польської загрози в травні 1920 р. відбувся IV Всеукраїнський з’їзд Рад, який зобов’язав ЦВК України проводити політику найтіснішого союзу з радянською Росією⁵².

Розпочалася активна більшовицька агітація в польській армії, яка подекуди призводила до переходу польських легіонерів на бік Червоної армії⁵³. Агітація потребувала чималих коштів, які необхідні були для

відкриття агітпунктів. Усього кошторис на агітаційну діяльність на західному фронті було затверджено у 1920 році у розмірі 13 000 000 рублів⁵⁴.

У травні 1920 р. за рішенням пленуму ЦК КП(б)У було створено глибоко законспірований структурний підрозділ комуністичної партії, котрий отримав назву “Закордонний відділ ЦК КП України”, у діловому листуванні, директивних і звітних документах – “Закордот”. У структурі “Закордоту” існували підрозділи і підвідділи, які повинні були вести закордоном розвідку, контррозвідку, бойові операції, проводити агітацію⁵⁵. Постановою Реввійськради від 8 червня 1920 р. за № 245 Закордот був зарахований до числа тих організацій, які працювали для фронту, а його службовці (тільки в апараті “Закордоту” налічувалося понад 60 чол.) користувалися всіма правами військовослужбовців⁵⁶.

В більшовицькому політичному середовищі активізувалася ідея поширення світової соціалістичної революції. 2 червня 1920 р. командувач Західним фронтом М.Н. Тухачевський видав наказ про наступ: “На Заході вирішуються долі світової революції. Через труп білої Польщі лежить шлях до світової пожежі”⁵⁷. Л. Каменєв писав у листі В. Леніну: “На захоплення Галичини треба звернути особливу увагу. Звідси селянський рух швидше може проникнути в Польщу, аніж прямою лінією від Мінська до Варшави”⁵⁸. Вже 5 червня 1920 р. головні сили І кінної армії пішли в контрнаступ⁵⁹.

За допомогою радянської агітації більшовики намагалися підняти повстання на західноукраїнських землях. У зверненні Реввійськради Південно-Західного фронту від 3 червня 1920 р. до солдат Червоної армії було поставлене завдання допомогти “робітникам та селянам Галичини утворити власну робітничо-селянську владу”⁶⁰. У брошурі Г. Піддубного “Розбийте кайдани”, яка була видана у Відні у 1920 р., вказувалося: “...треба повсюди нападати ... на польських жандарів ... Скрізь, де люде хочуть робити повстання, або готуються до нього, треба організовувати революційні ради. ... Тоді вже й Червона Армія вдереться до краю”⁶¹. У газеті “Коммунист” від 14 червня 1920 р. вказувалося: “Наш обов’язок ... прийти на допомогу ... робітничо-селянській Галичині. Радянська Галичина буде живим зв’язком із західно-європейським пролетаріатом. ... Панська Галичина повинна стати Радянською і увійти в Радянську Федерацію”⁶². В. Ленін вказував: “Отримуючи Східну Галичину, ми отримали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми, беручи Галичину..., розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати”⁶³. Польсько-радянська війна перетворилася з оборонної у спробу розпалювання світової соціалістичної революції⁶⁴.

Польський уряд з метою недопущення діяльності радянських агентів на території Польщі здійснив ряд запобіжних заходів. Зокрема, у наказі Міністерства юстиції Польщі від 17 червня 1920 р. заборонялося підтримувати стосунки із закордонними організаціями, які підтримують

революцію, зберігати зброю, агітаційні матеріали, а також публічно пропагувати непокору владі⁶⁵.

В червні 1920 року, ведучи наступ на польські війська, Червона армія окупувала Волинь і шістнадцять повітів Східної Галичини⁶⁶. Радянські війська, перейшовши р. Збруч, в середині липня вступили на територію Західної України⁶⁷. На 15 червня 1920 р. польське військо фактично було відкинуте на рубежі, з яких 25 квітня 1920 р. починався похід. Третього серпня 1920 року на основі Львівського нелегального ЦК і Галоргкому створено єдиний партійний центр – ЦК КПСГ у складі В. Затонського, М. Барана та інших⁶⁸. Керівним центром КПСГ був Закордонний відділ ЦК КП(б)У з підвідділом для Східної Галичини в Києві⁶⁹.

Ідея радянізації Східної Галичини втілювалась в життя у вигляді Галревкому, що був створений за ініціативою уряду РСФРР. Мріючи про розповсюдження соціалістичної революції в усьому світі, Г. Чичерін, на відміну від вищих партійних керівників, все ж стверджував, що здійснення анексії Галичини було б необережним кроком з боку Росії⁷⁰. На думку Г. Чичеріна, анексіоністські дії викличуть опір частини галичан, тому доцільним є “створення Галицького ревкому для проведення радянської політики в Галичині, організації там повстань, зосередження галицьких частин на Галицькому фронті і підготовки майбутнього злиття з Україною”⁷¹. 22 червня на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) за участю В.І. Леніна було підтверджено суверенітет Східної Галичини, схвалено пропозицію про доцільність утворення Галревкому – Тимчасового робітничо-селянського уряду Галичини⁷². Таким чином, на території Східної Галичини радянським керівництвом Росії інспірувалися пробільшовицькі державні структури.

Про важливість Східної Галичини свідчить записка НКЗС від 22 червня 1920 року: “Після Баку це найважливіше у Європі джерело нафти. ... Якщо ми достатньо сильні, щоб поширити так далеко свою могутність, ми будемо диктувати умови Англії”⁷³. Галичина була важливим економічним осередком: за видобутком нафти вона посідала третє місце у світі, продуктів сільського господарства виробляла стільки ж, скільки Чехія, при тому, що населення було удвічі меншим, що створювало сприятливі умови для експорту”⁷⁴. 30 червня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення про утворення Галревкому, причому формування цього органу передбачалось завершити до моменту вступу радянського війська в Галичину⁷⁵.

Основну зовнішньополітичну лінію щодо Західної України вів Г. Чичерін, однак деякі організаційні питання переносилися для опрацювання до українського уряду в Харкові. Про важливість питання Східної Галичини свідчать хоча б такі факти. На засіданні Політбюро КП(б)У від 26 травня 1920 р. дане питання стоїть у списку восьмим, і його обговорення обмежилось незначним обговоренням⁷⁶. А вже у протоколі засідання Політбюро ЦК КПУ від 30 червня 1920 р. під номером 1-м була розміщена детальна інструкція з роботи Галревкому: „Формування і склад галревкома визначити до моменту наближення Червоної Армії впритул до Галичини і, по

можливості, після встановлення зв'язку з організаціями всередині Галичини. ... Запропонувати Реввоенраді Півдзахфронту підготувати до моменту підходу нашої армії до Галичини невеликі частини, які разом з армією і галревкомом могли б увійти в Галичину”⁷⁷.

У липні при ЦК РКП(б) з метою організації агітації і пропаганди серед вихідців із західноукраїнських земель, які залишилися на території Росії, і після серії каральних заходів, що проводилися проти галицьких стрільців і старшин, було створено Галицьке бюро пропаганди та агітації⁷⁸. Уряд радянської України і командування фронтом домоглися від Кремля дозволу сформувати галицькі частини. 31 липня 1920 р. В. Затонський надіслав телеграму Й. Сталіну і С. Косіору із проханням прискорити відправку до XIV армії галичан із Москви, Омська, Казані, Туркестану і Сибіру, а також 44-ї стрілецької дивізії, яка залишилися з ЧУГА⁷⁹.

Слід зауважити, що уряд РСФРР значну увагу приділяв формуванню агентурної мережі, яка стала основою проведення радянської політики на Західній Україні у наступному десятилітті. За принципами радянської розвідувальної діяльності, оформленими влітку 1920 року, агентурна робота повинна була проводитися у всіх країнах світу, оскільки кожна країна мала бути “базою для світової революції”⁸⁰. Як повідомляло Міністерство внутрішніх справ Польщі 2 липня 1920 р., “більшовицькі організації у нашому краї ведуть в останній час інтенсивну діяльність. Тактика ... була вироблена на таємній міжнародній конференції в Амстердамі на початку лютого цього року. ... Згідно з цією тактикою комуністичні організації повинні намагатися донести робітникам їх відповідальність перед російською революцією, переконувати їх у тотожності їх домагань з прагненнями Радянської Росії ... Тутешні більшовицькі організації підкреслюють нагальну потребу проведення інтенсивної більшовицької агітації серед молоді ... Не меншу увагу скеровано також і на сільський пролетаріат”⁸¹. Також готувалися прямі диверсії. Як вказувалося у повідомленні Міністерства внутрішніх справ Польщі від 9 липня 1920 р. до генерального делегата польського уряду у Львові, “комуністична організація має розпочати замах на залізничні мости, телефони, телеграфи й інші засоби комунікації, з метою співпраці таким чином з більшовицькою армією”⁸².

У липні радянські війська настільки просунулися углиб Галичини, що липневий 1920 р. Пленум ЦК РКП(б) під головуванням В.І. Леніна схвалив утворення Галицької Радянської Республіки і Галревкому⁸³. 8 липня було утворено Галицький революційний комітет⁸⁴, який був одночасно урядом Східної Галичини у складі: В.Затонський (голова), М.Баран (заступник), Ф.Конар, К.Литвинович та І.Немиловський (члени)⁸⁵. 15 липня було опубліковано перший документ Галревкому – Декларацію № 1 “До трудящих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і капіталістичних держав”, в якій було проголошено суверенну Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР)⁸⁶. Дещо пізніше, 21 серпня, під керівництвом комуніста Ф. Бекеша було піднято повстання в Сколівському

повіті на Львівщині і проголошено Бойківську Радянську республіку⁸⁷, яка проіснувала менше тижня.

18 липня радянський уряд Східної Галичини надрукував листівку із закликом до повстання проти поляків: “Стає ясным, що тільки єдина Червона Армія несе ту волю робочим масам, і тому кличемо до вас братнім голосом: “До зброї! До бою з панами””. 21 липня ним було опубліковане звернення до 14-ї армії: “Вам призначено перейти Галичину і подати братерську, пролетарську поміч своїм братам з Венгрії”⁸⁸. В органі Народного комісаріату в справах національностей, газеті “Жизнь национальностей”, вказувалося, що радянській Галичині “подадуть свою братерську руку робітники та селяни України і Польщі, не говорячи вже про старших синів світової революції, про робітників і селян Радянської Росії”⁸⁹. У телеграмі ЦК КП(б)У до губкомів вказувалося: “Через утворення Радянської влади у Східній Галичині ... ЦК запрошує у двотижневий термін з моменту отримання вами цієї телеграми провести мобілізацію комуністів-галичан”⁹⁰.

1 серпня 1920 р. Галревкомом було прийнято Декрет № 1 “Про встановлення Соціалістичної Радянської влади в Галичині”, у якому зазначалося, що уряд диктатора Є.Петрушевича “немає жодних повноважень та стоїть поза революційним законом”⁹¹. До складу ГСРР увійшло 16 тодішніх повітів, тепер це Тернопільська і частина Львівської та Івано-Франківської областей. Площа республіки становила 18 тис. км², з населенням 1,3 млн. чоловік⁹², які проживали у 1500 населених пунктах, серед яких було 94 міст та містечок⁹³. Члени КПСГ зробили наступну заяву: “Для того, щоб дальша політична робота як в підполлі самої Галичини, так і серед Галичан, перебуваючих на території РСФРР провадилась планово і раціонально, ми, нижше підписані, заявляємо слідуюче: 1. Центральний Комітет К.П.Г., який повстав 3 серпня 1920 р. від злиття підпольного ЦК Комуністичної Партії Східної Галичини та Буковини і Галоргкома К.П.У. мусить існувати і надалі без огляду на положення фронту Червоної Армії в Галиції. 2. Вся партійна робота, яка торкається Галичини, а саме: учет і розподілення партійних сил, на роботу в радянських республіках і в підполлі, агітація і пропаганда серед галичан повинна провадитись Ц.К. К.П.Г.”⁹⁴. Таким чином, влітку 1920 р. у Галичині діяло загалом кілька комуністичних центрів: Галбюро при ЦК РКП(б), Галбюро при ЦК КП(б)У, Галоргком і ЦК КПСГ⁹⁵. 1 серпня в Москві була проведена нарада представників ЦК КПСГ, Галоргкому КП(б)У та Галбюро при ЦК РКП(б), яка схвалила постанову про необхідність створення “нового об'єднання Галицького краєвого організаційного комітету Компартії України”⁹⁶. 3 серпня Політбюро ЦК КП(б)У затвердило єдиний ЦК КПСГ, до складу якого увійшли представники від всіх галицьких комуністичних організацій⁹⁷.

Про те, що Галревком не був самостійним органом державної влади, свідчить рішення пленуму ЦК КПСГ від 11 серпня 1920 р. про “фактичну підлеглість в ідейному й організаційному відношеннях керівництву ЦК КП(б)У”. Підтвердила цей факт заява голови Галревкому – В. Затонського, в якій він радив не поспішати з питанням про державний устрій Галичини,

оскільки для радянської республіки воно є “взагалі третьорозрядним”⁹⁸. На цьому ж пленумі були створені вищі партійні органи – Політбюро, Оргбюро, Секретаріат та затверджений склад Галревкому. 26 серпня ЦК КПГ схвалив Статут партії⁹⁹. Виконком Комінтерну визнав КПСГ як свою окрему секцію⁹⁸. Секретарем Галревкому став І. Краснокутський, колишній голова Галбюро при ЦК РКП(б), який прибув з Москви і, зрозуміло, не був добре обізнаний з політичною обстановкою в краї. Цим можна пояснити те, що в ГСРР надто захопилися копіюванням структури уряду – Раднаркому (навіть кількість відділів відповідала числу наркоматів), і Статуту Компартії Галичини, схожого на статут РКП(б). Та й декрети Галревкому часто нагадували відповідні документи Раднаркому¹⁰⁰.

В серпні 1920 р. під час наступу більшовицьких військ до Варшави надійшла інформація від директора державної поліції у Львові Райлендера із заявою радянського дипломата М. Литвинова про політику Москви щодо Галичини. У заяві стверджувалося, що метою більшовицького руху є підтримка антипольських рухів і створення у цьому регіоні незалежної держави¹⁰¹. Однак перспективи Галичини як самостійного утворення, а відтак збереження там потужного осередку українського національного руху не відповідали намірам уряду РСФРР. Представники українського національного руху стверджували, що “Росія – будь вона мелюківська, денікінська чи совітська ніколи не зможе погодитися на існування української Албанії”¹⁰². IV декрет Галревкому “Про скасування обов’язкової державної мови” засудив будь-які прояви національної свідомості. “Всі ті, що своєю поведінкою чи словом вноситимуть національну ворожнечу ... будуть оголошені ворогами революції і працюючого народу і передані військовому революційному трибуналові”¹⁰³. Ленін, за свідченням В. Затонського, “наказав не панькатися з буржуазією та куркульнею і якомога розбивати єдиний національний фронт, кожне національне угруповання, виховувати натомість інтернаціональну солідарність трудящих”¹⁰⁴.

Утворення ГСРР викликало резонанс в українському суспільстві. Місцеве населення в цілому прихильно зустріло радянські війська – досвід польської політики впродовж 1919 – 1920 рр. щодо українців альтернативи галичанам просто не залишав. Відомий більшовик В. Затонський згадував, що нова влада зустрічала нерозуміння в селян, які були виховані австрійською владою в дусі пошани до закону та приватної власності: “Вперше від більшовиків почули галицькі хлопці, що в порушенні права приватної власності нема гріха. Довелось видати спеціальний наказ, щоб селяни жали колишній панський хліб. Лише перевіливши, що підпис і печатки правильні, селяни сунули на панські лани”¹⁰⁵. Водночас В. Затонський писав у листі до В.І. Леніна 6 вересня 1920 р., що соціальним підґрунтям нової влади були галичани, які приїхали з-за кордону: “Революційним ферментом є галичани, які пройшли школу російської революції, а також “американці”. Майже в кожному селі можна відшукати такого “американця”, який повернувся з американської еміграції чи індустріального робітника, або шахтаря, який був у Саксонії чи у Відні. ...

Деякі з них приїжджають з партійними білетами, ухитряються привозити американську літературу”¹⁰⁶.

Уряд ЗУНР проявив нейтралітет щодо Червоної армії. Так, 27 липня диктатор Є. Петрушевич видав наказ війську ЗУНР, у якому вказувалося, що армії УГА “... належить затримати, так проти червоноармійців як також проти Поляків можливо як найдалше йдучу невтральність... Армії не вільно заключати ніяких договорів ... ні з червоноармійцями, ні з Поляками”¹⁰⁷. У цей час серед діячів УНТП у Східній Галичині панували радянофільські настрої. Адвокат і ветеран УГА Степан Шухевич згадував, що коли Червона армія підходила до Львова, “інтелігенти ... були того хибного погляду, що їм від більшовиків не загрожує ніяка небезпека, бо, мовляв, вони такі самі революціонери, як більшовики, мовляв ... тепер вони, як досвідчені політики, допровадять до тривалого порозуміння”¹⁰⁸. Популярності червоних військ сприяла заява про підтримку західноукраїнської державності. У листі Реввійськради фронту командуванню I Кінної армії вказувалося: “ми підємо на Львів, щоб ... допомогти пригнобленим українцям галичанам створити свою незалежну державу, нехай не радянську, але доброзичливу до РРФСР”¹⁰⁹. Водночас у радянських листівках, закликалося до усунення від влади прихильників С.Петлюри і Є.Петрушевича.

Після проголошення “незалежної” Галицької Радянської Республіки часопис “Український прапор” висловив задоволення тим, що більшовицький наступ приведе до звільнення Галичини від польської окупації, а проголошення більшовиками державної самостійності Галичини назвав “здобутком першорядного значення”, а також висловлювалися сподівання на можливість порозуміння із більшовиками¹¹⁰. Слід сказати, що під час наступу в Червону армію вступали окремі галичани, але, здебільшого не з ідеологічних поглядів, а тому, як пояснювала газета, що вони “майже діти... вступили до Червоної армії через голод та не знали, за що і проти кого борються”¹¹¹.

Прийшовши до влади, Галревком спробував привернути симпатії місцевого населення. В. Ленін відправляв В. Затонському інструкції нещадно громити “панів і куркулів, щоб батраки, а також селянська маса відчули круту зміну на їх користь”¹¹². Було проведено часткову компенсацію постраждалим від військових дій. У телеграмі штабу 14 армії до Затонського вказувалося: “Реввоєнрада формує особливу комісію, яка, рухаючись по лінії проходження частин кінної армії, буде платити за заподіяні збитки”¹¹³. Для налагодження роботи підприємств необхідно було відбудувати шляхи сполучення. За допомогою солдат Червоної армії в серпні 1920 р. було відремонтовано 50 мостів, переведено 150 верст залізниці з вузької на широку колію¹¹⁴. Також відбудовувалися націоналізовані підприємства, що дало змогу забезпечити роботою значну частину робітників, також сім’ям безробітних та незаможним надавалась грошова допомога. Сім’ям міської бідноти видавали також продукти, організовували по околицях міст та в селах безкоштовне харчування при кухнях-їдальнях¹¹⁵. Декларацією № 2 “Про права і обов’язки робітників в ГСРР” встановлювався 8-годинний

робочий день, проголошувалося право на працю, на освіту, соціальне забезпечення тощо¹¹⁶.

Водночас Радянська влада повела наступ на церкву. Своїм декретом № 2 Галревком відокремлював церкву від держави і школу від церкви, скасовував усі привілеї духовних осіб, усі форми державної допомоги церкві¹¹⁷. Церква була фактично поставлена поза законом. Усі церковні і релігійні громади повинні були підкорятися загальним постановам про приватні товариства. Галицький єпископат висловив протест проти обмежень радянською владою громадянських прав людини, свободи совісті і віросповідань, наголошуючи, що “Галицька радянська республіка є штучним утворенням більшовицької окупаційної влади, яка нічим не відрізняється від царської чи польської окупації”¹¹⁸. Здійснюючи рішення Галревкому, місцеві органи приступили до конфіскації монастирського і церковного майна. Так, 7 серпня 1920 р. було видане розпорядження Чортківського повітревкому про організацію показового державного господарства на землях місцевого монастиря Василіян. Представники духовенства позбавлялися права обирати і бути обраними до органів радянської влади¹¹⁹.

16 серпня було прийнято Декрет № 3 “Про мобілізацію галичан, які перебувають на території РСФРР та УСРР”, в якому оголошувалася “мобілізація усіх галичан без огляду на національну приналежність”, що проживали на території України і Росії¹²⁰. Декрет № 10 оголошував про створення на території ГСРР робітничо-селянської міліції, яка була виконавчим органом усіх ланок ревкомів¹²¹.

28 серпня 1920 р. Галревком видав декрет № 18 “Про народні суди, революційні трибунали і касаційний трибунал в ГССР”, яким скасовувалися всі органи політичної, судової і громадської влади “Польської держави” в Галичині й проголошувалося, що “до часу I з’їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у Галичині вся влада переходить до Галицького Революційного Комітету, а на місцях – до підлеглих йому органів – повітових і сільських революційних комітетів”¹²². Судовим органам було заборонено посилається на будь-які акти австрійських, польських чи зунрівських властей¹²³. Але через нестачу юристів-більшовиків судові органи так і не були створені і роль судів виконували сільські чи міські ревкоми¹²⁴. Відчувалася нестача й інших працівників, які могли б підтримувати радянську владу, тому про місцева влада просила про прибуття відповідних спеціалістів з території УСРР та РСФРР¹²⁵.

В окупованих населених пунктах встановлювалася радянська влада, утворювалися ревкоми, комнезами. У своїй діяльності сільревкоми безпосередньо підпорядковувалися повітовому ревкому, останній виконував накази і розпорядження червоноармійських військових частин. Сільському ревкому в межах села належала вся повнота законодавчої і виконавчої влади¹²⁶. Члени сільревкомів одержували заробітню плату. Так, з 16 серпня голови сільревкомів одержували по 3 тис. крб., їх члени – по 2,5 тис. крб.¹²⁷. Право вибору сільревкому мали тільки трудові сільські елементи – безземельні і малоземельні селяни, позбавлялися цього права ті, які

користуються найманою працею або займаються спекуляцією. Аналогічно створювався апарат радянської влади в неповітових містах і містечках. На відміну від сільревкомів, повітові революційні комітети не обиралися населенням, їх призначав Галревком¹²⁸.

Для налагодження управління різними сферами державного життя і економіки при Галревкомі було утворено 18 відділів з підвідділами, комітетами і комісіями, зокрема, народного господарства, праці та соціального забезпечення, судочинства, земельний та інші. Організовувався ревтрибунал. Спеціальним декретом Галревкому на нього покладалася “керівництво всією роботою з організації революційної влади на місцях” з підпорядкуванням йому місцевих ревкомів. Військовий відділ мав “об’єднати діяльність військових комісарів на місцях”¹²⁹. Встановивши монополію на владу, більшовики надавали владні повноваження тільки своїм представникам чи сателітам, як єврейська комуністична організація “Поалей-Сіон”, яка утворилася внаслідок розколу Єврейської соціал-демократичної робітничої партії у 1919 р.¹³⁰ Керівництво Галревкому не бажало залучати до участі в спільній роботі представників національної інтелігенції та інших партій. Наприклад, спроба Ф. Конара знайти спільну мову з В. Винниченком була засуджена В.П. Затонським і Політбюро КПСГ, незважаючи на те, що ліві сили користувалися підтримкою окремих верств західноукраїнського населення¹³¹.

Проводилася деяка робота з розвитку освіти, зокрема відкривалися дошкільні та шкільні навчальні заклади. Декларація № 3 надавала можливість здійснювати навчання у школі рідною мовою. Школа мала бути безплатною для всіх дітей віком від 8 до 17 років. Для здійснення керівництва освітою й соціальним вихованням молоді при ревкомах створювалися відділи та секції народної освіти, в яких передбачалися посади інструкторів з театрального, музичного і образотворчого мистецтва та охорони пам’яток старовини¹³². Для агітації серед населення у серпні 1920 р. було прийнято положення про хати-читальні, в якому вказувалося, що “хати-читальні повинні бути вогнищами політико-освітньої роботи в селах”. У них розміщувалася радянська преса та література, проводилася пропагандистська робота¹³³. Також відкривалися бібліотеки. Тернопільський повітревком розіслав сільревкомам розпорядження: “Перевірити, чи в місцевості не знаходяться... які бібліотеки або артистичні збірки по домах утіклих осіб... Коли знайдуться, то подбайте про те, щоби книги, образи, так само весь інвентар ніяк не були знищені, ні рознесені”¹³⁴. Робилися кроки і у розвитку медицини. Відкрилися 4 амбулаторії і 3 лікарні в Тернополі, медичні заклади були створені в Бродівському, Збаразькому, Золочівському та інших повітах¹³⁵. Проводилася націоналізація приватних аптек¹³⁶.

Приступивши до перетворень, Галревком насамперед намагався реформувати складну грошову систему, оскільки на території Галицької РСР в обігу були грошові одиниці різних валют. Щоб вийти зі скрутного фінансового становища, уряд радянської України передав великі суми невикористаних паперових грошей Директорії у купюрах по 50 крб.¹³⁷. Також

старі гроші замінювалися новими, радянськими. Щодо купюр дрібної вартості, то або дозволявся їх обіг, або на них проставлявся штамп, що давало змогу перелічити існуючу в обігу грошову масу. Галревком ухвалив 1 серпня 1920 року постанову № 3 “Про грошові знаки”. У першому параграфі цієї постанови оголошувалось, що Галревком встановлює монополію на визначення курсу і розмін валют, які були в обігу в Республіці. Допомогали Галревкому забезпечити потреби в грошах уряди РРФСР і УСРР. Так, Наркоматом фінансів РРФСР було видано понад 500 млн. рублів, урядом Української СРР – 50 млн. крб.¹³⁸ Тим, хто відмовлявся брати радянські гроші, загрожували революційним трибуналом. Декретом № 23 від 15 вересня скасовувалися знаки і кредитні білети всіх назв і вартостей ЗУНР, грошовий обіг обмежувався загальноросійськими випуску 1917 – 1920 рр., навіть дореволюційними¹³⁹.

Проводячи свою політику, Галревком витрачав великі суми грошей. Щоб уникнути банкрутства уряду, більшовики використовували радикальні методи. Вже наприкінці серпня 1920 р. відпущені міським та повітовим ревкомом грошові фонди закінчилися, тому Галревком приймає декрет № 11, згідно з яким ревкоми отримували право накладати на осіб, “що належали до класу буржуазії, одноразові надзвичайні революційні податки”¹⁴⁰. В.П. Затонський закликав до експропріації поміщиків і буржуазії, яку він проголошував від імені Галревкому. Так, поміщицька земля проголошувалася державною власністю й мала передаватися через місцеві органи влади (ревкоми) працюючим на ній, але, передусім, для суспільного обробітку; конфіскованим реманентом, зерном, худобою, речами хатнього вжитку теж мали розпоряджатися ревкоми¹⁴¹. Разом з тим при конфіскації збіжжя у поміщиків третина конфіскованого передавалася селянам¹⁴². Не отримавши землі законним шляхом, галицьке населення самочинно розпочало її розподіл, що ускладнило й без того напружену обстановку в краї¹⁴³. Голова Галревкому В.П. Затонський вказував: “Намагаюсь всюди, зокрема навіть демагогічно підкреслити робітничо-селянський характер радянської влади. Підняв шалену компанію проти інтелігенції. ... В маси кинутий лозунг: “Руйнуй все старе, гони, винищуй поміщика, його економістів і прихвостнів, розбирай землю, не очікуючи детальних інструкцій, грабуй буржуазію”¹⁴⁴.

20 серпня було проведено реєстрацію власників Тернополя за двома класами. В основу такої класифікації клася величина доходів та вартість майна. Найбагатших родин було виявлено 107. На них було накладено контрибуцію в сумі 15 млн. крб., в середньому 140 тисяч крб. на родину, це при зарплаті державних службовців в 4 – 6 тис. крб.¹⁴⁵ Багатих у великих містах виявляли, спостерігаючи за їх способом життя. Так, у постанові чортківського повітового революційного комітету ГСРР від 4 вересня 1920 р. зазначалося: “Прислати як найскоріше спис осіб буржуазних ... про який повітовий Ревком не знає, з чого вони живуть і які ходять по місті без роботи, прогулюючи”¹⁴⁶. Для полегшення своєї діяльності головами населених пунктів, у яких переважало єврейське населення, примусово, під страхом

революційного трибуналу призначалися впливові євреї, яких примушували обіймати посаду, щоб з їх допомогою в общині було легше збирати кошти на революційні потреби¹⁴⁷. Надзвичайна колегія видала наказ про облік майна, торговельних складів тощо. “Заявляємо, що пролетаріат, узявши владу в свої руки, не хоче крові, – говорилося в наказі, – а хоче взяти в буржуазії те, що награвано нею на кошт робітника, і віддати це робітникам”¹⁴⁸. Від усіх торговців і купців вимагалось “відкрити свої сховки” і здати недозволені для торгівлі товари. Політика ГСРР викликала шалений опір поляків і євреїв, які одразу підпали під експропріаційні заходи більшовиків¹⁴⁹.

У вересні 1920 р. Галревком прийняв декрет “Про хлібну розкладку”, згідно з яким радянська влада визначала кількість хліба і фуражу, яку необхідно було зібрати з усіх повітів республіки в селянства по твердих цінах¹⁵⁰. Оскільки цей декрет виконувався незадовільно, видавалися постанови про посилення заходів щодо збору у населення хліба: “Із звітів районних агентів виказується, що поодинокі сільські ревкоми не дбають, або мало дбають про збір і забезпечення оставшого по дворах хліба. Наказується про те сільському ревкому приступити негайно до цілковитої звозки збіжжя”¹⁵¹.

В серпні 1920 р. в окупованих Червоною армією повітах Східної Галичини виникли перші організації Комуністичної спілки молоді¹⁵². 27 серпня 1920 р. відбулися організаційні збори молоді Тернополя, які поклали початок існуванню комсомолу в краї¹⁵³. На цю організацію було покладено завдання проводити просвітньо-агітаційну роботу. У протоколі зібрання тимчасового комітету комуністичної організації молоді міста Тернополя від 29 червня 1920 р. вказувалося: “Зібране постановляє реєстрацію всіх тов. неуміючих або слабо уміючих читати і писати і приступити до організації школи початкової. ... Упорядкувати бібліотеку і списати каталог”¹⁵⁴. Однак при відступі Червоної армії діяльність молодіжних комуністичних організацій припинилася і значна частина комсомольців відійшла разом з військами більшовиків на Схід¹⁵⁵.

За постановою Галревкому було створено Всегалицьке радянське видавництво (Всегалвидав), що є центральною установою ГСРР, яка відає в загальндержавному масштабі організацією всієї видавничої справи і розповсюдженням всіх родів друкарських виробів. Також було створено Галицьке радянське телеграфне агенство (Галрата)¹⁵⁶. Одинадцятий номер газети “Більшовик” від 24 серпня вийшов як орган ЦК КПГ з підзаголовком “Газета галицького селянства”. Для широких мас населення Всегалвидав почав видавати у середині вересня 1920 р. “Стінну газету Галицького радянського телеграфічного агенства “Галрата””. У Золочеві виходила газета “Червоний доброволець”. Крім Всегалвидаву, було створено у Кам’янці-Подільському видавництво політвідділу 44-ї дивізії, під назвою “Червона Галичина”, де виходила одноіменна газета¹⁵⁷. На теренах Західної України, де розташовувалася 12-а армія, виходили армійська газета “Красная Армия” (в серпні 1920 р. в м. Рівне), “Листок больного и раненого красноармейца”, “Путь красноармейца – Шлях червоноармійця”, “Голос красноармейца”,

“Красный путь”, “Вісті Ровенського повітового ревкому” та інші¹⁵⁸. Луцький партком 16 серпня 1920 р. прийняв рішення про організацію видання газети “Робітниче-селянська правда” українською та російською мовами¹⁵⁹.

Політвідділ 12-ї армії в основному на території Західної України розповсюдив 2737 тисяч примірників газет, 748 тисяч листівок, 17 тисяч брошур тощо¹⁶⁰. Слід сказати, що на фронт агітаційні матеріали направлялись польською та російською мовами, у чому проявлялось нерозуміння відповідальними політпрацівниками Червоної Армії української проблеми. Так, улітку 1920 року було відправлено на фронт 100000 звернень Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) до польської мови, 100000 заяв польських комуністів польською, 50000 звернень Червоної армії до польського народу польською, 30000 звернень ВЦИК до польського народу російською¹⁶¹. Для агітаційної діяльності створювались додаткові поліграфічні потужності. Зокрема, із Західного фронту до Поліграфічного відділу у Москві було подано прохання про надання допомоги у цьому напрямку: “Для термінової важливої роботи в тилу противника нам необхідні: одне набірне приміщення з двох кімнат, одне машинне відділення з трьома машинами..., одна палітурна майстерня з однієї великої кімнати та з однією великою машиною”¹⁶².

У польському тилу діяли численні радянські агітатори. Витяг із звіту одного з агітаторів свідчить: “Я приїхав додому, а відтак за підплатов польської жандарми взяв перепустку до Станіславова, де я мав знайти решта тов. Відшукуючи кілька днів, не найшов я ніякого тов., відправився додому, де вів тихцем агітацію і через кілька днів відправився до Львова при допомозі підкупленої перепустки. В пошукуванні кілька днів за виїхавшими із КПГ на підпольну організацію, не найшовши нічого, повернув назад до дому, де займався агітацією”¹⁶³.

У зв’язку з відступом Червоної армії, 10 вересня 1920 р. ЦК КПСГ прийняв рішення про розпуск партії з тієї причини, що в ній переважають “міщансько-націоналістичні елементи”. Зауважимо, що в той час до КПСГ входило 50 колишніх офіцерів УГА¹⁶⁴. Через наступ польських військ 21 вересня Галревком та його органи на місцях припинили своє існування, уряд ГСРР з Червоною армією відступили за р. Збруч¹⁶⁵. Однак практично Галревком припинив свою діяльність 7 вересня 1920 р., про що заявив один з членів Реввосоуди XIV армії: “Галревком практично припиняє свою діяльність як урядовий орган. Необхідно зайнятися підготовкою нового наступу на Галичину і через Галичину. Для цього: 1. Ми займемося організацією і навчанням Галичан, які вийшли з нами з Галичини, для створення кадрів як військових, так радянських і партійних працівників. 2. Візьмемо у свої руки зафронткову роботу в Галичині, а через організуємо зв’язок з Польщею, Чехією, Румунією і Віднем, для цього в нас є відповідні працівники”¹⁶⁶. Тобто східногалицьке питання не знімалося з порядку денного урядом РСФРР.

На початку літа 1920 р. внаслідок успішного контрнаступу Червоної армії уряд РСФРР відновив реалізацію своїх геополітичних планів щодо

Східної Галичини, згідно з якими цей край розглядався як “ворота” для поширення революції в Польщу, Румунію, Німеччину та інші країни. Створення ГСРР було продовженням політики уряду РСФРР, яка полягала у створенні маріонеткових урядів у національних державах. На території Радянської України, Радянської Росії за безпосереднім керівництвом уряду РСФРР інспірувалися комуністичні організації, як Галоргком, Галревком, які ставали основою уряду ГСРР. Разом із Радянською владою на Східну Галичину поширилися й революційні методи управління, які полягали у конфіскації землі, націоналізації підприємств, введенні надзвичайних революційних податків. Водночас слід зазначити, що деякі популярні заходи Галревкому – створення нових робочих місць, утворення нових учбових та медичних закладів, допомога безробітним та бідним викликали певну симпатію у незаможного населення. Однак Радянська влада не знайшла значної підтримки ні в широких верствах населення, ні у галицьких політиків і була ліквідована польським наступом. Антанта, сприймаючи більшовицьку загрозу Польщі як свою власну, намагалася всебічно допомогти польським військам. Уряд ЗУНР зайняв вичікувальну позицію, оскільки радянсько-польська війна мала ослабити як польську, так і радянську армію. Однак саме це вичікування призвело до зневіри західних держав у можливість армії ЗУНР запобігти загрозі більшовизму для Європи.

Примітки:

¹ Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – Львів, 1970. – 200 с.

² Сьома В.П. До 50-річчя проголошення Бойківської Радянської Республіки // УІЖ. – 1970. – № 9. – С. 110 – 111.

³ Ткачук А.Г. До 50-річчя Галицької Соціалістичної Радянської Республіки // УІЖ. – 1970. – № 8. – С. 116 – 119.

⁴ Богайчук В.І. Радянське керівництво на Тернопільщині в 1920 р. // УІЖ. – 1968. – № 4. – С. 118 – 120.

⁵ Гаркавенко І.Б., Карпенко О.Ю. Перший досвід соціалістичного будівництва на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 117 – 120; Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ // Укр. іст. журн. – 1989. – № 2. – С. 63 – 70; Карпенко О.Ю., Курило В.М., Троян М.В. Йшов Жовтень, осяюючи світ. – Ужгород, 1987. – 163 с. – С. 119.

⁶ Кічий І.В. Нові дані про діяльність Галицького ревкому // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 120 – 125.

⁷ Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918 – 1920 роках. – К., 1957. – 48 с.

⁸ Компанієць І.І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917 – 1920 рр.). – К., 1967. – 112 с.

⁹ Кучеров М.К. Комуністична партія Східної Галичини – організатор радянського будівництва в 1920 р. // УІЖ. – 1964. – № 4. – С. 80 – 87.

¹⁰ Яцків П.М., Шумейко І.М. Комсомол – вірний помічник Комуністичної партії Західної України // УІЖ. – 1964. – № 4. – С. 75 – 80.

¹¹ Серпенінов П.Н. Відгомін Великого Жовтня на Волині (1920 р.) // УІЖ. – 1967. – № 12. – С. 35 – 41.

- ¹² Петляков П.А. Антиклерикальні виступи в Західній Україні – вияв класової боротьби трудящих (1917 – 1939 рр.) // УІЖ. – 1980. – № 6. – С. 74 – 81.
- ¹³ Ступницький С.Л. З історії поширення атеїзму в Західній Україні (20 – 30-і роки ХХ ст.) // УІЖ. – 1966. – № 9. – С. 103 – 106.
- ¹⁴ Lytwyn M. *Polsko-ukraiński sojusz antybolszawicki 1920 r.: geneza, nadzieje i realia* // Пілсудський і Україна. Матеріали конференції 13 – 14 липня 2002 р. – Тернопіль, 2002. – 80 с; Литвин М.Р. Створення і діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – 232 с.; Литвин М.Р. Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 126 – 130; Литвин М., Наumenko К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с.
- ¹⁵ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії (1919 – середина 20-х рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Випуск VI. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 75 – 82; Галицька-Дідух Т. Проблема самостійності ЗУНР і Ризька мирна конференція (1920 – 1921 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції – Львів, 2000. – 374 с. – С. 267 – 270.
- ¹⁶ Карпенко О.Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах (1918 – 1923) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Випуск 1. – С. 73 – 87.
- ¹⁷ Слюсаренко А., Пивовар С. Георгій Чичерін про Галичину у контексті зовнішньої політики Росії // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1 – 3 листопада 1993 р. Матеріали. – Івано-Франківськ, 1993. – 136 с. – С. 90 – 92.
- ¹⁸ Васюта І.К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918 – 1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 35 – 64.
- ¹⁹ Красівський О.Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів: Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.
- ²⁰ Мухіна М.Ю. Галревком і галичани. До питання про місце інтелігенції в суспільному житті України (1920 – 1930 рр.) // Український археографічний щорічник. – Вип. 1. Т. 4. – К., 1992. – С. 383 – 401.
- ²¹ Панфілова Т. Проблема соборності України в діяльності УНТП (жовтень 1918 р. – березень 1923 р.) // Галичина. – 2004. – № 9. – С. 177 – 185.
- ²² Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с. – С. 834.
- ²³ Зайцев О. Українська народна трудова партія (1919 – 1925) // Україна модерна. – № 7. – Львів, 2002. – С. 69 – 90.
- ²⁴ Вівчарик М.М., Козенюк В.О. “Закордот” – агентурно-розвідувальна організація більшовиків України // УІЖ. – 1997. – № 5. – С. 144 – 149.
- ²⁵ Делятинський Р.І. Становище та діяльність духовенства Станіславської єпархії УГКЦ в 1919 – 1920 рр. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Випуск VII. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 75.
- ²⁶ Марковецька Г.М. Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914 – 1920 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.06 / Національна академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Київ, 2003.
- ²⁷ Тхоржевський Р.Й. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині ХХ ст. – Тернопіль, 2000. – 88 с.
- ²⁸ Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ, 2001. – 628 с.
- ²⁹ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. - К.: Генеза, 2002 – 2003. - Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920) / В.Ф. Солдатенко, В.Ф. Верстюк. - 2003. - 488 с.

- ²⁹ Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. - К.: Генеза, 2002 – 2003. - Т. 5: Українці з межами УРСР (1918 – 1940). Керівник тому В.П. Трошинський. - К., 2003. - 720 с.
- ³⁰ Сергомасов М.Ю. Политические аспекты советско-польской войны 1920 года: Автореф... кандидата исторических наук. 07.00.02 / Московский педагогический государственный ун-т. – М., 1997. – 16 с.
- ³¹ Полторак С. Победоносное поражение. Размышления о советско-польской войне 1920 года в канун ее 75-летия. – СПб, 1994. 268 с.
- ³² Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф.130, оп. 4, ед.хр.259, л. 47.
- ³³ Документы внешней политики СССР. – Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. – М., 1958. – 804 с. – С. 683 – 684.
- ³⁴ Документы внешней политики СССР... – С. 437.
- ³⁵ Всемирная история: В 24 т. – Т. 21. Мир в период создания СССР / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн.: Литература, 1997. – 416 с. – С. 35.
- ³⁶ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 257, оп. 2, спр. 194, арк. 1.
- ³⁷ Полторак С. Указ. соч. – С. 104 – 105.
- ³⁸ Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / Упоряд. Ю.Ю. Сливка. – Львів: Каменяр, 1989. – 359 с. – С. 7.
- ³⁹ Литвин М.Р. Створення і діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У // Актуальні проблеми історії КПЗУ. – Львів, 1990. – С. 77 – 78.
- ⁴⁰ Литвин М.Р. Нове про діяльність Галицького організаційного комітету... – С. 127.
- ⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 131, арк. 47.
- ⁴² Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВ України), ф. 4440, оп. 1, спр. 1, на 745 аркушах, арк. 370.
- ⁴³ Цит. за: Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 78.
- ⁴⁴ Солдатенко В.Ф. Назв. праця. – С. 834.
- ⁴⁵ Польско-советская война 1919-1920 (Ранее неопубликованные документы и материалы). – Часть 1. – М., 1994 – 216с. – С. 65 – 66.
- ⁴⁶ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 78.
- ⁴⁷ Всемирная история: В 24-х т. –/ А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск, 1997. - Т. 21. Мир в период создания СССР. – С. 35.
- ⁴⁸ Документы внешней политики СССР... – С. 683 – 684.
- ⁴⁹ Всемирная история... – С. 35.
- ⁵⁰ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 78 – 79.
- ⁵¹ Білан Ю.Я. Назв. праця. – С. 42.
- ⁵² ГАРФ, ф.130, оп. 4, ед.хр.259, л. 91а – 91б.
- ⁵³ Российский государственный военный архив (далее – РГВА), ф. 2320, оп. 1, ед. хр. 176, л. 1.
- ⁵⁴ Вівчарик М.М., Козенюк В.О. Назв. праця. – С. 144 – 145.
- ⁵⁵ Там само. – С. 145.
- ⁵⁶ Сергомасов М.Ю. Указ. соч. – С. 12.
- ⁵⁷ Цит. за: Галицька-Дідух Т. Проблема самостійності ЗУНР і Ризька мирна конференція... – С. 268.
- ⁵⁸ Сергомасов М.Ю. Указ. соч. – С. 12.
- ⁵⁹ Сьома В.П. Назв. праця. – С.110 – 111.
- ⁶⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦДІАУ у м. Львів), ф. 146, оп. 8, спр. 5351, арк. 13 – 14.
- ⁶¹ М.М. Советская Галиция // Коммунист. – 1920. – 14 июня.
- ⁶² Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 79 – 80.
- ⁶³ Цит. за: Всемирная история... – С. 36.
- ⁶⁴ ЦДІАУ у м. Львів, ф. 146, оп. 6, спр. 1409, арк. 229.

- ⁶⁵ Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917 – 1939 рр. Документи і матеріали. – Тернопіль, 1959. – 267 с. – С. 6.
- ⁶⁶ Lytwyn M. *Polsko-ukraiński sojusz antybolszawicki...* – С. 66 – 68.
- ⁶⁷ Борці за возз'єднання... – С. 8 – 9.
- ⁶⁸ Васюта І.К. Назв. праця. – С. 38.
- ⁶⁹ Слюсаренко А., Пивовар С. Назв. праця. – С. 91.
- ⁷⁰ Польско-советская война... – С. 126.
- ⁷¹ Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ... – С. 66.
- ⁷² Польско-советская война... – С. 126.
- ⁷³ Президент Петрушевич про Східну Галичину // Батьківщина. – 1921. – 2 жовтня.
- ⁷⁴ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 80.
- ⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 9, оп. 1, спр. 8, арк. 22.
- ⁷⁶ Там само, арк. 25.
- ⁷⁷ Цит. за: Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 80.
- ⁷⁸ Литвин М., Науменко К. Назв. праця. – С.308.
- ⁷⁹ РГВА, ф. 102, оп. 8, л. 76.
- ⁸⁰ ЦДІАУ у м. Львів, ф. 146, оп. 6, спр. 1414, арк. 1217.
- ⁸¹ ЦДІАУ у м. Львів, ф. 146, оп. 6, спр. 1409, арк. 229.
- ⁸² Цит. за: Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ... – С. 66 – 67.
- ⁸³ Мухіна М.Ю. Назв. праця. – С. 383.
- ⁸⁴ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 80.
- ⁸⁵ Мухіна М.Ю. Назв. праця. – С. 383.
- ⁸⁶ Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ... – С. 67.
- ⁸⁷ Литвин М.Р. Нове про діяльність Галицького організаційного комітету КП(б)У.... – С. 129.
- ⁸⁸ Бабій Б.М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – С. 39.
- ⁸⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 137, арк. 103.
- ⁹⁰ Цит. за: Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 80.
- ⁹¹ Тхоржевський Р.Й. Назв. праця. – С. 28.
- ⁹² Кічий І.В. Назв. праця. – С. 121.
- ⁹³ ЦДАГО України, ф. 9, оп. 1, спр. 1, арк. 11.
- ⁹⁴ Цит. за: Гаркавенко І.Б., Карпенко О.Ю. Назв. праця. – С. 119.
- ⁹⁵ Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ... – С. 66.
- ⁹⁶ Гаркавенко І.Б., Карпенко О.Ю. Назв. праця. – С. 119.
- ⁹⁷ Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 80.
- ⁹⁸ Карпенко О.Ю. До питання про утворення КПЗУ... – С. 67.
- ⁹⁹ КПЗУ: з'їзди і конференції. Хроніка // Прикарпатська правда. – 1989. – 22 січня.
- ¹⁰⁰ Гаркавенко І.Б., Карпенко О.Ю. Назв. праця. – С. 119.
- ¹⁰¹ Красівський О.Я. Назв. праця. – С. 183.
- ¹⁰² Панфілова Т. Назв. праця. – С. 179.
- ¹⁰² Цит. за: Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 80 – 81.
- ¹⁰³ Цит. за: Західно-Українська Народна Республіка... – С. 345.
- ¹⁰⁴ Цит. за: Там само. – С. 344.
- ¹⁰⁵ Цит. за: Мухіна М.Ю. Назв. праця. – С. 387 – 388.
- ¹⁰⁶ ЦДІАУ у м. Львів, ф. 581, оп. 1, спр. 108, арк. 3.
- ¹⁰⁷ Зайцев О. Назв. праця. – С. 76.
- ¹⁰⁸ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. - К.: Генеза, 2002 – 2003. - Т. 2... – С. 410.
- ¹⁰⁹ Цит. за: Зайцев О. Назв. праця. – С. 76.
- ¹¹⁰ За службу у більшовиків // Український вістник. – 1921. – 14 вересня.

- ¹¹¹ Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін. - К.: Генеза, 2002 – 2003. - Т. 5... – С. 440.
- ¹¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 171, арк. 131.
- ¹¹³ Богайчук В.І. Назв. праця. – С.119.
- ¹¹⁴ Тхоржевський Р.Й. Назв. праця. – С. 29.
- ¹¹⁵ Кічий І.В. Назв. праця. – С. 122.
- ¹¹⁶ Петляков П.А. Назв. праця. – С. 75.
- ¹¹⁷ Делятинський Р.І. Назв. праця. – С. 75.
- ¹¹⁸ Цит. за: Ступницький С.Л. Назв. праця. – С. 103 – 104.
- ¹¹⁹ Кічий І.В. Назв. праця. – С. 123.
- ¹²⁰ Тищик Б.Й. Назв. праця. – С. 85.
- ¹²¹ Кічий І.В. Назв. праця. – С. 121 – 122.
- ¹²² Тищик Б.Й. Назв. праця. – С. 99.
- ¹²³ Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения украинских земель с Украинской ССР. – Львов, 1979. – 180 с. – С. 88 – 89.
- ¹²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 171, арк. 131.
- ¹²⁵ Тищик Б.Й. Назв. праця. – С. 83.
- ¹²⁶ Компанієць І.І. Назв. праця. – С. 99.
- ¹²⁷ Тищик Б.Й. Назв. праця. – С. 83.
- ¹²⁸ Кічий І.В. Назв. праця. – С. 121.
- ¹²⁹ Рубцов Ю. РКП(б) – “Поалей-Цион”: союзники? Попутчики? Противники? // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2002. – С. 100 – 101.
- ¹³⁰ Кічий І.В. Назв. праця. – С. 124 – 125.
- ¹³¹ Там само. – С. 124.
- ¹³² Кучеров М.К. Назв. праця. – С. 85.
- ¹³³ Карпенко О.Ю., Курило В.М., Троян М.В. Назв. праця. – С. 119.
- ¹³⁴ Цит. за: Кічий І.В. Назв. праця. – С. 124.
- ¹³⁵ Серпенінов П.Н. Назв. праця. – С. 38 – 41.
- ¹³⁶ Марковецька Г.М. Назв. праця. – С. 20.
- ¹³⁷ Тхоржевський Р.Й. Назв. праця. – С. 29 – 30.
- ¹³⁸ Ткачук А.Г. Назв. праця. – С. 117 – 118.
- ¹³⁹ Тхоржевський Р.Й. Назв. праця. – С. 31.
- ¹⁴⁰ Мухіна М.Ю. Назв. праця. – С. 385.
- ¹⁴¹ По тамтім боці фронту // Громадська думка. – 1920. – 9 вересня.
- ¹⁴² Кічий І.В. Назв. праця. – С. 124.
- ¹⁴³ Мухіна М.Ю. Назв. праця. – С. 389.
- ¹⁴⁴ Цит. за: Ткачук А.Г. Назв. праця. – С. 117 – 118.
- ¹⁴⁵ ДАЛО у м. Львів, ф. 257, оп. 2, спр. 192, арк. 11.
- ¹⁴⁶ Там само, арк. 15.
- ¹⁴⁷ Ткачук А.Г. Назв. праця. – С. 117.
- ¹⁴⁸ Красівський О.Я. Назв. праця. – С. 183.
- ¹⁴⁹ Тищик Б.Й. Назв. праця. – С. 134.
- ¹⁵⁰ ДАЛО у м. Львів, ф. 257, оп. 2, спр. 192, арк. 12.
- ¹⁵¹ Цит. за: Дашкевич Я.Р. Підпільна преса Комуністичної спілки молоді Західної України (1922 – 1938 роки) // З історії західноукраїнських земель. – Вип. 5. – К., 1960. – С. 138.
- ¹⁵² Яцків П.М., Шумейко І.М. Назв. праця. – С. 75.
- ¹⁵³ ЦДАГО України, ф. 9, оп. 1, спр. 65, арк. 6.
- ¹⁵⁴ Яцків П.М., Шумейко І.М. Назв. праця. – С. 75.
- ¹⁵⁵ Дашкевич М.Р. Назв. праця. – С. 122.
- ¹⁵⁶ Там само. – С. 123.
- ¹⁵⁷ Там само. – С. 122.

¹⁵⁸ Серпенінов П.Н. Назв. праця. – С. 38 – 41.

¹⁵⁹ Дашкевич М.Р. Назв. праця. – С. 121.

¹⁶⁰ РГВА, ф. 104, оп. 1, ед. хр. 1, л. 44.

¹⁶¹ Там само, л. 30.

¹⁶² ЦДАГО України, ф. 9, оп. 1, спр. 28, арк. 24.

¹⁶³ Чит. за: Галицька-Дідух Т.В. Східна Галичина в політиці радянської Росії... – С. 81.

¹⁶⁴ Карпенко О.Ю. Статус Східної Галичини у міжнародно-правових актах.... – С. 82 – 83.

¹⁶⁵ ЦДАГО України. - ф. 9. - оп. 1. - спр. 1. - арк. 5.

¹⁶⁶ Там само.

Александр Федорив

Галицийская Советская Социалистическая Республика в политике правительства Советской России

Целью исследования является изучение влияния Советского правительства на Галицийскую Советскую Социалистическую Республику. Автор анализирует деятельность коммунистического правительства Восточной Галиции, которое действовало под названием Галицийский организационный комитет, также Коммунистической партии Восточной Галиции, Закордот и другие коммунистических организаций.

Oleksandr Fedoriv

Policy of Soviet Russia Government for Galician Socialistic Soviet Republic

The subject of the research is influence of soviet government into Galician Socialistic Soviet Republic. The author analyses activity of communist government of Eastern Galychyna named Galician organize committee, Communist Party of Eastern Galychyna, Zakordot and other communist organizations.

Надійшла до редколегії 19.05.2007

УДК 94(498)«19»

Виктор Папук

Положение венгерского, немецкого и еврейского этнических меньшинств в составе Румынского королевства в 20-х – 30-х гг. XX в.

Одним из результатов Первой мировой войны стало образование в регионе Центральной и Юго-Восточной Европы ряда новых государств, политические границы которых не совпадали с этническими. При этом часть некоторых титульных наций бывшей Австро-Венгерской полиэтнической империи (как, например, австрийцы в Чехословакии, венгры в Трансильвании и пр.) в новых политических условиях де-факто и де-юре превратились на этнические меньшинства. Будучи неготовыми к такой радикальной трансформации своего политического статуса, некоторые представители в прошлом имперских наций все же временно были вынуждены смириться с подобным положением. Не вступая на путь резкого противостояния с новообразовавшимися на обломках империи государствами, они, тем не менее, в период между мировыми войнами так и © Папук В., 2007

не были в состоянии внутренне признать легитимность данных государств. С другой стороны, некоторые этнические группы (как, например, евреи) получили определенные изменения своего статуса в лучшую сторону.

Однако в целом следует согласиться с мнением черновицкого исследователя А. И. Сыча о том, что почти каждое из «государств, созданных на руинах старых империй, воспроизводило в миниатюре ту империю, в составе которой оно ранее находилось, и, таким образом, включало в себя национальные меньшинства, как правило, недовольные своим положением в этих новых государствах, правительства которых не признавали за ними права на самоопределение, реализовав его только для своих народов»¹.

Довольно острым было противостояние титульной нации и этнонациональных меньшинств и в Румынии, в состав которой после 1918 г. вошло несколько территорий, преимущественно населенных представителями нацменьшинств. Особенно много среди последних было венгров, украинцев, немцев и евреев. Выяснению положения венгерского, а также немецкого и еврейского этнических меньшинств в Румынии в период между двумя мировыми войнами в контексте трансформации этнонациональной политики румынского правительства посвящена данная статья.

Нужно отметить, что данная проблема, несмотря на наличие значительного количества работ, ей посвященных и принадлежащих, главным образом, перу румынских историков, публицистов, общественно-политических деятелей, нуждается в обстоятельном и непредвзятом освещении. При этом бросается в глаза существенная особенность румынской историографии данной проблемы: подавляющее большинство работ относится к 20 - 30-м гг., т.е. исследования велись „по горячим следам”. Особенно негативно это отразилось на изучении динамики состояния венгерского этноса в Румынии, проходившем параллельно с обострением румыно-венгерских межгосударственных взаимоотношений.

Немало информации относительно положения венгерского, немецкого и еврейского этнических меньшинств в межвоенный период содержится в фундаментальной работе И. Скурту и Г. Бузату². Среди работ, которые рассматривали этнонациональную политику румынского правительства в целом и, как отдельный фрагмент, динамику положения венгерского меньшинства и эволюцию румыно-венгерских взаимоотношений следует отметить публикации И. Градистяну³, В. Яманди⁴, В. Сердичи⁵, П. Банеску⁶, С. Драгомира⁷, П. Гарбовичану⁸, И. Мическо⁹, З. Пакушану¹⁰, Т. Пушкарину¹¹, Д. Раца и Ж. Винца¹² и т.п. Острой критике проявлений так называемого „венгерского ревизионизма”¹³ посвящены работы В. Сербанеску¹⁴, О. Джибу¹⁵, А. Госимана¹⁶, П. Немояну¹⁷. Довольно основательной работой по проблематике „венгерского ревизионизма” в контексте румыно-венгерских отношений, вышедшей в Румынии в последние годы является работа Д. Стратулате „Венгерский ревизионизм: вчера и сегодня”¹⁸.

Таким образом, одним из важнейших результатов т. наз. «Объединения» (т.е. санкционированного странами Антанты расширения

румынской территории за счет присоединения к ней Северной Буковины, Трансильвании, Бессарабии и Южной Добруджи) стала интеграция в рамках румынского государства разных национальных меньшинств. В целом же (согласно переписи населения 1930 г.), Румыния стала явно полиэтническим государством со следующим этнонациональным составом: кроме румын (71,9 %) перепись отметила присутствие венгров (7,9 %), немцев (4,1 %), евреев (4 %), украинцев (3,2 %) и представителей прочих этнических групп (русских, болгар, турок, гагаузов, чехов, словаков, поляков и пр.)¹⁹.

С ратификацией королевским указом актов Объединения от 27 марта, 28 ноября и 1 декабря 1918 года все жители Бессарабии, Буковины и Трансильвании автоматически стали гражданами Румынии. Указами от 30 декабря 1918 года и от 28 мая 1919 года предоставлены гражданские права евреям, населявшим Старое Королевство (т.е. территорию Румынского государства до Объединения)²⁰.

Парижская мирная конференция обязывала Польшу, Чехословакию, Румынию, Югославию, Венгрию, Австрию, а также Грецию подписать специальный договор о национальных меньшинствах, с предоставлением им полных прав, за осуществлением которых должен был следить Совет Лиги Наций.

Интеграция национальных меньшинств в рамках румынского государства оказалась сложным комплексным процессом, имеющим как положительные, так и отрицательные стороны. В целом же правительство занялось созданием законодательного поля, которое бы обеспечило равенство всех румынских граждан, невзирая на их национальность. В основу законодательства по правам нацменьшинств, начиная с закона о выборах, конституции 1923 года, административного закона и заканчивая законом об образовании, религии, экономики и т.д. был положен принцип недопущения дискриминации по национальному признаку.

И тем не менее фактически, начиная с декабря 1918 г., лидеры венгерского этнического меньшинства взяли курс на осуществление так называемого «пассивного сопротивления» румынским властям в надежде, что великие державы-победители не будут ратифицировать присоединение Трансильвании к Румынии. Подписание 4 июня 1920 г. Трианонского договора вызвало, с одной стороны, изменение взаимоотношений венгров и румынского государства, а, с другой стороны, наметило новые тенденции в политической организации венгерского меньшинства. Для защиты венгерского этнического сообщества на территориях Румынии в 1921 г. возникла их первая политическая внепартийная организация – «Федерация венгров». «Федерация» вскоре была распущена румынским правительством, однако процесс политической структуризации венгерского этнического меньшинства продолжался, и вскоре, в июне 1921 г. и феврале 1922 г., были образованы две политические партии: Венгерская национальная партия и Венгерская народная партия (существенных противоречий между обеими партиями не существовало, поэтому в декабре 1922 г. они объединились в Венгерскую партию)²¹. В то же время, в недрах Венгерской партии

периодически возникали разные группировки (например, в 1926 – группа левого направления, объединившаяся вокруг журнала «Korunk», а в 1928 г. – другая группировка, сплотившаяся вокруг журнала «Erdelyi Helikon»). С 1934 г. в Венгерской партии возникло «Объединение венгерских трудящихся Румынии» (MADOSZ), которое функционировало под общим руководством Коммунистической партии²². Существовала также группировка экстремистского характера, выдвинувшая в ноябре 1931 г. законопроект культурной, церковной и административной автономии для территорий, населённых венграми, согласно которому предполагалось параллельное функционирование в пределах автономии венгерского языка наряду с румынским²³.

Политическая деятельность Венгерской партии сосредотачивалась на защите интересов венгерской общины, которую лидеры последней стремились держать в изоляции по отношению к румынскому обществу. Она требовала, чтобы румынское государство не вмешивалось в деятельность школ с преподаванием на венгерском языке, чтобы не претендовало на введение учебных программ и использование учебников, утвержденных министерством общественного образования. В то же время лидеры Венгерской партии претендовали на финансирование этих школ Румынским государством.

Другая группа требований касалась аграрной реформы. Венгерская партия считала, что последняя наносит удар по венгерским собственникам. Партия оказывала юридическую помощь так наз. «оптантам», т.е. лицам, подвергшимся экспроприации²⁴, в частности, в возбуждении судебных процессов против румынского государства, с целью сохранения в их собственности больших площадей пахотных земель и лесов. С политической точки зрения Венгерская партия требовала также права на «самоуправление» в уездах, где венгры составляли большинство населения.

На парламентских выборах Венгерская партия получила около 20 мандатов в Собрании Депутатов, к которым добавились также места сенаторов. При помощи многочисленных жалоб, запросов, дебатов сенаторы и депутаты, представлявшие венгерскую общину, акцентировали внимание на недостатках демократического режима Румынии, вынося на обсуждение общественности трудности, с которыми сталкивались венгры. Они считали, что существует целенаправленная государственная политика по ликвидации идентичности этого меньшинства.

Партией широко использовался метод направления петиций Совету Лиги Наций, в которых отражалась «драматическая» ситуация с положением венгерского меньшинства в Румынии, по отношению к которому, по их мнению, применялась дискриминация и насильственная ассимиляция. Согласно некоторым статистическим данным, количество петиций, направленных Лиге Наций, в 1930-1931 гг. доходило до 204 (впоследствии «петиционная активность» пошла на убыль, составив в 1936 г. всего 19 обращений).

Установив, что практика подачи петиций не достигает желаемых результатов, руководство Венгерской партии решило прибегнуть к другим способам, в первую очередь к прямому обращению к правительствам великих держав, особенно Великобритании. В своей ревизионистской деятельности Венгрия использовала и некоторых священников, журналистов, культурных деятелей, а также разные венгерские общества, ассоциации и фонды в Румынии. Интересно, что в эту деятельность были вовлечены и некоторые священники немецкого происхождения, которые вели церковные службы на венгерском языке, а также большое количество евреев из Трансильвании. Однако основным орудием Венгрии в осуществлении ревизионистской политики на территории Румынии оставалась именно Венгерская партия. Согласно некоторым источникам, в 1936-1937 годах правительство Венгрии предоставило руководству Венгерской партии Румынии сумму в 30 миллионов лей, к которым добавилось еще 20 миллионов лей, собранных в разных городах и селах Венгрии в поддержку деятельности этой партии. Венгерская партия придерживалась непримиримой линии по отношению к румынскому государству, подвергая его национальную политику постоянной и жесткой критике. В частности, на съезде этой партии в сентябре 1937 г. утверждалось, что румынское правительство «распустило» церковно-приходские школы, что закон о предоставлении субвенций миноритарным (т.е. принадлежащих этническим меньшинствам) школам не выполняется, а венгерский язык фактически запрещен. Следует сказать, что подобные утверждения не соответствовали действительности: в 1936-1937 учебном году преподавание религии в Румынии осуществлялось в 1252 начальных школах, а 8483 венгерских школьников посещали частные вспомогательные школы, в которых обучение проводилось на венгерском языке²⁵.

Еще одним этническим меньшинством, вопрос об интеграции которого в состав Румынского королевства возник после 1918 г., были немцы. Уже 6 сентября 1919 г. в Тимишоаре состоялось общее собрание немцев Великой Румынии, на котором было решено, что немцы будут активно участвовать в общественной жизни, в том числе и в парламентских выборах. В сентябре 1921 г. возник «Союз Немцев Румынии», представлявший, согласно своему уставу, «центральный орган немецкой нации в Румынии». Необходимо отметить, что приспособление немецкого населения к новым условиям происходило намного легче, нежели венгров. На политическом уровне их интересы представляла Немецкая партия. Первоначально последняя придерживалась тактики сотрудничества с румынскими властями, понимая, что таким образом ей легче будет удовлетворить свои требования, касающиеся в основном сферы образования и религии. Однако с 1932 г. руководство Немецкой партии столкнулось с давлением со стороны прогитлеровских группировок, крайне усилившихся после 1933 г. Именно тогда власти Германии начали утверждать, что зарубежные немцы являются «гражданами двух отечеств» - Германии и страны, где они проживали. В

Румынию были посланы профессиональные нацистские пропагандисты, распространялись национал-социалистические газеты и журналы²⁶.

Еще в сентябре 1932 г. в г. Сибиу возникла организация «Движение в поддержку немцев Румынии» с ярко выраженной национал-социалистической ориентацией, а уже в мае 1933 г., вскоре после прихода Адольфа Гитлера к власти в Германии, была создана Национал-социалистическая партия немцев Румынии (в декабре этого же года в целях маскировки переименованная в «Движение Национального Обновления немцев Румынии»). Её члены распространяли брошюры и газеты Рейха, проводили конференции, носили нацистскую форму, устанавливали флаги со свастикой, исполняли нацистские песни. Впрочем, 7 июля 1934 г. данная организация была распущена решением румынского правительства. Однако её лидер, Ф. Фабрициус, опираясь на поддержку Берлина, сохранил политическое влияние: 22 октября 1935 года он стал председателем «Союза Немцев Румынии», а в 1936 году был избран председателем Немецкой партии, ставшей с того времени фактическим филиалом НСДАП²⁷.

Практически одновременно, в мае 1935 г., была учреждена «Партия немецкого народа Румынии», провозгласившая лояльность по отношению к румынскому государству и лично королю Каролу II, хотя в основе всей её деятельности также была нацистская идеология²⁸. Тем не менее преувеличивать увлечение национал-социалистическими идеями со стороны немецкого этнического меньшинства не стоит. Немало немцев, состоявших членами социал-демократической и коммунистической партий Румынии, достаточно резко высказывались против нацизма.

Третьим по численности национальным меньшинством, оказавшимся в составе Румынии после декабря 1918 г., были евреи. В отличие от венгров и немцев они не были отягощены имперским сознанием, однако оказались в достаточно сложной ситуации, поскольку тяготели к разным культурам: евреи, проживавшие на территории «Старого Королевства» – к румынской, в Венгрии – к венгерской, на Буковины – к немецкой (австрийской) культуре, а бессарабские – вообще к русской культуре. Даже в отношении религии, традиций, обычаев существовали существенные различия. Евреи «Старого Королевства» с 1909 г. имели соответствующую организацию – «Союз местных евреев», переименованный в 1933 г. в «Союз румынских евреев». Последний также включал местные организации из Бессарабии, Буковины и Трансильвании. В качестве основной задачи «Союз» провозглашал борьбу за защиту индивидуальных и коллективных прав еврейского населения Румынии. «Союз» уделял особое внимание проблемам образования, требуя, чтобы государство больше поддерживало еврейские церковно-приходские и частные школы. Весьма настойчиво с парламентской трибуны, на собраниях и в прессе поднималась проблема нарушения некоторых прав и свобод евреев, что рассматривалось членами и лидерами организации как проявление антисемитизма со стороны румынских шовинистов. Лидеры «Союза румынских евреев» энергично осуждали действия антисемитского характера, инициированные некоторыми румынскими экстремистскими

организациями, без колебаний обращаясь к международным еврейским организациям и даже к Совету Лиги Наций²⁹.

Что касается политический деятельности представителей еврейской общины, то она была в идеологическом отношении достаточно разновекторной: от национал-крестьянской и национал-либеральной до некоторых левых и леворадикальных партий, таких как социал-демократическая и коммунистическая партии Румынии. В то же время в мае 1931 г. была создана Еврейская партия, получившая на выборах в июне того же года 2,19 % голосов и 4 места в Собрании депутатов. Эта партия выступала в защиту прав и свобод, предусмотренных Конституцией, за сотрудничество с румынской нацией, выражала веру в демократию и требовала преследования экстремистских течений. Однако, после относительно успеха, достигнутого на парламентских выборах в июле 1932 г., когда партия получила 2,26 % голосов и 5 мандатов в Собрании депутатов, начиная с 1933 г. она уже не смогла попасть в законодательные органы³⁰.

29 января 1936 г. был создан Центральный совет евреев Румынии, в состав которого вошли представители «Союза румынских евреев», Еврейской партии и ряда священнослужителей, заседающих в Сенате страны. Главной целью Совета была защита прав евреев, предусмотренных конституцией 1923 года.

Рассматриваемый период также характеризуется усилением сионистского движения, стремившегося к созданию в Палестине еврейского государства. В 1924 г. возник «Сионистский союз Румынии», являвшийся филиалом всемирного Сионистского Центра в Лондоне, и занимавшийся преимущественно сбором денежных средств для покупки земель в Палестине и подготовкой евреев к эмиграции. Собранные сионистами суммы были внушительными, что заставило министерства труда, здравоохранения и социальной защиты, образования и финансов попросить в 1936 г. запретить их сбор, объясняя это решение тем, что вывоз из страны значительных сумм без согласия национального банка Румынии представлял угрозу для ее экономики³¹.

Интеграция национальных меньшинств в рамках румынского государства столкнулось с тяжелыми, напряженными моментами. Чтобы контролировать ситуацию, законом от 22 декабря 1920 г. была создана должность замминистра по этническим делам в составе Министерства внутренних дел, а в июне 1931 г. – должность министра по нацменьшинствам при Совете Министров.

Правительство пыталось побудить государственных служащих – выходцев из этнических меньшинств – изучать официальный язык государства. В частности, открывались специальные курсы румынского языка, неоднократно проводились проверки на его знание и соответствующие экзамены. Однако в то время, как остальные меньшинства подчинились этим требованиям, руководство Венгерской партии призвало венгров не посещать курсы и не являться на экзамены, считая их дискриминационными и неправомерными.

Разумеется, что в политической жизни Румынии, как и в остальных европейских странах, одновременно существовали проявления национализма, интернационализма и политического экстремизма. Например, пресса Венгерской партии воспитывала в среде трансильванских венгров кастовый дух с явственной антирумынской направленностью. Румынские власти были достаточно толерантными к нарушениям законов со стороны граждан, являющихся представителями национальных меньшинств, чтобы не придавать политическую окраску возможным мерам наказания. К примеру, власти не проводили последовательной политики для поддержки румын в населенных пунктах, где они были в меньшинстве по сравнению с другими этническими группами.

Однако в стране существовали также определенные политические круги, достаточно резко осуждавшие толерантность тогдашних властей. Например, в 1923 г. была создана радикальная «Лига христианско-национальной защиты» во главе с А. Кузой, высказывавшимся за введение этнической пропорциональности во всех государственных учреждениях и на предприятиях, главным образом в университетах. В июне 1927 г. другой румынский шовинист К. Кодряну учредил «Легион архангела Михаила», румынскую ультранационалистическую организацию, впрочем, распущенную правительством в январе 1931 года, после попытки организовать беспорядки на этнической почве.

В особом положении находилась Коммунистическая Партия Румынии, созданная в мае 1921 г. и объявленная вне закона в декабре 1924 г. Большинство членов КПП представляли национальные меньшинства. Так, на пятом съезде КПП в декабре 1931 года участвовало 24 делегата с правом решающего голоса, из них 9 румын, 6 евреев, 4 венгры и т. д. В целом этнический состав партии в 1933 году был следующим: румын – 375, венгров – 400, евреев – 300, болгар – 140, русских – 100, украинцев – 70, молдаван – 70, других национальностей – 170. Как видно, румыны (в том числе молдаване) составляли только 26% национального состава КПП, хотя общий процентный состав румынского населения в стране был 72%³².

Межнациональная напряжённость усилилась после создания в июле 1935 г. национал-христианской партии. Последняя объявила себя националистической и использовала лозунг «Румыния для румын», требуя пропорционального представительства в экономических и политических учреждениях, согласно численности этнических групп в стране. Важным пунктом в программе этой партии была ревизия гражданства, полученного евреями после 1918 г. В феврале 1935 г. еще одна ультранационалистическая организация «Румынский фронт» также потребовала «этнической пропорциональности» для «валахов» (т. е. румын).

Вместе с тем, следует отметить, что экстремистские настроения получили определённое распространение и в среде национальных меньшинств. Так, в 1935 – 1936 гг. главным в деятельности политического руководства немцев Румынии становится распространение нацистских идей о принадлежности немцев к «высшей расе», а также организация

военизированных формирований. В среде венгерского меньшинства прочно укоренились лозунги М. Хорти, о «кровной аристократии», «цивилизаторской» роли венгров. В еврейской общине были сторонники «мессианской роли» евреев, которые, якобы, являются «богоизбранным народом». По ироничному выражению румынских авторов И. Скурту и Г. Бузату, в то время, как одни евреи стали приверженцами сионизма и создания собственной родины в Палестине, другие проповедовали интернационализм и активно работали в Коммунистической партии Румынии³³.

Следует отметить, что в межвоенные годы румынская власть проявила определённую непоследовательность, терпя деятельность некоторых экстремистских организаций. Органы министерства внутренних дел часто оставались бездейственными, когда «легионеры» (т.е. члены упомянутого выше «Легиона архангела Михаила») или кузисты сжигали демократическую прессу (которую считали еврейской), требуя удаления из коллегии еврейских адвокатов и запрещения студентам той же национальности поступать в университеты.

Правительство Гоги, пришедшее к власти 28 декабря 1937 г., приняло некоторые меры в духе программы национал-христианской партии: закрытие газет «Правда», «Утро», «Борьба», отмена пропусков свободного передвижения средствами общественного транспорта для еврейских журналистов. 21 января 1938 г. был введен закон о пересмотре гражданства, согласно которому местные сельсоветы должны были вывесить списки евреев, имеющих румынское гражданство. Последние обязаны были принести подтверждающие документы в 20-дневный срок. Этим действием преследовалась цель точного установления количества евреев, поселившихся в Румынии после 1918 г. и не имевших законных оснований для проживания.

Международные еврейские круги, а также правительства Франции, Великобритании и США враждебно восприняли политику правительства Гоги. В свою очередь, румынские евреи начали изымать деньги из банков и закрывать свои предприятия, порождая настоящий экономический кризис.

10 февраля 1938 г. в Румынии был установлен монархический авторитарный режим. Манифест нового правительства во главе с Мирном Кристя, распространённый в тот же день, касался, в том числе, и этнических проблем: «Пропаганда национальной идеи будет превалировать во всех областях государственной жизни... исправляя историческую несправедливость во всех сферах по отношению к румынскому доминирующему элементу, без несправедливых актов против старых меньшинств. Правительство объявляет, что тщательный пересмотр послевоенной натурализации позволит шире развивать румынскому элементу экономическую жизнь»³⁴.

Одновременно с установлением нового режима на всей территории страны были введены комендантский час и цензура. Тем не менее, 27 февраля 1938 г. была принята новая конституция, которая формально не отменяла гражданские права и свободы. В частности, предусматривалось,

что «все румынские граждане, независимо от этнического происхождения, вероисповедания равны перед законом и должны его соблюдать и подчиняться ему», а также, что «румыны пользуются свободой совести, свободой труда, свободой образования, свободой прессы, свободой собраний, свободой объединений, и всеми свободами, из которых вытекают права в условиях предвиденных законодательством»³⁵. Согласно новой Конституции, государство объявляло, что оно «гарантирует всем религиям одинаковые свободы и защиту, поскольку их вероисповедание не мешает общественному порядку, хорошим нравам и безопасности государства»³⁶.

30 марта 1938 г. появился королевский указ, который устанавливал, что все общества, группировки или действующие партии, созданные для пропаганды, а также для осуществления политических идей, подлежат роспуску. Тем не менее, большинство политических партий нацменьшинств фактически продолжили свою деятельность, только под новыми названиями. Венгерская и немецкая общины присоединились в январе 1939 г. к Фронту Национального Возрождения, единственной партии, учрежденной по инициативе короля Кароля II.

Усиление национализма стало характерной чертой внутривнутриполитического развития многих восточноевропейских стран в 1930-е годы, в том числе и Румынии. С другой стороны, она в межвоенный период стала убежищем для многих евреев, преследуемых властями других государств; многие из них поселились главным образом в Молдавии.

Одним из проявлений усиления национализма стало то, что румынская власть стала высказываться за «защиту национального труда»; в этом плане стоит упомянуть закон от 16 июля 1934 года, который устанавливал, что на гражданских промышленных и торговых предприятиях румыны должны составлять не менее 80% от всего коллектива и не менее 50% руководящего состава³⁷. Считалось, что только румыны могут обеспечить полную безопасность и верность в случае войны или другой национальной угрозы. Несмотря на то, что этот закон вызвал много дискуссий, он не дал ожидаемых результатов.

Весьма важное место во взаимоотношениях нацменьшинств и румынских властей занимала государственная образовательная политика. Образование было важной составной частью культурной жизни, играя решающую роль в процессе обучения и воспитания молодежи. Румынские школы всех уровней посещали ученики и студенты - представители национальных меньшинств. В то же время функционировали и школы с преподаванием на языках национальных меньшинств, которые финансировались как государством, так и различными конфессиональными организациями, общественными учреждениями, частными лицами. Обучение на языках национальных меньшинств регламентировалось июльским законом 1924 г., согласно которому изучение румынского языка в школах являлось обязательным. Такие предметы как тот же румынский язык, история и география Румынии, общественные науки преподавались только на румынском языке.

Конкретные данные идут вразрез с политическими утверждениями и заявлениями некоторых лидеров национальных меньшинств. Так, в 1934/1935 учебном году в государственных начальных школах училось в общей сложности 1 898 377 румын, 117 796 венгров, 58 793 немцев, 56 821 евреев. В 1935 году у мадьяр Трансильвании было 17 лицеев, 20 гимназий, 3 высших коммерческих школ, 8 среднеобразовательных школ, 48 церковно-приходских школ, во многих румынских лицеях были отделения венгерского языка³⁸.

Кроме того, власти Румынии выделяли из бюджета большие денежные средства на религиозные цели. Так, в 1936/1937 бюджетном году румынское государство выделило следующие суммы на религиозные потребности нацменьшинств: католикам – 22 422 680 лей, протестантам – 18 371 652 лей, евангелистам-лютеранам – 8 840 800 лей, униатам – 3 347 350 лей, мусульманам – 5 327 225 лей и т. д.³⁹.

Областью, в которой нацменьшинства были представлены наиболее ярко, являлись средства массовой информации. В 1922 г. в Румынии издавалось 657 газет и 524 журнала, в том числе 181 газета и 75 журналов на языках национальных меньшинств (из них 144 - на венгерском, 71 - на немецком, 6 - на еврейском). Такая же ситуация наблюдалась и в 30-е гг. Так, в 1934 г. в Румынии выходило 2 253 периодических издания, из которых 1 645 – на румынском языке (940 газет и 705 журналов), 273 – на венгерском (150 газет и 112 журналов), 170 – на немецком (131 газета и 45 журналов), 27 – на идише (18 газет и 9 журналов). Были издания, выходящие на двух языках: 9 – на румынском и венгерском (2 газеты и 7 журналов), 6 – на румынском и немецком (2 газеты и 4 журнала), 1 – на румынском и идише (журнал), 1 – на венгерском и немецком (журнал), 6 – на языках национальных меньшинств и французском (в том числе на немецком и французском, венгерском и французском). Были и периодические печатные издания на трех языках: румынском, венгерском и немецком (14 газет и 13 журналов)⁴⁰. В тот год румынская пресса имела тираж в 3,5 млн. экземпляров, из которых 984 103 экземпляра печатались на языках национальных меньшинств⁴¹.

Таким образом, национальные меньшинства представляли весьма разные с экономической, культурной, политической точки зрения сообщества. Несомненно, что их положение в Румынии определялось целым рядом факторов внутренней и международной жизни. Не в последнюю очередь на него влияла динамика дипломатических отношений между Румынией, с одной стороны, и Венгрией, Германией, а также (что касается евреев), стран с сильной еврейской общиной, с другой. Тем не менее, достаточно либеральная политическая система Румынского государства в 20-х - первой половине 30-х гг. стала тем фактором, который обеспечил некоторые достижения этнических меньшинств в политической и культурно-образовательных областях. Положение ухудшилось после отмены в 1938 г. либеральной конституции, что привело к существенному усилению

ультранационалистических тенденций во внутренней политике румынских властей.

Вместе с тем, на протяжении межвоенного периода такие меньшинства как венгры, немцы и евреи имела определённые достижения в Румынии, в частности, получили возможность (и в полной мере ею воспользовалась) создавать легальные политические структуры для защиты собственных интересов, значительно продвинулись на пути осуществления определённой автономии в сфере образования, культурно-религиозной жизни и т.п.

Примечания:

1. Сыч А. И. Национальный аспект Версальской системы // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 127.
2. Scurtu I., Buzatu Ch. Istoria Romanilor in secolul XX (1918 - 1948). – Bucuresti: Paideia, 1999. – 712 p.
3. Gradisteanu I. Politica etnica a Romaniei (sedinta Senatului). – Bucuresti: Imprimeria statului, 1927. – 28 p.
4. Iamandi V. Politica nationala de stat. Problema nationalizarii oraselor, minoritati etnice si alte chestiuni. – Bucuresti: Imprimeria independenta, 1935. – 159 p.
5. Serdici V. Problema minoritatilor. – Bucuresti: Imprimeria culturala, 1932. – 22 p.
6. Banescu P. Le nouveau régime des minorités en Roumanie. – Bucharest: Imprimeri Nationale, 1938. – 14 p.
7. Dragomir S. La Transylvanie roumaine et ses minorités ethniques. – Bucharest: Imprimeria nationala, 1934. – 284 p.
8. Garboviceanu P. Minoritățile din România. – Bucuresti: Ed. Casa școlilor, 1928. – 55 p.
9. Misesco I. Le probleme des minorités ethnique. – Bucharest: Curierul judiciar, 1937. – 14 p.
10. Pacuseanu Z. Problema satului minoritatilor. – Bucuresti: Tip. L. Geller, 1936. – 24p.
11. Puscariu T. Minoritățile naționale din Transilvania. - Bucuresnti : TLX, 1940. - 198 p.
12. Racz D., Vincze J. Problema nationala a ungarilor din Ardeal. - Bucuresti, 1940. - 13 p.
13. Широко используемый в румынской историографии термин «венгерский ревизионизм» означает стремление венгерских правящих кругов вернуть в состав Венгрии все потерянные по результатам Первой мировой войны территории, а также конкретные шаги в этом направлении. В контексте румынско-венгерских отношений «венгерский ревизионизм» тесно связан с претензиями Венгерского королевства на Трансильванию, которую обе стороны считали своей неотъемлемой исторической территорией.
14. Serbanescu V. Teze antirevizioniste. - Cernauti: Glasul Bucovinei, 1934. – 35 p.
15. Ghibu O. Revizionismul romanesc, ca raspuns la revizionismul unguresc. – Bucuresti: Cartea Romaneasca 1938. – 12 p.
16. Gosiman A. Romania si revisionismul maghiar. – Bucuresti: Universul, 1934. – 410 p.
17. Nemoianu P. In calea revizionistului maghiar. - Bucuresti: Curierul Judiciar, 1939.-54p.
18. Stratulate D. Revizionismul ungar: ieri si astazi. – Bucuresti: Ed. Tineretului, 1999. – 350 p.
19. Scurtu I., Buzatu Ch. Op. cit. – P. 36.
20. Ibidem. – P. 35.
21. Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 36; Illyes E. National minorities in Romania. New York, 1982 // <http://www.hungarian-history.hu/lib/minor/min06.htm>.
22. Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 38.
23. Ibidem.

^{24.} Чрезвычайно острой в венгерско-румынских отношениях в межвоенный период была проблема венгерских "оптантов" (от румын. „а орта” – „желать”). Последние представляли собой лиц из числа венгерских землевладельцев Трансильвании, которые в соответствии с Трианонским договором воспользовались своим правом избрать венгерское гражданство, одновременно утратив (по ст. 63 указанного договора) всё движимое и недвижимое имущество.

^{25.} Buse C., Dascalu N. Nicolae Iorga si revizionismul maghiar. Culegere de articole, studii, conferinte si discursuri parlamentare (1918 - 1940). – Bucuresti: Editura Universitatii, 1993. – P. 72.

^{26.} Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 39.

^{27.} Ibidem. – P. 40.

^{28.} Ibidem.

^{29.} Al doilea razboi mondial.Situatia evreilor din Romania. - Cluj-Napoca: Editura Fundatia Culturale Romana, 1994 – P. 14.

^{30.} Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 41.

^{31.} Ibidem.

^{32.} Stanescu M.C.Moscova, Cominternul, filiera comunista balcanica si Romania (1919-1944). – Bucuresti: Editura Silex, 1944. - P. 114.

^{33.} Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 46.

^{34.} Цит. за: Manoilescu M. Rostul si destinul burgheziei romanesti.- Bucuresti, 1942. - P.

262.

^{35.} Цит. за: Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 47.

^{36.} Ibidem.

^{37.} Manoilescu M. Op.cit. – P. 262.

^{38.} Scurtu I., Buzatu Ch. Op.cit. – P. 49.

^{39.} Ibidem. – P. 50.

^{40.} Dascalu N. La presse minorites nationales dans la Roumanie d entre les dex guerres (1919-1939). Analise statistique, in "Revu Roumaine d Histoire", nr.1/1981.– P. 118.

^{41.} Ibidem. – P. 119.

Віктор Папук

Становище угорського, німецького та єврейського етнічних меншин у складі Румунського королівства в 20-х – 30-х рр. XX ст.

У даній статті автор робить спробу простежити становище угорців, німців та євреїв Румунії в міжвоєнний період. Автор аналізує політику румунської влади щодо цих етнічних меншин.

Viktor Papuk

The status of Hungarian, German and Jewish ethnic minorities in composition of the Roumanian kingdom in the 20 – 30th of the XX century

In this paper the author attempts to trace the status of Hungarians, Germans and Jews in Roumania in the interwar period. The author analyses the policy of the Roumanian government concerning these ethnic minorities.

Надійшла до редколегії 14.06.2007

УДК 94(100)«1941/1944»

Олександр Новосьолов

Участь румунських військ у бойових операціях на території України (1941 – 1944 рр.)

Історія Другої світової війни була і залишається однією з найактуальніших тем сучасної історичної науки. Особливої уваги заслуговує вивчення долі союзників гітлерівської Німеччини. У даному контексті історична доля Румунії як сателіта Рейху є найбільш показовою. Слід зауважити, що окремі аспекти участі Румунії у Другій світовій війні вивчалися такими дослідниками як Е. Манштейн¹, Б. Мюллер-Гіллебранд², К. Кіріцеску³, А. Дуту⁴, А. Русак⁵. Проте ряд питань даної проблематики потребує певної систематизації, уточнення та конкретизації.

Війна 1941–1944 рр. була для Румунії тотальною й вимагала повної концентрації і напруження усіх сил країни. Антонеску вважав, що чим вагомішим стане внесок Румунії у перемогу над СРСР, тим більшими будуть територіальні здобутки, які він отримає у винагороду від фюрера. А. Гітлер всіляко намагався підтримувати ці прагнення, використовуючи румунсько-угорські протиріччя навколо Трансильванії. Як зазначав німецький генерал Ф. Гальдер, Гітлер довго вагався між двома можливостями: чи йти разом з Угорщиною, чи надати Румунії гарантії проти неї. На зустрічі з Гітлером на початку 1941 р. Антонеску передав на розгляд фюрера меморандум, у якому йшлося про те, що Румунія згідна у разі необхідності приєднатися до воєнних дій на боці Німеччини, але, при цьому будучи сполученою з Німеччиною Дунаєм, румунська сторона бажає також мати з Рейхом кордон сухоходом на півночі і північному заході. Кондуктор виразив сподівання, що у новій Європі Німеччина визнаватиме природну роль Румунії як регіонального гегемона⁶.

Деякі конкретні обіцянки про територіальні винагороди для Румунії Антонеску все ж одержав підчас зустрічі з Гітлером у Мюнхені 11 червня 1941 р., де обговорювалися питання, пов'язані з нападом на СРСР. Гітлер підкреслив, що Румунія не повинна залишатися осторонь війни, оскільки для повернення Бессарабії та Північної Буковини, які були відторгнуті від Румунії Радянським Союзом влітку 1940 р., у неї немає іншого шляху, окрім війни. Також фюрер дав зрозуміти, що за надану допомогу Румунія зможе анексувати та адмініструвати інші радянські території на схід від Дністра. Слід зауважити, що днем раніше румунський диктатор під час бесіди з румунським представником в Берліні Р. Боссу повідомив, що йому відомо про приготування до німецько-радянської війни. І. Антонеску заявив, що бажав би повернути втрачені в 1940 р. провінції та посунути якомога на Схід кордони Румунії

Присутність військ Румунії на фронтах Другої світової війни тривала 1421 день (22 червня 1941 р. – 12 травня 1945 р.)⁷. Цей відтинок часу був багатофазовим, що визначається, зокрема, конкретними функціями © Новосьолов О., 2007

румунських військ у зонах військових операцій, характером стратегічних об'єктів, навколо яких велися бої, якістю і рівнем підготовки військ, мотивами та цілями, які переслідувалися румунським командуванням та урядом в цілому.

Румунське командування, як і інші союзники Німеччини, мало отримати конкретні бойові завдання безпосередньо перед самим початком війни. Використання румунських військ визначалося планом “Мюнхен”, який був розроблений німецьким командуванням у Румунії. В середині червня про цей план було повідомлено румунське керівництво⁸.

Ранком 22 червня 1941 р. король Румунії Михайл II та керівник держави Антонеску закликали румунів до “священної війни” за звільнення Бессарабії та Північної Буковини⁹. Сучасними румунськими дослідниками виділяється три основних хронологічних періода участі румунських військ у Другій світовій війні:

Перший – так звана “Східна кампанія”, яка тривала з 22 червня 1941 р. по 23 серпня 1944 р. і характеризувалася розгортанням бойових дій за участю румунсько-німецьких військ на території СРСР та українських земель зокрема¹⁰.

Цей значний за обсягом хронологічний пласт поділяється на ряд етапів:

- 1) “Кампанія 33-ох днів”, в результаті якої були анексовані Бессарабія та Північна Буковина (22 червня – 26 липня 1941 р.);
- 2) “Битва за Одесу” (14 серпня – 16 жовтня 1941 р.);
- 3) “Битва за Крим” (осінь 1941 р – 4 липня 1942 р.);
- 4) “Сталінградська епопея” (28 червня 1942 р. – 17 квітня 1943 р.);
- 5) “Битва за Бессарабію і Молдову” (перехід від наступальної стратегії до оборонної (квітень 1944 р. – 23 серпня 1944 р.)).

Другий період, який тривав з 23 по 30 серпня 1944 р., і позначився перенесенням військових акцій на територію Румунії.

Третій період – так звана “Західна кампанія” – тривав з 1 вересня 1944 р. по 12 травня 1945 р. Цей період характеризується переходом Румунії у табір антигітлерівської коаліції та участю її військ у розгромі гітлерівської Німеччини¹¹.

Чисельність збройних сил Румунії на червень 1941 р. становила 703 тис. Загальне військове керівництво здійснювала вища військова рада оборони. Безпосередньо збройними силами керувало військове міністерство¹².

Військові сили Румунії складали сухопутні війська, військово-повітряні сили та військово-морський флот, а також корпуси прикордонної охорони та жандармерії. До складу сухопутних військ входили три загальновійськові армії (21 піхотна дивізія та 14 бригад). Піхотна румунська дивізія за штатом 1941 р. складала одну артилерійську бригаду (два полки), батарею зенітних гармат, розвідувальний загін, а також підрозділи обслуговування. Усього дивізія нараховувала 17715 чоловік.

Для участі у війні проти СРСР румунське командування виділило усього 358100 військових, які складали дві польові армії: 3-тю та 4-ту (3-тя,

4-та та 11-та німецька армії складала групу військ “Антонеску”), що нараховували 13 піхотних дивізій, 5 піхотних, 1 моторизовану та 3 кавалерійські бригади. В складі 11 німецької армії, яка номінально перебувала у підпорядкуванні Антонеску (фактичним командуючим 11-ї німецької армії був генерал фон Шоберт), перебували три армійські корпуси з 6-ма німецькими дивізіями та 11-ма румунськими дивізіями та бригадами. Таким чином, на початковому етапі розгортання бойових дій Румунія нараховувала 20,5 дивізій¹³. Крім того, румунська армія нараховувала 60 танків, 423 літака, 3255 гармат та мінометів¹⁴. Воєнно-морські сили Румунії склалися з чорноморського флоту та дунайської флотилії. Чорноморський флот Румунії на початку німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр. мав 2 допоміжних крейсера, 4 ескадрених міноносця, 13 тральщиків. Дунайська флотилія включала 7 моніторів, 3 плавучих батареї, 20 річкових катерів та 4 допоміжних корабля¹⁵.

Наступ, що розпочався 1 липня з території Молдови, готувався спершу силами 7-ми німецьких дивізій та 22-ох румунських дивізій та бригад. Стан і якість румунських військ об'єктивно оцінив генерал-полковник Ф. Гальдер, який прибув до Молдови з метою інспекції румунських оборонних позицій на північному та на східному кордонах Молдови. Ф. Гальдер зробив невтішні висновки – румунські збройні сили не були готовими до бойових дій: відмобілізований контингент пройшов короткострокову підготовку, офіцерський корпус не мав достатнього досвіду і уяви про новітні методи війни, армія була озброєна застарілою технікою, не вистачало транспортних засобів, кидалася у вічі слабка дисципліна особового складу. В аналогічному стані перебували 3-тя та 4-та румунські армії, що входили до складу німецьких військ групи “Південь”¹⁶.

Про слабкі сторони румунської армії в своїх мемуарах зазначав німецький генерал Е. Манштейн. Зокрема він писав, що румунські 3-тя та 4-та армії суттєво відрізнялися за своїми якісними показниками від німецьких збройних сил. Румунський солдат, писав Е. Манштейн, був за походженням селянин, хоробрий, невибагливий, терплячий. Проте, низький рівень загальної освіти в дуже обмеженому об'ємі дозволяв підготувати з нього ініціативного одиничного бійця, не говорячи вже про молодшого командира. До того ж в румунських збройних силах не існувало однакового забезпечення солдатів та офіцерів, а наявність тілесних покарань не могла сприяти підвищенню боєздатності військ¹⁷.

Румунським військам за планом “Барбаросса” відводилася скромна роль: захист нафтових районів від нальотів радянської авіації, створення плацдармових укріплень на східному березі річки Прут, а по мірі просування німецьких військ на схід – організація переслідування та знищення відступаючих радянських частин у межиріччі Пруту та Дністра¹⁸.

29 червня 1941 р. Гітлер звернувся в листі до румунського командування з вимогою форсувати Прут й розпочати наступ на схід від Ботошан, спрямовуючи головний удар у північно-східному напрямку .

До 1 липня бойові операції в районі річки Прут носили локальний характер. 2 липня війська групи армій “Антонеску” перейшли в наступ. Основний удар здійснювався силами 11-ої німецької армії та румунського кавалерійського корпусу на Могілев-Подільський. 1-ша румунська танкова дивізія “Romania Mare”, що перебувала у складі цієї армії, вже 8 липня вийшла на лінію річки Дністер, а 12 липня увійшли до міста Бельци.

Перед 3-ою румунською армією ставилося завдання захоплення Північної Буковини. Вже 5 липня її військам вдалося увійти до Чернівців, а до 9 липня повністю виконати поставлені перед нею завдання.

Війська 4-ої румунської армії, захопивши плацдарм на лівому березі річки Прут, вклинилися у Південну Бессарабію, що дало їм можливість просуватися у напрямку Кишинева, який був зайнятий 16 липня. Окремий 2-ий румунський армійський корпус форсував Дунай і вже 26 липня захопив Акерман.

Ще 17 липня 1941 р. штаб Командування німецько-румунським фронтом в Румунії повідомляв, що стратегічні вузли Бессарабії захоплені. Крім того повідомлялося, що бої за очистку важливого стратегічного плацдарму в районі Корнешть завершуються. Румунськими військами були захоплені міста Хотин, Сорока, Оргеев, Кишинів.

Наступ румунської армії, розгорнутий на схід та північ від Прута, підтриманий 11-ою німецькою армією, на флангах якої діяли румунські дивізії та бригади, був призупинений контрударами 18-ої та 9-ої радянських армій, які утримували позиції на Дністрі. Найбільш запеклі бої у межиріччі Пруту та Дністра розгорнулися навколо масиву Корнешть. У боях за цей район румунські втрати склали 4112 вбитих, 12120 поранених, 5506 зниклих безвісті. Протягом липня 1941 р. румунсько-німецькі війська повністю заволоділи територіями Бессарабії та Північної Буковини¹⁹. Румунські правлячі кола з ентузіазмом зустріли вихід німецько-румунських військ на береги Дністра. Королівським декретом від 21 серпня 1941 р. кондукетору присвоювалося звання маршала, а в указі про нагородження його орденом “Міхая Вітязу” зазначалося, що Антонеску відзначається за особливі заслуги у керівництві боями у межиріччі Пруту та Дністра, а також за продовження “священної війни, яка призведе до повного звільнення задністровського румунського населення”²⁰.

Починаючи з 3 серпня 3-я румунська армія форсувала Дністер. Просуваючись на південь у напрямку Вознесенська її війська захопили важливі підступи по всій довжині західного берега Південного Бугу. Вже 10 серпня передові частини цієї армії досягли лінії ріки. 19 серпня німецько-румунські війська увійшли до Кривого Рогу. В листі до Антонеску 14 серпня 1941 р. Гітлер писав, що після перемоги румунсько-німецькі війська продовжують переслідування ворога. Територія на схід від Бугу до Чорного моря незабаром буде повністю очищена від противника. Фюрер розкрив перед кондукетором деякі плани на майбутнє. Першочергове завдання Гітлер бачив в організації нового фронту з метою розгромити оборону противника на Дніпрі. Крім того важливе значення надавалося захопленню Криму як

важливої воєнно-морської бази. Гітлер зауважив, що захоплення Кримського півострова є важливим і для румунів, оскільки саме з баз півострова радянська авіація здійснює бомбардування нафтових районів Румунії.

За розрахунками фюрера румунські сили спрямовувалися на захоплення Одеси, одного з найбільших портів на Чорному морі. Згідно з наказом головного командування військ німецької групи армій “Південь” румунським військам ставилося завдання захопити північне узбережжя Чорного моря на захід від Дніпра²¹.

18 серпня 1941 р. 4-а румунська армія при взаємодії з 72-ою німецькою піхотною дивізією приступили до штурму Одеси. Командування німецьких військових підрозділів зайняло вичікувальну позицію, адже німці знали, що румуни не мають достатніх можливостей для того, щоб здолати оборону міста. На фронт прибув сам І. Антонеску. На початку вересня навколо Одеси було побудовано три основних та декілька допоміжних рубежів оборони, довжина яких сягала понад 250 км. Ще 19 серпня 1941 р. Ставка створила Одеський оборонний район (ООР), куда увійшли Окрема Приморська армія, Одеська воєнно-морська база та частина кораблів Чорноморського флоту.

Неспроможність румунського командування здолати опір Одеси впливала на моральний стан військ. Одеса стала питанням престижу як для румунської армії, так і для її керівництва. Після тривалих важких боїв румуни були змушені звернутися по допомогу до німців. Вдалі і продумані дії радянських військ зірвали плани німецько-румунського командування щодо повномасштабного наступу.

У середині жовтня радянське командування, зважаючи на стратегічну ситуацію, розпочало евакуацію своїх військ з Одеси. За наказом Ставки Верховного Головнокомандуючого в ніч з 15 на 16 жовтня 1941 р. захисники міста погрузилися на кораблі і переправилися у Крим²².

Неспроможність румунської армії заволодіти Одесою в поставлені строки переплутало плани німців щодо захоплення Криму. Після вступу румунів до міста, Гітлер надіслав кондукетору привітання, в якому відзначив, що захоплення Одеси стало “вінцем” Великої Румунії. Гітлер наголосив, що допомога, яку надала румунська армія, сприяє остаточній перемозі румунів та німців, які об’єднані залізом і кров’ю. Цей “вінець” коштував Румунії 150 тис. загиблих та скалічених. За два місяці боїв під Одесою румуни втратили 12 дивізій, сотні літаків, гармат та іншої військової техніки. Починаючи з листопада 1941 р. румунська армія була задіяна у військових операціях у Криму²³.

Після окупації Одеси та встановлення у місті румунської окупаційної влади І.Антонеску з метою піднести дух нації наприкінці 1941 р. влаштував у Бухаресті парад перемоги. В ньому взяли участь військові частини, що повернулися зі Східного фронту. Румунська громадськість, політичні кола, преса одноставно заговорили, що війна переможно завершена. Проте в новорічному зверненні Антонеску відзначив, що обов’язок румунів полягає у веденні війни до переможного кінця.

На Східному фронті ще залишався румунський кавалерійський корпус, який складався з п'яти бригад, та перебував у підпорядкуванні 1-ої танкової німецької армії, яка вела наступ у напрямку Донця. Ці п'ять бригад були задіяні у бойових операціях на схід від Дніпра. Їх склад станом на 1 жовтня 1941 р. становив 66597 військових.

Втрати у живій силі та техніці призвели до того, що подальше використання румунських дивізій на Сході у тому обсязі, який вимагало німецьке командування, стало неможливим. З 1 листопада 1941 р. 4-та румунська армія була переведена вглиб румунської території, де була розпочата її демобілізація. Декількома днями пізніше почали прибувати окремі підрозділи 3-ої армії. В той же час східніше Дністра продовжували залишатися дві піхотні дивізії, дві кавалерійських та одна фортифікаційна бригада.

Незважаючи на значне зменшення чисельності румунських військ на Східному фронті, вони продовжували переважати угорські та італійські частини. Війна проти СРСР трактувалася румунським політичним та військовим керівництвом як певний “хрестовий похід проти більшовизму”.

В січні 1942 р. до Бухареста прибув Кейтель для переговорів про більш активну участь румунів у бойових операціях. У переговорах з Антонеску Кейтель домігся від кондуктора відправки на Східний фронт нових військових контингентів. Згідно з протоколом, що був підписаний Гітлером в Берліні, Німеччина зобов'язувалася забезпечити румунську армію технікою та зброєю, а під час розгортання бойових операцій на теренах СРСР, забезпечувати усім необхідним²⁴.

11 лютого 1942 р. при зустрічі Гітлера та Антонеску у ставці „Вольфшанце” кондуктор підтвердив, що Румунія погоджується зробити значний внесок у війну. Кондуктор підкреслив, що країна зі всіма своїми військовими та економічними можливостями перебуває у повному розпорядженні Рейху. На підтвердження своїх слів вже весною 1942 р. Антонеску розпочав відправку нових румунських дивізій на Східний фронт. Проти такої політики кондуктора виступив ряд генералів й керівників штабу румунських військ на чолі з начальником оперативного штабу генералом Й.Якобічем. Але за вимогою німецького посла в Румунії М. Кіллінгера Й.Якобіча було усунуто з посади. Після цього спеціальним декретом від 22 липня 1942 р. з румунської армії було звільнено 14 генералів та 18 полковників, які виступили проти подальшого ведення війни.

До літа 1942 р. на німецько-радянському фронті було задіяно 26 румунських дивізій (на території Румунії залишалося 5 – 6 дивізій, які перебували в стані формування). На відміну від літа 1941 р., коли румунська армія мала самостійну оперативну смугу та завдання, літком 1942 р. румунські військові сили були розсіяні по всьому фронту від Харькова до Кавказа. Вони билися під Керчу та Севастополем, під Харьковом і на Донці²⁵. Румунські воєно-морські сили спільно з італійськими підводними човнами охороняли німецькі каравани на Чорному морі. 3-тя та 4-та

румунські армії дійшли до Кавказу та Волги. До 15 грудня 1942 р. Румунія залучила в зонах бойових дій 295281 військових²⁶.

Восени 1942 р. збройні сили Румунії нараховували 731,5 тис. чоловік, які складали три польові армії – 50 дивізій (30 кадрових й 20 резервних) та 17 окремих бригад. При цьому 26 дивізій були сконцентровані на радянсько-німецькому фронті²⁷. Уже 29 серпня 1942 р. румуни досягли ріки Дон на південний схід від Сталінграда. Генерал К. Драгаліна, командуючий 6-м корпусом, за цю операцію був нагороджений Рицарським Хрестом. Незабаром під Сталінград були перекинуті додаткові сили, на основі яких була сформована 4-та румунська армія (6-ий та 7-ий армійські корпуси). Третя румунська армія брала активну участь в наступі на Кавказ. Армія складалася з піхотного та кавалерійського корпусів. Війська III-ої армії 5 серпня 1942 р. переправилися через Дон біля Ростова й захопили Єйськ, станиці Красноармійську та Слов'янську. В результаті наступу на Кубань на початку вересня була захоплена Анапа. 11 вересня 1942 р. німецько-румунські війська захопили Новоросійськ, останній великий порт на Чорному морі. На сталінградському напрямку були зосереджені значні сили. В жовтні 1942 р. під Сталінград були перекинуті дві румунські армії – 3-тя та 4-та²⁷.

Розгром двох румунських армій під Сталінградом, погіршення внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації в Румунії вплинуло на загострення її відносин з Німеччиною. Криза влади в Румунії розвивалася у прямій залежності від обстановки на радянсько-німецькому фронті. Після Сталінградської битви залишки III-ої та IV-ої армій повернулися у Румунію на переформування. Фактично на Східному фронті продовжували діяти вісім румунських дивізій: кавалерійський корпус (6-та, 9-та, 19-та кавалерійські дивізії), 10-та піхотна, 2-га й 3-тя гірські дивізії – на Кавказі; гірський корпус (1-ша та 4-та гірська дивізії) – у Криму.

Під час зустрічі з фюрером на початку 1943 р. І. Антонеску дав згоду на категоричні вимоги Гітлера щодо продовження концентрації основних румунських сил на німецько-радянському фронті. Диктатори домовилися про переформування і переозброєння румунських військ на Східному фронті. Кондуктор зобов'язався наново укомплектувати 19 дивізій.

Починаючи з вересня 1943 р. румунський уряд почав стягувати з фронту свої військові частини. Тоді ж з армії було звільнено усіх буковинців та бессарабців. У самій Румунії зростала антинімецька пропаганда. Одночасно маршал І.Антонеску продовжував таємні пошуки шляхів входу Румунії з війни.

Війна проти Радянського Союзу була непопулярна серед румунських солдат. Німецький генерал Е. Манштейн згадував, що думка про продовження війни на території Росії у багатьох румунів не викликала особливого ентузіазму. Випадки дезертирства були буденним явищем. На думку Манштейна, використанню румунських військ на Східному фронті перешкоджав один момент – велика повага румунів до росіян. Крім того, на

той момент Румунія вже досягла своєї основної цілі у війні, повернувши Бессарабію, Буковину та окупувавши Трансністрію²⁸.

Військовий аташе Румунії у Берліні генерал І. Георге у своїх спогадах зазначав, що після падіння Одеси румунські війська мали повернутися додому. І. Георге вважав, що повернувши Бессарабію та Буковину, відновивши старий румунський кордон по Дністрі, слід було повернутися, не втручатися у подальшу боротьбу росіян та німців²⁹.

Наприкінці 1943 р. в Криму в складі 17 німецької армії перебувало сім румунських дивізій загальною чисельністю 75 тис. солдат та офіцерів. Тут румунські частини (1-ша, 2-га, 3-тя гірські, 6-та, 9-та кавалерійські, 10-та й 19-та піхотні дивізії) спільно з німецькими підрозділами охорони здійснювали оборону смуги узбережжя від можливих десантів противника.

Зима 1943 – 1944 рр. виявилася в Україні теплою. Земля розкисла, але Червона армія вела наступ на багатьох напрямках радянсько-німецького фронту. Найбільш ефективно діяли війська, які наступали на півдні. Здолавши “Східний вал”, який був збудований на берегах Дніпра та Південного Бугу, 1-ий, 2-ий та 3-ій Українські фронти весною 1944 р. вийшли на оперативний простір, безупинно просуваючись до кордонів СРСР. Вже 27 березня війська 2-го Українського фронту, переслідуючи противника, форсували річку Прут і перенесли бойові дії на територію Румунії. Вже 26 березня війська 3-го Українського фронту приступили до звільнення Одеси. 9 квітня передові частини цього фронту увійшли до міста, а протягом 11 – 14 квітня вийшли на лінію Дністра³⁰.

Починаючи з кінця березня опір німецько-румунських військ на кішенівсько-яському напрямку зростав. З середини квітня наступ радянських військ було призупинено. Червона армія закріпилася на рубежі Редеуць – Пашкань – Дубосарь.

На початок літа 1944 р. радянські війська підійшли до кордонів Румунії. Наприкінці травня фронт було стабілізовано, він протягнувся від Північної Буковини по лінії річки Дністер до Чорного моря. Наступ радянських військ розпочався 20 серпня 1944 р. Сили 2-го та 3-го Українських фронтів румунських військ організувати контрудари зазнали невдачі. Історик К. Тіппельскірх зазначав, що внаслідок прориву радянських військ фронт змішався, усе перетворилося на хаос. Будь-яке централізоване керівництво бойовими діями припинилося, тили були відрізані. 22 серпня маршал І.Антонеску наказує військам відійти до укріпленої лінії “Траян” та укріпрайону навколо Фокшан, але вже на цей момент частини 3-ої та 4-ої румунської армії потрапили в оточення. Моральний дух румунських солдат та офіцерів впав. Румунські війська не могла надихнути навіть ідея оборони батьківщини. Як зазначав Тіппельскірх, навіть гасло боротьби з більшовизмом не могло вплинути на опір румунів. Тоталітарний режим І. Антонеску втратив усяку популярність³¹.

Внаслідок розгрому німецько-румунських військ в ході Ясько-Кишенівської операції та в результаті загострення внутрішньополітичної ситуації, зростання антигітлерівських настроїв та незадоволення політичним

режимом Антонеску, в Румунії склалися сили, що виступили проти диктатури кондуктора³². 23 серпня король Міхай І, спираючись на опозиційні політичні сили, заарештував Антонеску та його уряд.

Таким чином, участь румунських збройних сил у агресії на українські землі була зумовлена рядом політичних обставин, які в цілому не відповідали національним інтересам румунського народу. В результаті розгортання бойових дій проти СРСР, Румунії вдалося окупувати протягом червня – липня 1941 р. території Бессарабії та Північної Буковини. Територія Трансністрії була захоплена протягом липня – жовтня 1941 р.

Чисельність збройних сил Румунії на червень 1941 р. становила 703 тис. Для участі у війні проти Радянського Союзу румунське командування виділило 358100 військових. На початковому етапі розгортання бойових дій Румунія нараховувала 20,5 дивізій. Рівень підготовки румунських військ був досить низьким, що позначилося на боездатності румунської армії. В червні – жовтні 1941 р. румунські збройні сили мали самостійну оперативну смугу, починаючи з 1942 р. німецьке командування використовувало румунські війська в якості допоміжних частин, які були розсіяні по всьому радянсько-німецькому фронту.

Величезні втрати, наростаюча політична та економічна криза, непопулярність війни проти СРСР, сприяли поваленню режиму І.Антонеску, та виходу Румунії з гітлерівської коаліції.

Примітки:

¹ Манштейн Э. Утерянные победы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. – 640 с.

² Мюллер-Гиллебраунд Б. Сухопутная армия Германии 1933 – 1945 гг. – М.: Изографус, Эксмо, 2003. – 800 с.

³ Kiristescu C. România în al doilea război mondial: in 2 vol. – Vol 1. – București ; Universul Enciclopedic, 1995. – 360 p.; Kiristescu C. România în al doilea război mondial: in 2 vol. – Vol 2. – București ; Universul Enciclopedic, 1995. – 360 p.

⁴ Dutu A., Retegan M. Romania în razboi – 1421 zile de înclătăre : Eliberarea Basarabiei și a Bucovinei de Nord (22 iunie – 26 iulie 1941). – București: Globus, 1992. – 248 p.

⁵ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941 – 1945. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – 296 с.; Русак А.В. Румунія у Другій світовій війні – від сателіта гітлерівської Німеччини до союзника антифашистської коаліції (1941 – 1945 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 50. – 2000. – С.67 – 70.

⁶ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов : в 8 т. / Под. Ред В.В. Титов. – Т. 1. – М.: Юридическая литература, 1987. – С. 588 – 590.

⁷ Dutu A., Retegan M. Op.cit. – P. 21.

⁸ История второй мировой войны 1939 – 1945 : в 12-ти т. / Под ред. А.А. Гречко, Г.А. Арбатова, В.А. Виноградова. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1975. – С. 23.

⁹ Русак А.В. Румунія у Другій світовій війні – від сателіта гітлерівської Німеччини до союзника антифашистської коаліції (1941 – 1945 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 50. – 2000. – С.67.

¹⁰ Buzatu Gh. România și Razboiul Mondial din 1939-1945. – Iași: Centru de istorie și civilizație Europeane, 1995. – P. 24.

¹¹ Ibidem. – P. 25.

- ¹² История второй мировой войны 1939 – 1945: в 12-ти т. / Под ред. А.А. Гречко, Г.А. Арбатова, В.А. Виноградова. – Т. 3. – М.: Воениздат, 1974. – С. 336.
- ¹³ Великая Отечественная война. 1941 – 1945. Военно-исторические очерки: в 4-х кн. / Гл. ред. кол. В.А.Золотарёв. – Книга первая. Суровые испытания. – М.: Наука, 1998. – С. 113.
- ¹⁴ История второй мировой войны 1939 – 1945 : в 12-ти т. / Под ред. А.А. Гречко, Г.А. Арбатова, В.А. Виноградова. – Т. 4. – М.: Воениздат, 1975. – С. 13.
- ¹⁵ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941 – 1945. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – С. 46.
- ¹⁶ Манштейн Э. Назв. праця. – С. 217.
- ¹⁷ Мюллер-Гиллебраунд Б. Назв. праця. – С. 273.
- ¹⁸ Kiristescu C.Op.cit. – P. 55.
- ¹⁹ Dobrinescu V. Fl. Basarabia în anii celui de al doilea razboi mondial (1939 –1947). Iași : Institutul European, 1995. – P. 228.
- ²⁰ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941 – 1945. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – С. 48.
- ²¹ Там само. – С. 49.
- ²² Rotaru J. Marșalul Ion Antonescu: Am facut “razboi sfint” imprivra bolșevismului: Compania anului 1941. – Ordea: Cogito, 1994. – P. 177.
- ²³ Bulei I. Scurta istoria românilor. – București : Meronia, 1996. – P. 126.
- ²⁴ Dragan J.C. Istoria românilor. – București : Europa Noua, 1994. – С.236
- ²⁵ Rotaru J. Op.cit. – P. 94.
- ²⁶ Великая Отечественная война. 1941 – 1945. Военно-исторические очерки: в 4-х кн. / Гл. ред. кол. В.А.Золотарёв. – Книга вторая. Перелом. – М.: Наука, 1998. – С. 17.
- ²⁷ Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941 – 1945. – К.: Ин-т истории НАН Украины, 1998. – С.52.
- ²⁸ Манштейн Э. Назв. праця. – С. 218.
- ²⁹ Gheorghe I. Un dictator nefecit – mareșalul Antonescu : Calea României spre Statul satelit. – București : Machiavelli, 1996. – P. 205.
- ³⁰ Kiristescu C. Op.cit. – P. 165.
- ³¹ Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – М.: АСТ, 2003. – С. 625
- ³² Лиддел Гарт Б.В. Вторая мировая война. – М.: АСТ; СПб: Terra Fantastica, 2003. – С.622.

Новосёлов Александр

**Участие румынских войск в боевых операциях на территории Украины
(1941 – 1944 гг.)**

Автор исследует участие румынской армии в агрессии против Советской Украины. В статье рассматриваются основные этапы участия румынской армии в боевых операциях, её роль, функции и задания. Также анализируются вопросы численности румынских войск в 1941 – 1944 гг., уровень их подготовки, людские потери.

Novosiolov Aleksandr

**Participation of Romanian troops in military actions on the Ukrainian territory
within 1941 – 1944**

The author writes about participation of the Romanian Army in aggression against Soviet Ukraine. The main participating points of Romanian troops in military actions are dealt with in the article, as well as their role, functions and main tasks. The matter of the number of Romanian troops has been analyzed within 1941 – 1944, their level of preparation and their losses.

Надійшла до редколегії 26.05.2007

УДК 94(477.85)«194»

Піддубний Ігор

**Діяльність аеропорту м. Чернівці у 40-х роках ХХ ст.
(До 600-ліття першої згадки назви міста)***

Перша світова війна завдяки застосуванню у бойових діях авіації створила умови для зародження цивільної авіації. Впродовж міжвоєнного періоду зростало число і бойових, і транспортних літаків, як і розширювалася мережа аеродромів у Європі. Не складала виключення й Буковина, адже впродовж 30-х років ХХ ст., аеропорт її «столиці» - Чернівці набув міжнародного статусу. Проте початок Другої світової війни, зміна влади і розгортання бойових дій на території краю привели до змін статусу аеропорту м. Чернівці. З другої половини 40-х років ХХ ст. він існував лише як аеропорт, що забезпечував перевезення всередині країни. Яким чином відбувалися зміни у роботі аеропорту м. Чернівців та що було причиною таких змін у 1940-х рр., як вдавалося аеропорту виживати у складних повоєнних умовах? Власне це є предметом розгляду у даній статті. Мета останньої – розкрити особливості функціонування аеропорту м. Чернівці у період Другої світової війни та повоєнні роки.

Загалом історія повітроплавання вже знайшла своє відображення в історичній літературі, хоча частина з наявних досліджень охоплює більш ранній період. Так, розвиток повітряного сполучення на Буковині за участю польських авіакомпаній у 30-х рр. викладено у роботі польських істориків техніки М. Мікульського та А. Гласса¹. Робота бойових підрозділів та діяльність чернівецького аеропорту в умовах війни розкрита у науково-популярній роботі І. Піддубного². Роль авіації у забезпеченні зовнішніх зв'язків Чернівців у міжвоєнний період проаналізована у колективній статті І.Жалоби та І. Піддубного³. Певна інформація стосовно дій авіації на початковому періоді Великої Вітчизняної війни міститься в монографії С.Комарницького, у якій охарактеризовано перші повітряні бої та названо імена пілотів, що в них загинули або вижили⁴. В роботі І. Фостія є деякі посилення на документи, що дозволяє скласти певну картину застосування авіації у перші дні війни⁵. Події Другої світової війни та дії пілотів викладені у різній формі в роботах румунських істориків, з них особливу увагу привертають роботи з опублікованими документами⁶. Проте досі немає цілісної роботи, яка б висвітлювала діяльність аеропорту як у роки війни, так і у повоєнний період, що власне і змушує нас простежити таку протягом короткого відтинку семидесятилітньої історії аеропорту м. Чернівці.

Урочисто відкритий 25 травня 1933 р. в присутності короля Кароля II аеропорт Чернівців, що був розташований на південно-західній околиці міста, неподалік від залізничної станції Grădina publică (нині Чернівці-Південна), остаточно був зданий в експлуатацію у 1937 р., що однак не

© Піддубний І., 2007

заважало роботі аеропорту у період завершення впорядкувальних робіт. Власне Чернівці у 30-х рр. зайняли помітне місце в організації міжнародних повітряних ліній сполучення і лише початок Другої світової війни змінив дану ситуацію⁷. В тих умовах в Румунії з усіх авіакампаній, які забезпечували повітряні перевезення, лише кампанія LARES обслуговувала внутрішні повітряні лінії, серед яких була лінія Чернівці-Яси-Бухарест, а також міжнародні лінії, які з'єднували Румунію з Туреччиною, Югославією, Італією та Угорщиною⁸.

Якщо німецько-польська кампанія, що розпочала Другу світову війну, мала наслідком переривання систематичних польотів до Польщі через Румунію та Чернівці, зокрема, то події червня 1940 р. змінили державну належність Чернівців та Північної Буковини. В умовах зміни влади захоплення аеродрому наземними підрозділами було одним з бойових завдань. За спогадами Б. Каца радянські підрозділи зайняли аеродром після 17-ої години 28 червня 1940 р.⁹ Вступ підрозділів Червоної армії до Чернівців описував і консул Швейцарії у Чернівцях Н. Кюнцле, який відзначив надзвичайно високу інтенсивність польотів літаків та відсутність значної кількості «дуже великих і важких апаратів»¹⁰. Близькість кордону та загальна ситуація в світі стали причиною обмеження рейсів літаків цивільної авіації і на аеродромі у Чернівцях розташувалися підрозділи радянських військово-повітряних сил, зокрема 149-го винищувального авіаполку під командуванням підполковника М. Волкова. Поруч з винищувальною авіацією на Чернівецькому аеродромі розташувалися і літаки У-2.

З початком бойових дій 22 червня 1941 р. аеродром м. Чернівці став одним з об'єктів атаки німецької авіації. Перші ворожі нальоти були результативними. Лише 22 червня було знищено на землі 45 літаків. 23 червня під час нальоту на аеродром було знищене бензосховище на 200 тонн. Проте, незважаючи на втрати, радянські пілоти знайшли можливість вести бойові дії. Так, 22 червня ланка винищувачів під командуванням командира ескадрильї капітана І. Матицина збила 3 ворожі бомбардувальники. 23 червня лейтенант Я. Мірошніченко над с. Раранча збив ворожий літак, але й сам загнув¹¹. Того ж 23 червня в небі над селами Лужани, Заставна та м. Садгора відбувся повітряний бій між 14 радянськими та 37 ворожими літаками, в результаті якого на аеродромі с. Лужан було посаджено два німецькі літаки¹². Загалом у боях у перші дні війни загинули 12 льотчиків 149 авіаполку. Дехто з пілотів, які вступили у свій перший бій у складі цього підрозділу вижили (як Герой Радянського Союзу підполк. Шишкін В.І., полк. Решетов О.М.) та пройшли всю війну¹³.

Боротьбу проти ворожих літаків вели і зенітники, які прикривали дії наземних частин та важливі об'єкти. Практично більше ворожих літаків було підбито над Чернівцями та над селами Коровія і Кучур Маре (суч. Великий Кучурів). Загалом за період боїв на Буковині з 22 червня по 5 липня 1941 р. зенітниками та винищувачами 149-го полку було збито понад 30 ворожих літаків¹⁴.

Перед початком боїв на Східному фронті 22 червня 1941 р. підрозділи румунської авіації були зведені у Бойове повітряне угруповання для підтримки бойових дій частин III та IV армій. Румунські пілоти діяли здебільшого у небі над Бессарабією. Про це свідчить і журнал бойових дій I розвідувальної ескадрильї III бомбардувальної флотилії, озброєної літаками Брістоль-Бленгайм¹⁵.

В особливо важких умовах діяли підрозділи розвідувальної авіації, але певних успіхів досягли і пілоти-винищувачі. Щоправда основними завданнями румунської авіації залишалися розвідка, бомбардування, здійснення зв'язку та патрулювання у повітрі¹⁶. Відомо також, що після залишення Чернівців частинами Червоної армії повітряну розвідку міста та околиць здійснювали пілоти 21-ї розвідувальної ескадрильї, розташованої в районі Скейа Сучавського повіту. Лише 6 липня 1941 р. ними було виконано 6 місій в районі м. Чернівці, в тому числі й фотографування наслідків бомбардувань¹⁷.

Після зайняття території Чернівецької області та проголошення Губернаторства Буковини румунські військова та цивільна влада впорядковували безліч питань, пристосовуючи життя в краї до воєнних умов. Своє місце зайняла і авіація. Один із наказів команданта IV територіальної округи від 11 серпня 1941 р. повідомляв про знищення радянського повітряного десанту у кількості 18 чол.¹⁸. Оборона від нападів з повітря та від ворожого десанту для румунського командування в міру віддалення фронту ставала другорядною. На перше місце виступало завдання налагодження повітряного сполучення м. Чернівців з іншими містами та використання аеропорту для прийому літаків з діючого фронту.

У січні 1942 р. Міністерство внутрішніх справ розповсюдило у повітах циркуляр щодо дій місцевої влади в сфері пропагування авіації. В них зверталось увагу на значення авіації у сучасній війні і радилося пропагувати авіацію, перш за все серед молоді, споруджувати нові авіаційні летовища та підтримувати заходи зі збереження авіаційних сховищ та складів на всій території країни. Молодь у віці від 12 до 18 років могла вивчати у школі авіамоделізм, тоді як старших могли навчати польотам на планерах та спортивних літаках¹⁹.

Зважаючи на роль авіації, керівництво Міністерства внутрішніх справ поширювало інструкції стосовно заходів з охорони аеродромів та створення спеціальних команд для цього, зокрема, команд оповіщення та спостереження, пожежних команд²⁰. Тривали ремонтні роботи на Чернівецькому аеродромі й у 1942 р. Так, у рапорті командування аеропорту за червень 1942 р. зазначалося, що продовжували засипати вирви від бомб та очищати територію аеродрому від бомб, що не розірвалися. Разом з цим аеропорт продовжував діяти: того ж місяця він прийняв 5 літаків, що ішли спеціальними рейсами, 4 військові літаки румунських військово-повітряних сил та 4 німецькі військові літаки, а також один спортивний літак. В тому ж повідомленні зазначено, що до Чернівців прибуло 78 та залишили місто 90 пасажирів. До міста було доставлено 0,16 кг кореспонденції і 238 кг посилок

та відправлено відповідно 3,797 кг і 511 кг. В аеропорт прибув 801 кг вантажу та відправлено 966 кг²¹. Навіть дещо пізніше, в жовтні 1942 р. аеродром використовувався не зовсім з військовою метою. Незважаючи на те, що повітряне сполучення з Бухарестом було перервано 23 жовтня 1942 р., Чернівецьке представництво ТОВ “Румунські державні повітряні сполучення” просило дати дозвіл на продовження використання сполучення Чернівці – Бухарест до 15 листопада 1942 р., у зв’язку з необхідністю доставки до Бухареста матеріалів для виставки²².

З наближенням бойових дій до нашого краю все частіше тут з’являлися німецькі військові команди. Так, наприкінці листопада 1943 р. на території Губернаторства Буковини діяли підрозділи німецьких зв’язківців, які встановлювали наземний телефонний зв’язок між Ботошанами та Чернівцями, Чернівцями та Кам’янець-Подільським і Вінницею. В подальшому ці лінії зв’язку планувалося використати для забезпечення авіаційного тилу даного регіону²³.

З розгортанням боїв на території Правобережної України у Чернівецьку область закидали з повітря диверсійні групи, які мали вести розвідку та дезорганізувати тил ворога і забезпечити наступ частин Червоної армії. Також у ході самих боїв широко використовувалася радянська авіація для завдання ударів з повітря по ворожих військах та для доставки боєприпасів і амуніції своїм частинам²⁴. Загалом у боях за оволодіння Чернівцями відзначилися льотчики підрозділів, якими командували генерал-майор авіації Лакеев, полковник Нечипоренко, полковник Федульєв. Відзначилися на Чернівецькому аеродромі і бійці наземних частин. Так, в оперативному зведенні Радінформбюро за 31 березня 1944 р. повідомлялося, що на Чернівецькому аеродромі танкістами Іванова із 40 бойових та транспортних літаків частину було знищено, а частину захоплено в робочому стані²⁵.

Після звільнення Чернівців аеродром використовувався як військовий об’єкт, хоча, окрім бойових машин, на ньому базувалися і військово-транспортні літаки. Проте лише після завершення війни аеродром ширше стали використовувати для потреб цивільної авіації.

Власне цивільний авіаційний підрозділ (283-й авіаційний загін) був створений згідно наказу начальника Українського управління Цивільного повітряного флоту (УУ ЦПФ) гвардії підполковника Романова від 11 грудня 1945 р. за №70. На посаду виконуючого обов’язки командира наказом №1 по загону від 25 грудня 1945 р. було призначено Ятченка. Спеціальна комісія приймала літаки та запасні деталі від 87-го авіаполку Цивільного повітряного флоту до 30 грудня 1945 р. Крім того, при формуванні 283 авіазагону до нього, згідно наказу №4 від 26 грудня 1945 р., було включено особовий склад аеропортів та авіаланок у м. Станіславі та Чортків. На початку 1946 р. формування загону було завершено. Наказом № 14 від 19 січня 1945 р. у складі 283-го Чернівецького авіазагону було затверджено 4 ланки: Чернівецьку санітарну та транспортну ланки, Станіславську і Чортківську. Наказом №13 від 16 січня 1946 р. Ятченко був призначений командиром авіазагону, але 18 січня 1946 р. він помер і його змінив на посаді гвардії

старший лейтенант Карчевний²⁶. У Чернівцях в.о. командира авіаланки у 1947 р. був Пережогін²⁷. Таким чином, 283-й авіазагін охоплював своєю діяльністю три області.

Створення 283-го авіазагону започаткувало відновлення регулярних авіаційних маршрутів у Чернівецькій області, які передбачали виконання польотних завдань як у межах області, так і в межах республіки. Проте відтепер на перевезення пасажирів, пересилку пошти та вантажів, навіть на польотний час встановлювався план. Виконання останнього залежало і від матеріальної бази, і від погодних умов. Зокрема, у 1946 р. було 242 льотних днів, що у звіті за 1946 р. начальник аеропорту Лемешко пояснював відхиленнями кліматичних умов від середньорічних показників – сухим і жарким літом та сильними морозами взимку. Це збільшило кількість нельотних днів у листопаді та грудні, а 13 грудня 1946 р. мало місце повернення трьох літаків сааме через погодні умови²⁸.

Наступний 1947 р. характеризувався частими коливаннями температури повітря взимку, наявністю туманів та дощів навесні та восени і лиш літо було „зі стійкою сприятливою погодою”. Таким чином найменшою кількістю польотних днів була в січні-лютому та жовтні-грудні, тоді як період березня-травня, липня і вересня виявилися найсприятливішими для польотів. Літали і в обмежено-льотні дні, але тоді виконувалися рейси в райони без високогірних трас. Щоправда, не завжди керівництво було задоволене роботою метеорологів, тому ним висловлювалися критичні зауваження щодо незадовільної роботи метеостанції у Чернівцях із забезпечення прогнозами авіаланок загону. Зважаючи на те, що в 1947 р. польотних днів було 243,5, то наліт на 1 день склав 65 год., проти 52 год. у 1946 р.²⁹.

У 1948 р. через відповідні погодні умови польотних днів було 217, нельотних – 87 і обмежено-льотних – 62. Більша кількість нельотних днів у порівнянні до 1947 р. привела до зниження виконання плану³⁰.

В умовах планового господарювання пілоти авіазагону мали виконувати поставлені у плані завдання, тому не дивно, що і кількість пасажирів, і вантаж переводили на відсотки, рахуючи виконання плану. Разом з тим керівництву доводилося давати пояснення щодо його невиконання. Так, у 1946 р. невиконаним виявився план з перевезення вантажів – 90% (126 497 кг), що пояснювали розпорядженням УУЦПФ в першу чергу перевозити пасажирів. Таким чином, мандрівка 9139 осіб привела до перевиконання плану з перевезень на 5%, тоді як план по вантажу та пошті виявився недовиконаним. Стосовно останньої посилалися на відсутність впродовж 4-х місяців авіапошти з Києва для районів³¹.

Тим не менше, у 1948 р. до аеропорту прибуло 9987 та вибуло 12890 осіб, було прийнято понад 53 т пошти та відправлено понад 31 т, перевезено 56 т багажу та 445 963 кг вантажів. Основний потік пасажирів був направлений на Київ (6696), дещо меншою кількістю пасажирів була на напрямку на Москву, Одесу, Кам’янець-Подільський, Львів та Кишинів. Найменше число пасажирів через Чернівецький аеропорт було відправлено на Сімферополь. Основні потоки вантажу йшли також на Львів, Харків,

Кишинів, Київ, Ворошиловград, Одесу. Комерційне завантаження Ли-2 при цьому склало 2054%, а По-2 – 151%, що вважалося не зовсім достатнім. Керівництво аеропорту пояснювало даний факт тим, що до Чернівців прибували і з аеропорту відправляли літаки, завантажені наполовину з причини виконання ними пробних рейсів. У 1948 р. налагодили роботу служби перевезень і вперше після війни аеропорт виставив у центрі міста зовнішню рекламу, щоправда лише на трьох щитах³².

Відповідним був і склад авіаційного парку. У 283-му авіазагоні та у Чернівецькому аеропорту обслуговувалися та застосовувалися від 1946 р. наступні машини: Ли-2 та Douglas C-47 “Dakota”, Ще-2, А-25 «Boston», По-2 та С-2. Загалом відзначалася висока якість технічного обслуговування літаків. Ремонтна бригада якісно проводила обслуговування Ли-2 та По-2, які потребували серйозних ремонтів двигунів. Проблемаю для аеропорту була відсутність достатньої кількості запасних частин, на які існував ліміт³³. Загалом група технічної експлуатації складалася зі старшого інженера, 2 авіатехніків, 2 мотористів, 1 техніка паливно-мастильних матеріалів, 1 заправника, водія спецмашини та учня. У 1948 р. за успішну роботу технічний персонал 42 рази відзначався грошовими преміями, 21 раз отримував звання «стахановця», 10 разів – звання «ударника», а також удостоювався інших відзнак³⁴. З 1948 р. в аеропорту застосовувалися здебільшого С-47, Ли-2, По-2. Того ж року на аеродром прибув літак Ил-12, що не належав УУЦПФ³⁵.

Відповідно обслуговував аеропорт і автотранспорт, приписаний до нього. Щоправда з 11 одиниць техніки тільки 5 були на ходу. У 1948 р. автопарк аеропорту був уже оновлений і складався із бензовоза на шасі ЗиС-5, автостартера ГАЗ-АА, вантажівок ЗиС-5, ГАЗ-АА та Форд-6. Якщо палимим та мастилом аеропорт був достатньо забезпечений, то, як правило, не вистачало спирту-ректифікату для очистити від льоду ліхтаря кабіни пілота та гвинтів двигуна³⁶. Також зношеність двигунів, а часом і недостатня підготовка екіпажу чи техніків, ставали причиною поломок та аварій і навіть загибелі людей, як сталося на аеродромі в с. Кутах з пілотом Станіславської ланки. Пілотом Чернівецької авіаланки Ільїним у грудні 1947 р. було допущено недбальство стосовно матеріальної частини, за що він був покараний відстороненням від польотів³⁷.

Серед завдань, які слід було виконати у 1948 р. для покращення роботи авіазагону, командир загону Кісільов пропонував виділити один По-2 для тренувальних польотів пілотів, вимагати від начальників аеропортів на трасах, які обслуговував авіазагін, забезпечити завантаженість літаків, встановлення у Проскуріві радіостанції. Для того, щоб не допускати простою літаків в очікуванні ремонту наполягали на перенесенні ремонтних баз до Києва чи Львова. Також командир загону пропонував підвищувати освітній рівень пілотів, штурманів, технічного персоналу³⁸.

Обслуговування польотів залежало не лише від техніків, які готували машини до вильоту, але й від наземного технічного забезпечення польотів. Вже в перші повоєнні роки в аеропорту Чернівців були наявні радіоцентр,

наземний канал, пеленгатор. Відзначалося, що найкращий радіозв'язок був зі Станіславом, Чортковим, Львовом та Києвом. Однак були тут і свої проблеми, зокрема не існувало взаємозаміни передавачів у радіоцентрі, не передбачалося і розширення радіоцентру і сам він був змонтований недбало. Відсутні були і засоби аварійного живлення для передавачів, а сама апаратура потребувала капітального ремонту. Крім того, аеропорт потребував певної кількості кваліфікованого персоналу для роботи у радіоцентрі³⁹. Проте стан радіозв'язку продовжував залишатися проблемним. Відсутність радіозв'язку з Проскуровом змушувала користуватися телеграфічним зв'язком для отримання метеоданих, але при значних затратах (2600 крб. на рік) вони приходили надто пізно. Відсутність радіозв'язку зі Львовом приводила до пізнього повідомлення про прибуття літака, а значить створювала проблеми з його прийомом та вивантаженням⁴⁰.

Вже на 1946 р. існував і чіткий розподіл ліній, що проходили через Чернівці, і які здебільшого були обласними чи республіканськими. Обслуговувалися також Західне та Східне поштові кола, а також виконувалися спеціальні рейси⁴¹. Обслуговування ліній велося за планом і виконувалося згідно розкладу. У 1946 р. основні польоти було здійснено за маршрутами Чернівці-Київ (329 рейсів), Чернівці-Львів (286), Чернівці-Проскурів (285), Чернівці-Чортків (136) та Чернівці-Станіслав (93)⁴².

Наступний 1947 р. став роком розширення кількості трас, зокрема було відкрито польоти по лініях Чернівці-Київ-Чернівці** та Чернівці-Кам'янець-Подільський-Чернівці, а також до Вінниці. Польоти на Київ з Чернівців, як і з Тернополя та Станіслава були організовані за наказом начальника УУЦПФ з червня 1947 р. Існували проблеми у налагодженні сполучення між Чернівцями та Проскуровом і Кам'янцем-Подільським, оскільки був відсутній радіозв'язок з даними пунктами, що не дозволяло отримувати дані про погоду в районі польотів. Подібна ситуація була й на маршрутах у Станіславській та Тернопільській областях. Крім того, такі рейси виконувалися здебільшого в один бік, оскільки відсутність комендантів та начальників аеропортів, особливо у містечках, не дозволяла забезпечити повне завантаження літаків у зворотній рейс⁴³. З 1948 р. до вже існуючих авіаліній додалися рейси на Тернопіль та Путилу, а також маршрут Чернівці-Кишинів-Одеса. З усіх рейсів більшість була виконана згідно з графіком і лише 197 – з порушенням розкладу⁴⁴.

Загалом аеропорт показував достойні приклади отримання прибутків, зокрема у 1946 р. при витратах у 436 тис. крб. на рік прибутки склали 1 965 тис. крб. У 1948 р. витрати склали 756 тис. крб. при фактичних прибутках 3 254 тис. крб. Високі прибутки у 1948 р. пояснювали і низькими витратами при плані у 779 тис. крб., і перевиконанням плану на 10,8%⁴⁵.

В межах області польоти проводилися до Селятина та Хотина, а також по т.зв. «Хотинському» і «Селятинському поштових кільцях». Загалом у підсумку пілоти Чернівецької авіаланки зробили у 1947 р. 3087 польотів по трасах загальною довжиною 1980 км, маючи у своєму розпорядженні 15 аеродромів. Подібна ситуація спостерігалася і в Станіславській та

Тернопільській авіаланках загону. Разом з тим результати року дозволяли роботи певні висновки. Нерентабельною було названо авіалінію Чернівці-Станіслав через неповну завантаженість лінії в обидва кінці. Польоти по «Хотинському поштовому кільцю» вважалися нерентабельними через непостачання пошти Чернівецьким обласним відділом зв'язку. По Селятинському кільцю невиконання плану пояснювали частими туманами в зоні польоту, що загрожувало аварією та порушенням державного кордону. Окремо враховані польоти під час виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад депутатів трудящих, які здійснювалися за окремими завданнями обласних виконкомів та обкомів КП(б)У. Зросло використання літаків для спецрейсів, доказом чого було зростання до 96,3% комерційного завантаження цих рейсів⁴⁶.

Окремим розділом у плані авіазагону визначалося т.зв. спецзастосування літаків. Останнє передбачало виконання польотів для патрулювання льодоходу та лісів⁴⁷. У 1947 р. літаки 283-го авіазагону почали застосовувати для обробки сільськогосподарських посівів хімікатами, хоча для здійснення цього завдання спец застосування авіації було виділено район посівів буряка у Житомирській області. Тут пілоти обробили 7742 га при середній продуктивності 138 га на день.

Крім того, до спеціального обслуговування слід віднести і діяльність санітарної авіації. У Чернівецькій ланці для виконання завдань санавіації виділили один літак С-2, завдання для якого постійно зростали. Так, якщо у 1946 р. було виконано 1300 годин польотів (план 2030 год.), то у 1947 р. вже 1941 год. (план 2300). При цьому було перевезено 1679 представників медперсоналу та 238 хворих, що було виконанням 1059 викликів з 1064 зроблених. Недостатньо широке застосування літаків санавіації у Чернівецькій області пояснювали відсутністю посадкових площадок у гірській місцевості⁴⁸. Тим не менше це не завадило керівництву авіазагону констатувати факт, що всі планові завдання були виконані достроково до дня 30-ї річниці Жовтневої революції⁴⁹.

Проблемою залишався стан аеродромів, які використовували пілоти 283 авіазагону. Він визначався як поганий. Обмеженою також була кількість площадок у горах для обладнання їх під аеродроми та неможливість використовувати земельні ділянки, які знаходилися в індивідуальному користуванні. Тим не менше на кожному діючому аеродромі було обладнано стоянку, причал, вказівник напрямку вітру, а на аеродромі м. Хотина відкрито міське агентство з призначенням начальника аеродрому. Саме це, за повідомленням начальника авіазагону В.Кісільова, з листопада 1947 р. покращило обслуговування та завантаження літаків.

У перші повоєнні роки певною проблемою було забезпечення продуктами харчування службовців. Крім того, сам аеропорт мусів мати можливості для забезпечення власної їдальні продуктами харчування, як і слід було годувати тяглову худобу, що використовувалася на різних видах робіт. Саме тому було створено підсобне господарство авіазагону, в якому використовували землі аеропорту, не зайняті будівлями чи злітними смугами.

Спершу у господарстві мали 3 дійних корови, 5 коней, 3 свиноматки. З 1948 р. кількість голів худоби зросла і складала 5 корів та телиць, 4 коня, 9 свиней. У 1948 р. в господарстві був приріст з 30 поросят, з яких 20 продали особовому складу загону.

Для вирощування зернових, картоплі та іншої городи господарство у 1946 р. мало 8 га землі, але тоді із зернових не зібрали нічого, тоді як картоплі зібрали 1,8 т, овочів – до 1 т. Станом на 1948 р. в аеропорту засівалися 10 га землі, здебільшого площадки на підхідних смугах. В цілому врожай 1948 р. склав 10 цнт. вівса, 11,5 цнт. кукурудзи, 130 цнт. картоплі і т.ін.

Підсобне господарство забезпечувало стабільну діяльність їдальні аеропорту, щоправда за наявності 160 місць у ній харчувалися 75 осіб. Забезпечення особового складу продуктами харчування велося в загоні і шляхом виділення городніх ділянок. Зокрема, у 1948 р. 6,5 га були розподілені між 93 службовцями авіазагону, яким за рахунок аеропорту було зорано землю та надано автотранспорт для перевезення врожаю.

Окрім їдальні, при аеропорту діяв готель, в якому для екіпажів, що ночували, призначалася кімната на 8 ліжок, а для пасажирів – кімната на 4 ліжка. Щоправда, у літній час пасажирів могли розташуватися у трьох кімнатах на 12 місць. Мінусом готелю була відсутність постільної білизни, наявність жорстких ліжок, на що зокрема, була скарга командира 16 авіазагону Реброва, який ночував у готелі в день прильоту до Чернівців. Станом на 1 січня 1949 р. при аеропорту діяв готель з 5 кімнат на 16 місць. У двох літніх кімнатах було встановлено два радіоприймачі. Існувала необхідність закупити килими для готелю, для чого потрібні були 4 тис. крб. нелімітних асигнувань⁵⁰.

Виробнича необхідність змусила проводити реорганізації загону, які мали розширити зону його діяльності. Саме тому у 1950 р. авіазагін та аеропорт були об'єднані у єдине підприємство, а після включення до складу Чернівецького авіапідприємства ескадрилій з Хмельницька та Тернополя, авіазагін було реорганізовано у 98-й авіазагін УУ ЦПФ⁵¹.

Таким чином, у 40-х рр. XX ст. аеропорт та аеродром м. Чернівці служили для різних цілей. Події Другої світової війни привели до більш широкого використання аеродрому для базування військової та військово-транспортної авіації. Польоти транспортної авіації були надзвичайно обмежені у першій половині 40-х рр. Друга половина 40-х рр. для аеропорту проходила під знаком його прилаштування під діючі радянські стандарти та забезпечення перевезення пасажирів і вантажів у західноукраїнському регіоні та в межах республіки. Саме у 40-х рр. було започатковано регулярні поштові рейси та рейси санітарної авіації по території області. Загалом встановився стандарт використання авіації виключно для внутрішніх потреб, тоді як міжнародні траси для Чернівців були під заборонаю.

Примітки:

*Автор висловлює щире вдячність працівнику Музею авіації і космонавтики м. Чернівців Гречневу В.С. за допомогу у підборі ілюстративного матеріалу для статті.

¹ Mikulski M., Glass A. Polski transport lotniczy: 1918 – 1978. – Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, 1980. – 492 s.

² Піддубний І.А. Історія авіації на Буковині (1910-1945 рр.): Ілюстрований нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 112 с. (Історична бібліотека „Зеленої Буковини”).

³ Жалоба І., Піддубний І. Зовнішні комунікації Чернівців у 1918-1940 рр. //Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 3. – С.57-71.

⁴ Комарницький С.І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – Чернівці: Місто, 2005.

⁵ Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні. – Чернівці: ЧОВ ПВА «Книга Пам'яті України», 2005.

⁶ Puterea noastră est jertfa //Aeronautica. – 1991. - №2. – Р. 12 – 13.

⁷ Піддубний І.А.Історія авіації на Буковині (1910-1916): Ілюстрований нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С.61.

⁸ Повітряна лучба тов. ЛАРЕС //Час. – 1939. – 22 вер.

⁹ Радянська Буковина 1940-1945:Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1967. – С.324.

¹⁰ Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр.: Погляд дипломатів (Документи) Упор. та наук. ред. В.М.Запоровський, С.Д.Осачук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.205.

¹¹ Комарницький С.І. Вони наближали перемогу: Буковина та буковинці в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – Чернівці: Місто, 2005. – С.10-11.

¹² Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. – Чернівці, 2005. – С.143.

¹³ Комарницький С.І. Вказ. праця. – С.13-15.

¹⁴ Комарницький С.І. Вказ. праця. – С.20; Радянська Буковина 1940-1945:Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 188.

¹⁵ Puterea noastră est jertfa //Aeronautica. – 1991. - №2. – Р. 12.

¹⁶ Pentelescu A., Vartic Gh. Aviația română pe frontul din Basarabia și Bucovina de Nord //Aeronautica. – 1991. - №1. – Р. 10 – 11.

¹⁷ Дана ескадрилья мала на озброєнні літаки ІАВ-39. Puterea noastră est jertfa //Aeronautica. – 1991. - №2. – Р. 12 – 13.

¹⁸ Комарницький С.І. Чернівецька область в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Наукова думка, 1980. – С.81.

¹⁹ Державний архів Чернівецької області (далі - ДАЧО). – Губернаторство провінції Буковина. – Ф. Р-307. – Оп.1. – Спр. 2528. – Арк. 3-5.

²⁰ ДАЧО. – Губернаторство провінції Буковина. – Ф. Р-307 – оп.1. – спр. 2528. – арк. 14-16.

²¹ ДАЧО. – Губернаторство провінції Буковина. – Ф. Р-307. - оп.3. - спр. 162. - арк. 3.

²² ДАЧО. – Губернаторство провінції Буковина. – Ф. Р-307. – оп.1. – спр. 1024. - арк. 2.

²³ ДАЧО. – Губернаторство провінції Буковина. – Ф. Р-307. оп.1. - спр. 1203. - арк. 1-2.

²⁴ Комарницький С.І. Чернівецька область в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 83-88,97-99, 101; Красовський С.А. Славные дела советских летчиков //В боях за Карпаты / Сост. Венков Б.С. – Ужгород: Карпаты, 1975. – С. 89 – 90; Билонов П.С. В боях за Советскую Буковину //В боях за Карпаты /Сост. Венков Б.С. – Ужгород: Карпаты, 1975. – С. 78.

²⁵ Радянська Буковина 1940-1945:Документи і матеріали. – К.: Наукова думка, 1967. – С.261-262; Комарницький С.І. Чернівецька область в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Наукова думка, 1980. – С.100.

²⁶ Лист ВАТ «Авіакомпанія «Буковина»» № 1.6-610 від 18 листопада 2005 р. Голові Державіаслужби України Марченко М.О. – Архів Музею авіації та космонавтики м. Чернівці. – арк. 1.

²⁷ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.10. – арк. 9.

²⁸ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.5. – арк.4.

²⁹ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.10. – арк.1.

³⁰ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф. Р-2775. – оп.1. – спр.16. – арк.17.

³¹ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. - оп.1.- спр.5. - арк.4.

³² ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.2775. – оп.1. – спр.16. – арк.19,21.

³³ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.5. – арк.5, 9.

³⁴ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.5. – арк. 5;

спр.16. – арк.22.

³⁵ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф. Р-2775. – оп.1. – спр.16. – арк.17. У 50-х роках ХХ ст. літаки Іл-12 будуть застосовуватися значно ширше, в тому числі і в Чернівецькому авіазагоні.

³⁶ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. - оп.1. - спр.5.– арк.6-7; спр.16. – арк. 25.

³⁷ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.10. – арк. 6.

³⁸ Там само. – арк. 8.

³⁹ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775.- оп.1. - спр.5. - арк.7,9.

⁴⁰ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. - оп.1.- спр.16. - арк.23.

⁴¹ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. - оп.1. - спр.5. - арк.4.

⁴² Там само.

****Судячи зі звіту даний рейс виконувався з поверненням екіпажу до Чернівців одразу у день прильоту до Києва, що не робилося до 1947 р.**

⁴³ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.10. – арк. 2.

⁴⁴ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.5. – арк. 8; спр.16. – арк.20.

⁴⁵ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.5. – арк. 2-3.

⁴⁶ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.4. – арк. 1.

⁴⁷ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. – оп.1. – спр.10. – арк. 2-3

⁴⁸ Там само. – арк.4.

⁴⁹ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф. Р-2775. – оп.1. – спр.16. – арк.18.

⁵⁰ ДАЧО. – 283 Авіаційний загін спецзастосувань. – Ф.Р-2775. - оп.1. - спр.5. - арк.7-8; спр. 16. – арк. 26-27.

⁵¹ Лист ВАТ «Авіакомпанія «Буковина»» № 1.6-610 від 18 листопада 2005 р. Голові Державіаслужби України Марченко М.О. – Архів Музею авіації та космонавтики м. Чернівці. – арк. 2.

Поддубний Игорь

Деятельность аэропорта г. Черновцы в 40-х годах ХХ в. (К 600-летию первого упоминания названия города)

В первой половине 1940-х гг. аэропорт г. Черновцы использовался попеременно Румынией и СССР в основном применительно к выполнению боевых задач. Грузо-пассажирские перевозки в это время были ограниченными. Во второй половине 1940-х гг. аэропорт использовался гражданской авиацией СССР. В конце 1945 г. был создан авиаотряд гражданской авиации, затем налажены маршруты передвижения, соединившие Черновцы с рядом районных центров области и другими городами Украинской ССР. Применялась авиация и на других видах работ. Полностью исчезло из задач авиаотряда обслуживание международных рейсов.

Activities of Chernivtsy-city airport at 1940-es

(In commemorating of 600-th anniversary of first reminiscence of city-name)

First half of 1940-th was the period when Romania and USSR used city airport, more to solve missions. Cargo and passengers transportations were restricted at that time. At the end of 1945 was organized detachment of Civil aviation and later were adjusted main air-lines to connect Chernivtsy with district centers and cities of Ukrainian SSR. Airplanes were used to implement another kinds of work. Since the end of World War II Soviet pilots of Chernivtsy detachment did not attend international airlines.

Рис.1. Пасажирський літак Ли-2 на стоянці Чернівецького аеропорту.



Рис.2. Пілоти та техніки 283-го Чернівецького авіазагону.



Надійшла до редколегії 17. 05. 2007

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

УДК 94(498.7)«19»+94(477.85)«19»

Сергій Гакман

Проблема територіальної належності Бессарабії та Буковини на початковому етапі Второї світової війни в історичних працях ХХ ст.

Проблема Бессарабії та Буковини у системі міжнародних відносин 1939-1940 рр. була і є однією з найбільш дискусійних як у колишній радянській історіографії, так і в історіографії України, Румунії та Республіки Молдова. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історичній науці є небагато комплексних наукових досліджень з окремих аспектів цього питання, проте існує ціла низка важливих і неординарних публікацій.

Беручи до уваги велику кількість праць, тією чи іншою мірою присвячених вказаній проблемі, спробуємо кваліфікувати найбільш значущі з них з урахуванням умов, за яких вони були написані, та тенденцій, що прослідковувалися у висвітленні головних подій і їх наслідків.

Уже понад 60 років викликають гострі дискусії серед істориків і публіцистів питання щодо радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього. Вказані документи відомі як «пакт Ріббентропа – Молотова», який вже багато десятиліть викликає гострі дискусії серед науковців. Спочатку вони точилися між західними і радянськими істориками. Це було пов'язано з тим, що партійно-радянське керівництво СРСР замовчувало факт підписання таємних протоколів. Науковці повинні були доводити «брехливість» тверджень західних радянологів, спростовувати їхні концепції і натомість висувати власні, які відповідали б радянській офіційній доктрині. Пакт трактували як «вимушений крок», завдяки якому керівництво СРСР відтягнуло момент нападу Німеччини. Незважаючи на пануючу теорію «єдино можливого, вимушеного кроку», в радянській історіографії все ж були солідні напрацювання про події 1939 р. Це, зокрема, монографії та статті М. Панкращової і В. Сіполса, І. Максимичева, І. Коблякова, І. Андросова тощо¹.

Одним із перших звернувся на монографічному рівні до вивчення зовнішньої політики СРСР у контексті радянсько-німецьких таємних угод 1939 р. та їхньої реалізації М. Семиряга². Він детально розглянув передумови зближення СРСР і Німеччини, конкретні обставини підписання домовленостей, їхній зміст та подальше співробітництво двох держав впродовж 1939-1940 рр. Не менший інтерес становить аналітична праця дослідниці з ФРН І. Фляйшхауер, присвячена пакту 1939 р.³ Вона підійшла до вивчення проблеми дещо нетрадиційно, підкресливши роль внутрішньополітичних і навіть психологічних чинників, які впливали на поведінку керівників СРСР і Німеччини.

В українській історіографії новий погляд на події 1939 р. почав утверджуватися ще до опублікування оригінальних текстів таємних домовленостей
© Гакман С., 2007

між СРСР і Німеччиною. Одним із перших цю проблему розглянув А. Трубайчук, який висловив критичні зауваження щодо офіційної радянської оцінки пакту 1939 р.⁴ Досить критичний підхід до радянсько-німецьких домовленостей 1939 р., які розглядаються як змова двох диктаторів, присутній у чернівецьких істориків П. Брицького⁵, О. Масана та В. Фісанова⁶.

Утвердженню у вітчизняній історіографії нового підходу до вивчення цієї теми сприяв також вихід підручників з історії України, написаних представниками української діаспори на Заході. Зокрема, у відомій праці О. Субтельного «Україна: історія», «нацистсько-радянський пакт» характеризується як «одна з найдивовижніших в історії угод та порівнюється із Мюнхенською угодою 1938 р.»⁷.

Радянсько-німецький договір про ненапад 23 серпня 1939 р. і таємний додатковий протокол до нього, а також особливості реалізації домовленостей від 23 серпня 1939 р. вивчені ще недостатньо і в цьому відношенні існують значні розбіжності в поглядах фахівців. Деякі питання залишаються дискусійними або маловивченими. Насамперед, уся сукупність передумов і мотивів підписання пакту ще далеко не з'ясована через недоступність або відсутність документів. Самі тексти договору про ненапад і таємного протоколу містять двозначності або й незрозумілі місця, які важко витлумачити без додаткових матеріалів.

В історії України, Республіки Молдова, Румунії та інших країн Південно-Східної Європи особливе місце займає процес входження Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР у червні 1940 р. Саме в 1940 р. у складі Радянського Союзу виникла нова союзна республіка – Молдавська РСР, а у складі Української РСР було сформовано нову область – Чернівецьку, яка нині є невід'ємною частиною Української держави. Інтерес істориків до тих подій не зменшується, бо їх значення ще довго викликати гострі дискусії. Перші книги і брошури, присвячені червневим подіям 1940 р., були видані ще у 1940-1941 рр. Хоча видання носили пропагандистський характер, все ж у них наводилися конкретні факти, які згодом використовувалися вітчизняними істориками. Автор згоден з точкою зору сучасного українського історика І. Буркута, що з самого початку висвітлення цих подій історики повинні були відповісти на декілька кардинальних питань, актуальних і дотепер, головні з яких зводяться до наступного: чому Радянський Союз для зайняття Бессарабії та північної частини Буковини обрав саме червень 1940 р. та як відбувався процес заміни державної належності краю і яким чином встановлювалися нові кордони? З точки зору автора відповідь на ці питання помітно різнилася у радянські часи та в сучасний період. Незмінним лишалося тільки головне: українські історики вважають, що населені переважно українцями райони Бессарабії та Буковини повинні були увійти до складу України, що і сталося наприкінці червня 1940 р. А дата ця спочатку пояснювалася так: тоді Радянський Союз став достатньо сильним, щоб повернути собі Бессарабію, окупацію якої Румунією він ніколи не визнавав. Передача ж північної частини Буковини Радянському Союзові, як підкреслювалося в ноті уряду СРСР від 26 червня 1940 р., могла

б розглядатися як «засіб відшкодування тих величезних збитків, які були заподіяні Радянському Союзові і населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії в Бессарабії». Проте такі пояснення не виглядали достатньо переконливими, тому в ряді радянських видань наводилася більш поглиблена аргументація. Військові історики акцентували увагу на загрозі для СРСР з боку румунської армії. Підкреслювалося, що з середини квітня 1940 р. на радянсько-румунському кордоні стався ряд інцидентів, а в травні Бухарест демонстративно провів мобілізацію армії і звернувся до Німеччини з проханням допомоги в завершенні побудови стратегічного Східного валу. Наголос робився і на висловленій у Кишиневі наприкінці 1939 р. думці румунського короля Кароля II про те, що Румунія має сильну армію, здатну дійти до Москви⁸.

За неможливістю проаналізувати в статті всі аспекти щодо подій 1940 р., які містяться у працях радянських істориків, зупинимось тільки на найважливіших, котрі визначали їхню концепцію щодо місця Бессарабії та Буковини у радянсько-румунських відносинах 1940 р.

Спробуємо спочатку проаналізувати основні тези радянської історіографії у даній проблематиці. Як ми вже зазначали вище, радянська історіографія замовчувала не тільки поділ «сфер впливу» за таємним додатковим протоколом до радянсько-німецького договору про ненапад, а й зв'язок цього документу з подіями червня 1940 р. Нічого не писалось про підготовку та здійснення військової акції щодо приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР. Навпаки, стверджувалося, що Радянський Союз вжив заходів відносно «створення стратегічного оборонного бар'єру західного кордону». З точки зору молдавського академіка А.Лазарєва, одразу після завершення війни проти Фінляндії, проблеми західних кордонів СРСР були в основному вирішені, «але залишалася відкритою проблема південно-західного сектору кордону, яка була пов'язана з проблемою Бессарабії». У зв'язку з цим Радянський Союз вжив рішучі заходи відносно консолідації своєї воєнно-стратегічної позиції. Саме у цього автора вперше в молдавській історіографії згадується про «Південне угруповання Червоної Армії» під командуванням генерала Г.Жукова. Насправді був створений Південний фронт, складений з двох військових округів – Київського особливого та Одеського⁹.

В історіографії відсутня інформація відносно радянсько-німецьких консультацій від 23-26 червня 1940 р. у Москві з питань радянських вимог щодо Бессарабії та Буковини. Хоча, в деякій мірі, можна припустити що це відбувалося через ідеологічні міркування, однак автору здається більш правдоподібним те, що історики не були знайомі з відповідними документами.

У більшості праць цієї категорії представлені лише фрагменти радянських нот від 26 та 27 червня 1940 р., надісланих румунському уряду, без визнання при цьому їх ультимативного характеру. Радянські історики, особливо історики з Молдавської РСР, ніколи не цитували перший абзац ноти від 26 червня (у ньому стверджувалося, що Румунія «порушила вікову єдність

Бессарабії, населеної головним чином українцями, з Українською Радянською Республікою»)¹⁰, посилаючись тільки на другий та третій абзаци¹¹. Інша частина документу, на який радянські історики не посилалися, його не згадували і не цитували, містить в собі низку недоречностей, серед яких вимога про передачу Буковини як «засобу відшкодування тих величезних збитків, які були заподіяні Радянському Союзу і населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії в Бессарабії». Напевно, єдиний у цій плеяді істориків, котрий дозволив собі критичні зауваження згаданого тексту, був якраз молдавський академік А.Лазарєв, який оцінив ноту як таку, що «пронизана великодержавно-шовіністичним чадом»¹². При цьому слід зауважити, що в оцінках основних подій, які мали місце у Бессарабії у першій половині XX століття, його думка майже не розходиться з традиційною радянською історіографією.

Остання висвітлювала включення Бессарабії та північної частини Буковини як результат «мирної політики радянського уряду». «Мирне вирішення проблеми Бессарабії та північної частини Буковини, – писали автори книги «История Молдавской ССР: от ВОСР до наших дней», виданої у 1955 р., – представляє собою значущу перемогу зовнішньої політики Радянської держави»¹³. Такий «мирний та виважений шлях» вирішення проблеми Бессарабії та Буковини зберігся при її перевиданні румунською (молдавською) мовою у 1970 р.¹⁴ Подібна оцінка присутня і в колективній праці під редакцією А. Громика та Б.Пономарева «История внешней политики СССР. 1917-1985 гг.»¹⁵, багатотомному виданні «История Коммунистической партии Советского Союза»¹⁶, у книгах деяких буковинських авторів¹⁷.

Що стосується румунської історіографії цього питання, слід відзначити, що у різний історичний період погляди на цю проблему теж змінювалися. В румунській історіографії 1940-1945 рр. включення Бессарабії та північної частини Буковини розглядалася як «трагічні події для румунської армії та румунського народу». Після приходу до влади комуністів було заборонено будь-яке згадування про територію між Прутом і Дністром. Були вилучені з обігу всі книги та наукові дослідження, які стосувалися цього суб'єкту, навіть слово «Бессарабія» стало табу. Здавалося, що питання Бессарабії та північної частини Буковини зникло з румунського наукового історичного простору¹⁸, але через два десятиліття бессарабська проблема була реактуалізована. У травні 1964 р. бухарестське партійне керівництво організувало публікацію праці К.Маркса, в якій засуджувалось приєднання Бессарабії до складу царської Росії. Через два роки Н.Чаушеску у своїй промові від 7 травня 1966 р. засуджував резолюції III, IV та V з'їздів Румунської Комуністичної партії, котрі виступали за «розчленування Великої Румунії». Тобто КІР, котра у 1924 р. підтримувала думку, що Бессарабію слід відділити від Румунії та повернути Радянському Союзу, формулювала звинувачення та відмовлялась (через 40 років) від своєї сепаратистської політики, яку викривала, аргументуючи тим, що їй це нав'язав Комінтерн¹⁹. Одразу ж після зміни ставлення компартії до цієї проблеми румунським

історикам було доручено звернути увагу на проблему Бессарабії як у науково-популярних, так і у фахових виданнях для «поновлення правди стосовно минулого».

Реакція Москви була негативною і внаслідок майже десятилітнього тиску Н. Чаушеску змусили змінити позицію. Було знайдено нове трактування проблеми. Офіційний Бухарест перестав піднімати проблему спірності кордонів у контексті зовнішньої політики, але не відкинув її зовсім. Періодично проблема виникала як історична тема, що ставило у незручне становище однаковою мірою як радянських політиків, так і радянських істориків. Стосовно згаданої проблеми використовувались фрази формулювання на кшталт «територія Бессарабії та півночі Буковини перейшли до складу СРСР», або «26 червня 1940 р. Бессарабія та північ Буковини були інкорпоровані до СРСР»²⁰.

Наприкінці 80-х років, особливо після грудневої революції 1989 р. в румунській історіографії у підходах до цих питань відбулися певні зміни. Йдучи від доступних документів, румунська історіографія приділила досить серйозну увагу обставинам зайняття та інкорпорації Бессарабії, Буковини і навіть Герцаївського цинуту. Однією з перших і найбільш відомих праць є «Румунія після Великого Об'єднання» (том 2, частина 2, листопад 1933-вересень 1940 р.), опублікована румунськими істориками М. Мушатою та І. Арделяну у 1989 р.²¹ Наведення в ній повного тексту багатьох історичних документів надає їй особливої цінності.

Точка зору сучасних румунських істориків зводиться до наступної головної тези: 23 серпня 1939 р., підписанням таємного додаткового протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад, Берлін визнає включення Бессарабії до «сфери інтересів» Москви, 28 червня 1940 р. уряд Румунії, прийнявши, під загрозою використання сили, радянські ультимативні ноти, «евакуював споконвічні румунські землі – Бессарабію та північну частину Буковини». З опублікованих чисельних наукових статей та монографій виділимо роботи Г. Бузату²², В. Ф. Добрінеску²³, Ф. Константіну²⁴, К. Хліхора²⁵, Е. Болда²⁶.

Після розпаду Радянського Союзу актуальність проблеми перейшла в іншу площину. Якщо раніше її розглядали через призму історії радянсько-румунських відносин, то з 1991 р. вже оцінюють в контексті розвитку взаємин України з Румунією та Молдовою. Впродовж останнього десятиліття у науковий обіг введено чимало нових документів, і багато аспектів даної проблеми почали розглядатися по-новому. Розширення наукових контактів між вченими різних країн сприяло розгортанню плідних дискусій, які поклали початок спільному пошуку істини.

Сучасні українські історики, як і науковці сусідніх країн, поступово відмовляються від застарілих підходів до проблеми і критично переоцінюють зроблене попередниками. Але варто відзначити, що в радянські часи історики накопичили значний фактичний матеріал і дещо із зробленого ними досі не втратило наукової цінності.

Вагомий внесок у історіографію питання Бессарабії та Буковини у 90-х роках зробили молдовські дослідники. При цьому, ще до виходу наукових публікацій істориків, 23 червня 1990 р. Верховна Рада Молдавської РСР затвердила висновки комісії з питань законодавства та інституціоналізації щодо надання юридичної та політичної оцінки радянсько-німецького Договору про ненапад та таємного додаткового протоколу від 23 серпня 1939 р., а також про їх наслідки для Бессарабії та північної частини Буковини. «Додатковий таємний протокол до радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р., що встановлював сфери впливу у Східній Європі, – говориться у висновках комісії, – входив у протиріччя із загальноприйнятими фундаментальними принципами та фундаментальними нормами міжнародного права, оскільки вирішував долю третіх держав, без їх участі, і є недійсним та незаконним з моменту його підписання». Другою тезою, викладеною у висновках комісії, відзначено, що «ультимативні ноти Радянського Уряду, надіслані офіційному Бухаресту від 26 та 27 червня 1940 р., суперечать імперативним нормам міжнародного права і є взірцем імперіалістичної політики диктату. Рішення щодо зайняття Північної Буковини є яскравим прикладом експансіоністської політики, постійно впровадженної сталінським урядом».²⁷ Відзначимо основні позиції сучасних молдовських істориків, що зробили значний внесок у розробку цієї проблематики. Так, А. Морару виступив із тезою про те, що входження Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР було «невідомою воєнною операцією»²⁸. І. Цуркану один з перших в СРСР опублікував документи, які стосувалися радянсько-німецьких переговорів третьої декади червня 1940 р. та позиції румунського керівництва щодо вирішення долі вказаних територій²⁹. В. Вератек і І. Шишкану, починаючи з 1990 р., підготували до публікації низку документів щодо різних аспектів приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР³⁰. Останній випустив також дві монографії та низку статей, які стосувалися процесу зміни територіальної приналежності Бессарабії та роботі спільної радянсько-румунської комісії в Одесі у 1940 р.³¹

Зробили свій внесок у розробку проблематики й сучасні українські історики. У вітчизняній історіографії після досягнення Україною незалежності почався поворот від апологетики до спроб неупередженого аналізу. У середині 90-х рр. з'являються праці, автори яких тяжіють до об'єктивного висвітлення подій 1940 р. Серед перших були П. Брицький та В. Яровий³². Відомий чернівецький дослідник О. Романець ще до розпаду Радянського Союзу звернув увагу на те, що офіційний Бухарест чинив опір проведенню на Буковині плебісциту з метою визначення, в складі якої держави проживати буковинцям. Висновок про подальший хід подій зроблено такий: «Коли королівська Румунія не допустила його [плебісциту. - С.Г.] проведення, уряд СРСР шляхом мирних переговорів домігся виведення румунських військ з території Бессарабії та північної частини Буковини»³³. Звичайно, у 1940 р. подібний референдум або плебісцит провести було неможливо не лише через опір з боку Румунії, але і для Москви така

постановка питання була неприйнятною. Що стосується останнього твердження, то за сенсом воно співпадає із твердженням російського історика М.Семиряги, котрий зазначав, що доля Північної Буковини була вирішена без участі її населення, а це «суперечило імперативним нормам міжнародного права»³⁴.

Отже, влітку 1940 р. йшлося не про волевиявлення буковинців, а про переділ світу в умовах Другої світової війни. Після опублікування на початку 90-х рр. раніше таємних документів, вітчизняні історики отримали змогу глибше зрозуміти причини подій 1940 р., і вже у газетних публікаціях до ювілею подій з'явилися нові акценти. Їх пов'язували із секретним протоколом до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., одна із статей якого була присвячена Бессарабії.

Що стосується ставлення сучасних українських істориків до проблеми включення Буковини до складу СРСР влітку 1940 р., то воно неоднозначне. У колективній праці «Буковина: історичний нарис» сучасні вітчизняні дослідники пов'язують обрання радянським керівництвом часу для початку операції наприкінці червня 1940 р. з розвитком подій Другої світової війни. У червні зазнала поразки Франція - союзниця як Румунії, так і СРСР, що у Кремлі було розцінено як слушний момент для ультиматуму офіційному Бухаресту. А через відсутність стратегічних запасів сировини та боєприпасів румунська армія не змогла би вести тривалі бойові дії. До того ж на Бухарест тиснули Німеччина та Італія, вимагаючи прийняти радянський ультиматум. Нарешті, територіальні претензії до Румунії мали Угорщина та Болгарія, ще й союзники Румунії на Балканах не могли надати їй дійової допомоги. Тому 28 червня 1940 р. на вимогу СРСР Румунія розпочала евакуацію своїх військ й адміністрації з Бессарабії та північної частини Буковини³⁵. Засуджуючи методи, якими керувалося сталінське керівництво в 1940 р., приєднання Буковини та Хотинщини розцінюється як позитивний результат, що відкрив перспективу буковинцям і бессарабським українцям у консолідації в одну українську націю. Як зазначає сучасний український дослідник В.Ботушанський: «(...) возз'єднання Північної Буковини і Хотинщини з Українською РСР у складі СРСР відбулося не в дусі рішень Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р., а в грубій насильницькій формі, приблизно такій, як у 1918 р. здійснила загарбання цих територій королівська Румунія... Засуджуючи методи, якими послуговувалось сталінське керівництво в 1940 р. в міжнародній політиці, відмежовуючись від політики диктату і грубої сили в розв'язанні територіальних проблем, слід все ж визнати, що сам факт возз'єднання Північної Буковини і Хотинщини з Україною рано чи пізно повинен був статися (...) Стався він не так, як мислили собі вічовики 1918 р., і не з тією Україною, якої бажалося (...) Та все ж об'єднання автохтонного українського населення краю з основною частиною українського народу на Наддніпрянщині (хай поки що у формі радянської республіки) в цілому відповідало його споконвічному прагненню жити в одній державі»³⁶.

Автор даної праці детально розглядав цю проблему, надрукувавши низку статей у вітчизняних і зарубіжних виданнях. У цих працях розглядалися як політико-дипломатичні, так і військово-пропагандистські аспекти процесу включення Бессарабії та північної частини Буковини до складу СРСР, детально перераховуються сили і засоби, залучені до «визвольного походу», та спосіб їх використання³⁷.

Таким чином, вітчизняна історіографія останніх років впритул зайнялася темами, що в радянські часи майже не вивчалися. Події 1940-1941 рр. розглядаються в усій їх багатогранності та неоднозначності. У 90-х рр. зникає штучний поділ української історіографії на «радянську» та «діаспорну», інтереси наукової об'єктивності поступово витісняють «політичну доцільність», яка раніше домінувала у вітчизняній історичній науці. Але процес цей далеко не завершений, і новим поколінням істориків ще доведеться відповісти на питання, породжені подіями 1940 р.

В цілому аналіз стану та сучасного рівня історичних розробок з даної проблематики, а також наявність і характер джерел свідчать про необхідність і можливість здійснення комплексного і неупередженого наукового дослідження проблеми Бессарабії та Буковини в міжнародних відносинах початкового етапу Другої світової війни. Автор висловлює надію, що з часом, завдяки встановленню нормальних наукових зв'язків між істориками української та румунської Буковини, а також істориками Республіки Молдова, проведенню спільних конференцій, обміну інформацією, рівень об'єктивності в історичному аналізі цієї та інших проблем значно зросте по всі боки державного кордону.

Примітки:

¹ Андросов И.Ю. Накануне второй мировой войны // Вопросы истории. - 1972. - № 10. - С.32-47; Кобляков И.К. Борьба Советского Союза против фашистской агрессии за коллективную безопасность накануне второй мировой войны // История СССР. - 1962. - № 3. - С.3-25; Максимычев И.Ф. Как была развязана вторая мировая война. - М.: Знание, 1981. - 64 с.; Панкратова М., Сиполс В. Почему не удалось предотвратить войну: Московские переговоры СССР, Англии и Франции 1939 года. (Документальный обзор). - М.: Изд-во АПН, 1970. - 125 с.

² Семиряга М.И. Советский Союз и предвоенный политический кризис // Вопросы истории. - 1990. - № 9. - С.49-64; Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. - М.: Высшая школа, 1992. - 303 с.

³ Фляйшхауэр И. Пакт Гитлера - Сталина и инициатива германской дипломатии. 1938-1939. - М.: Прогресс, 1991. - 475 с.

⁴ Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: Была ли альтернатива второй мировой войне. - К.: Молодь, 1990. - 118 с.

⁵ Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939-1945 рр.). - Чернівці: ЧДУ, 1995 р. - 114 с.

⁶ Гакман С., Масан О., Фісанов В. Буковина: рік 1940-й, або чому хвилювався Ріббентроп? // Буковинський журнал. - 2000. Ч. 3 - 4. - С. 93 -106.

⁷ Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. - К.: Либідь, 1991. - 512 с.

⁸ Буркут І. Українські історики про події 1940-1941 рр. в нашому краї // 28 червня 1940 року: погляд через 60 років. - Чернівці: Прут, 2000. - С. 36-37.

- ⁹ Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос. – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1974. – С. 374. – С. 410, 421, 457.
- ¹⁰ Боротьба трудящих Буковины за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. 1917-1941. Документи й матеріали. – Чернівці: Облвидав, 1958. – С. 403.
- ¹¹ Березняков Н. Б., Бобейко И. М., Копанский Я. М., Мурзак У. Г., Платон В. П. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918-1940 гг.). – Кишинев: Картя молдовеняскэ, 1975. – С. 711; Брысякин С. К., Сытник М.К. Торжество исторической справедливости: 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа. – Кишинев, Картя Молдовеняскэ, 1969. – С. 223.
- ¹² Лазарев А.М. Пакт Риббентропа-Молотова и Бессарабия: Германско-советский договор о ненападении от 23 августа 1939 года и Бессарабия // Советская Молдова. – 1991. – 8 июня.
- ¹³ История Молдавской ССР: От ВОСР до наших дней. – Кишинев: Шкоала Советикэ, 1955. – Т. 2. – С. 36.
- ¹⁴ История РСС Молдовенешть: Де ла МРСО пинэ акум / Суб. ред. Инст. де Истории Парт. КМ де пе лынгэ КЧ ал ПКМ. – Кишинэу: Картя молдовеняскэ, 1970. – Вол. 2. – П. 370.
- ¹⁵ История внешней политики СССР. 1917-1985гг. В 2-х т. – Т.1. (1917-1945 гг.). – М.: Наука, 1986. – С. 399.
- ¹⁶ История Коммунистической Партии Советского Союза. В 6-ти т. / Ред. П.Поспелов и др. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 5. – Кн. 1. – 113 с.
- ¹⁷ Иванеско М. Коломниаторь ла командэ. – Ужгород: Карпаты, 1987. – С. 63; Курило В.М. У боротьбі за визволення. 1922-1940: Революційно-визвольний рух на Буковині у 1922-1940 роках. – Львів: Вид. при ЛДУ, Вид. об'єд. «Вища школа», 1977. – С. 163.
- ¹⁸ Şişcanu I. Basarabia în contextul relaţiilor sovieto-române. 1940. Autoreferatul tezei de doctor habilitat în ştiinţe istorice. – Chişinău, 1996, – P. 10.
- ¹⁹ Cioranescu Gh. Basarabia în politica externă a României. (1944-1986) // Patrimoniu. – 1991. – P. 201-202.
- ²⁰ Цит за: Şişcanu I. Basarabia în contextul relaţiilor sovieto-române. 1940. Autoreferatul tezei de doctor habilitat în ştiinţe istorice. – Chişinău, 1996, – P. 12.
- ²¹ Muşat M., Ardeleanu I. România după Marea Unire. – Vol. 2. – Part. II. (noiembrie 1933-septembrie 1940). – Bucureşti: Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1988. – 1583 p.
- ²² Buzatu Gh. România şi războiul mondial din 1939-1945. – Iaşi: Centrul de istorie şi civilizaţie europeană, 1995. – 476 p.
- ²³ Dobrinescu V. Fl. Bătălia pentru Basarabia. 1918-1940. – Iaşi: Junimea, 1991. – 288 p.
- ²⁴ Constantiniu F. Dictatul de la Moscova (26-28 iunie 1940) şi relaţiile sovieto-germane // Revista istorică. – Tom III. 1992. – Nr. 1-2. – P. 11-22.
- ²⁵ Hlihor C. Armata Roşie în România: adversar, aliat, ocupant. 1940-1948. – Bucureşti: Ed. Academiei de Înalte Studii Militare, 1996. – 316 p.
- ²⁶ Bold E. Consideraţii generale asupra pactului Ribbentrop-Molotov // Probleme actuale ale istoriei naţionale şi universale. – Chişinău: Universitas, 1992. – 376 p.
- ²⁷ Пакт Молотова-Риббентропа и его последствия для Бессарабии: Сборник документов / Сост. В. Вэратек, И. Шишкану. – Кишинев: Университас, 1991. – С. 118-119.
- ²⁸ Moraru A. O «operaţie militară» necunoscută // Moldova Socialistă. – 10 iun.; -12 iun.; - 13 iun.
- ²⁹ Трагическая метаморфоза. Документальная хроника Бессарабии в год испытаний / Сост. Цуркану И. // Горизонт. – 1989. – Ч. 2. – № 12. – С. 68-82.
- ³⁰ Pactul Molotov-Ribbentrop şi consecinţele lui pentru Basarabia. Culegere de documente / Selecţie Şişcanu I., Văratec V. – Chişinău: Universitas, 1991. – 124 p.; Văratec V. Preliminarii la raptul Basarabiei şi nordului Bucovinei 1938-1940: Volum de documente din fostele arhive secrete române. – Bucureşti: Libra, 2000. – 420 p.; Văratec V. Dezintegrarea Basarabiei la 1940 putea fi evitată // Revista istorică. Tom III. 1992. Nr. 1-2. – P. 154-158; Шишкану И. Захват Бессарабии 1940. – Cimişlia: Tip Cim, 1993. – 199 с.

- ³¹ Şişcanu I. Traseul frontierelor pe Dunăre – obiectivul tratatelor româno-sovietice de la Moscova, 1940 // Revista istorică. Serie nouă, – Т. VI, – 1995.- Nr. 5-6. mai-iunie. – P.477-496; Şişcanu I. Uniunea Sovietică – România. 1940. (Tratatie în cadrul comisiilor mixte). – Chişinău: ARC, 1995. – 270 p.
- ³² Брицкий П., Яровий В. «Повернення Бессарабії і передача Північної Буковини...» // Матеріали III міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, – С. 53-59.
- ³³ Романець О., Михайлина П., Григоришин С. т.і. Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини. – Київ: Наукова думка, 1987. – С. 139.
- ³⁴ Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М.: Высшая школа, 1992. – С. 270.
- ³⁵ Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 252.
- ³⁶ Ботушанський В.М. Вхідження Північної Буковини й Хотинщини до України у складі СРСР – поворотний момент в історичній долі населення краю // 28 червня 1940 року: погляд через 60 років. – Чернівці: Прут, 2000. – С. 10.
- ³⁷ Гакман С. Проблема Бессарабії та Буковини в міжнародних відносинах: Дипломатичний аспект (березень-червень 1940 р.) // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей Кафедри всесвітньої історії та політології Чернівецького державного університету ім. Ю.Федьковича. Вип. 5. – Чернівці: Прут, 1997. – С. 111-121; Гакман С. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: військові аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 96-97. Історія. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 69-82; Hacman S. Basarabia şi Bucovina în planurile strategice ale U.R.S.S. (anul 1940) // Sovietizarea nord-vestului României. – Satu Mare: Ed. Muzeului sătmărean. – 1996. – P.15-29; Hacman S. Problemele Basarabiei şi nordului Bucovinei în relaţiile sovieto-germane (iunie 1940-iulie 1941). Aspecte geopolitice şi geostrategice // Glasul Bucovinei. Revistă trimestrială de istorie şi cultură. – Cernăuţi-Bucureşti. – 1997. – An. IV. – Nr. 4. – P.24-31.

Сергій Гакман

Проблема территориальной принадлежности Бессарабии и Буковины на начальном этапе Второй мировой войны в исторических трудах XX ст.

Статья посвящена историографии одной из наиболее дискуссионных проблем в европейской истории – проблеме Бессарабии и Буковины в системе международных отношений 1939-1940 гг. Автор анализирует наиболее значимые исторические труды, посвящённые этой проблеме, с учетом условий, при которых они были написаны, тенденций, которые прослеживаются в освещении главных событий этой проблематики и их последствий как в советской историографии, так и в историографии Украины, Румынии и Республики Молдова.

Serhiy Hakman

Problem of territorial belonging of Bessarabia and Bukovina at the initial stage of the Second World War in historical works the XX century

The article is devoted to historiography of one of the most debatable problems in European history – to the problem of Bessarabia and Bukovina in system of the international relations in 1939-1940. The author analyzes the most significant historical works devoted to this problem, in view of conditions under which they were written, tendencies which are traced in interpretation of the main events of this problematic and their consequences both in Soviet historiography and in the historiography of Ukraine, Romania and Republic Moldova.

Надійшла до редколегії 17.05.2007

**Рецепція історичної постаті
на перетині наукового та художнього дискурсів
(Жанна Д'Арк)**

Історична хода завжди детермінується втручанням в її рух певної особистості, яка насамперед відрізняється здатністю впливу на людські маси (як би їх не називали – „класи”, „натовп”, „референтна група” та ін.). Будь-яка важлива історична акція артикулюється завдяки конкретному історичному імені. В такому разі воно набуває статусу історичної парадигми, або своєрідної емблеми, призначеної визначати фактичний зміст події. Вказане явище є цікавим не тільки для історіографії, але й усього гуманітарного комплексу наук і має свою специфіку. Ось як пише про це сучасний дослідник: „Для греків історія була ареною, на якій трансцендентальні цінності втілювалися у виняткових особистостях та державах, які могли слугувати моделлю для теперішнього та майбутнього. У подібного ідеалізму була „антиісторична” тенденція оцінювати людей швидше як *типи* та *парадигми*, ніж як історичні особистості. Вигадка грала суттєву роль в еліністичній історіографії та біографії, автори яких мали риторичну освіту, <...> вони обмежували масштаби вигадки тим, що було доречним для завдання біографа з погляду публіки”¹. Отже, проблема існує по суті вже від початку історіографії як такої.

Доповнити вищезазначене слід зауваженням, що вирішальну роль в усвідомленні значущості історичної постаті як такої, необхідності збереження для нащадків її особливого статусу відіграли також першохристиянські історики. Зокрема, питання про співвідношення факту та вигадки саме відносно цього історичного пласту стало очевидним². До опису конкретних історичних станів здавна долучалося те, що сьогодні в цілому визначається як „художня література”. Саме вона започаткувала тему історичної постаті – доказом чого може бути корпус літературної класики, починаючи від Гомера, національних епосів, у тому числі французьких жестів, давньоруських билин тощо. Література ніби супроводжує історичний рух і віддзеркалює його перспективну ходу, відповідним чином або спрощуючи, або ускладнюючи власні функціональні можливості подібного віддзеркалювання. Однак таке фактичне ототожнювання між історичним життям та предметно-образною уявою про нього є, звичайно, помилковим.

Насправді йдеться не про паралельності між літературою та її історичним фоном, а саме про доволі непросту, не розкриту повною мірою сутність їхніх стосунків, що складаються на межі віртуального та реального світів. Важливої ролі тут набувають спеціалізовані дослідження, присвячені зокрема конкретним формам та зразкам. До таких і належить явище, що виникло на межі історико-документального фактажу та його художніх інтерпретацій: у літературознавстві воно набуло визначення „традиційний

персонаж історичного походження”. Російська історіографія подібні явища розглядає в аспекті їхнього символічного потенціалу³, звертає увагу на їхню так зв. „культурну семантику”⁴.

Тривалий час функціонування даних образів у літературі найчастіше обмежувалося констатацією звертання письменника до певної історичної доби та її діячів. Переломним моментом у вітчизняному літературознавстві стали згодом систематичні наукові розвідки Школи традиційних сюжетів та образів (ТСО), створеної у 80-х рр. зусиллями проф. А. Р. Волкова та кола його наукових спадкоємців⁵. Як для літературознавців, так і для істориків може бути цікавим прикладом праця цього вченого „Великий гетьман: традиційний образ української історичної генези”, оскільки на прикладі Івана Мазепи тут розкриваються риси історичної постаті, інтерпретованої літературними жанрами, виявляються пов'язані з нею рецептивні закономірності, необхідні для плідних літературних інтерпретацій, показується, як історичний факт може перетворитися на панегірик або сатиру⁶. Дослідник звертає увагу й на таку особливість: відому історичну постать завжди супроводжують численні різножанрові писемні інтерпретації (у нього: „безліч творів „низової” псевдоісторичної словесності”⁷), зрештою, образ відомої історичної постаті виходить за національні межі.

Зокрема, особливості літературного персонажу історичного походження, по-перше, визначаються його генетичною природою: це особа, яка колись *реально* існувала (Езоп, Александр Македонський, Юлій Цезар, Жанна д'Арк) – на відміну від міфологічних, фольклорних чи літературних традиційних образів. Подібний образ презентує не лише певний психологічний тип, але ще й певну фабулу, тобто має свою справжню історію: своє „минуле”, „сучасне” і „майбутнє”, яке не потрібно вигадувати. Асоціативний зв'язок „ім'я” → „фабула-історія” перетворює, по суті, традиційний образ на код цієї фабули. Однак, ігноруючи цю синкретичність героя та його історії, точніше, осмислюючи чи переосмислюючи її, художник може уявити таку „подроблицю”, такий сюжетний поворот, яких не було і не могло бути, організувати їх у самостійну фабулу, на основі якої може розгорнутися зовсім несподівана оповідь. Так, колись О. Пушкін вигадав „післямову” до історії Жанни д'Арк – історію дуелі, що не відбулася, між „останнім із її свояків” і Вольтером, який зробив її героїнею фривольної сатиричної поеми „Орлеанська діва” і тим самим спаллював її пам'ять⁸. І так само, наприклад, у XX ст. виник роман Т. Уайлдера про Юлія Цезаря „Березневі іди” (1948) – як роман у листах і документах тієї епохи, звичайно, вигаданих⁹.

Крім того, історичний образ асоціюється з певною історичною добою, тобто і тут ніби передбачається синкретизм. Проте це не завжди обов'язково: стаючи мірою і символом певного явища чи ідеї, історичний образ може витягуватися зі свого історичного контексту. За усіма іншими показниками історичний образ містить у собі можливості, властиві взагалі традиційному образу як такому: тобто передусім він представляє собою певний особистісний *тип* і може багатократно трактуватися.

Сучасні нуковці підкреслюють, що й у Новітні часи навіть видатні історики переважно тяжіли до белетризації історичного джерела. За справедливою думкою К. В. Анісімова, вчені XVIII – поч. XIX ст. „не завжди могли кваліфіковано вибудувати схему взаємостосунків рукописних джерел, які мали відношення до цікавого для них історичного періоду, а тому часто обирали якийсь певний текст у якості фабульної основи для своєї розповіді, який також, по суті, був ще варіацією літописного, хронологічно послідовною оповіддю”¹⁰. Тобто в історіографії, як це не дивно, традиційно успадковувалася ця ж таки давня белетризація історичної парадигми. Вищезгаданий дослідник визначає подібне явище вдалим, на наш погляд, терміном „інваріантний сюжет” і на прикладі досвіду Карамзіна як історіографа показує пряму залежність авторської рецепції від обраного матеріалу, говорячи про те, що автор „не просто *коректує* джерело з метою психологізувати поведінку головної діючої особи своєї оповіді, а потрапляє у пряму залежність від сюжету-архетипу”, підкреслюючи значущість „емоційної й знакової насиченості” історичної парадигми як такої¹¹.

Нижче розглядається фрагмент інтерпретаційної традиції історичної постаті Жанни д’Арк (1412-1431), оскільки ця героїня французької історії стала джерелом натхненного дискурсу не лише для історичної науки, але й для усієї гуманітарної дискурсивної практики в цілому.

Селянська дівчина із східно-французького села Домремі у Лотарингії, історична Жанна д’Арк, як відомо, була героїнею Столітньої війни (1337-1453), що відбувалася між Англією і Францією через територіальні претензії і вилілася у боротьбу за французький престол, на який заявив права англійський король Едуард III як онук французького короля. Війна проходила з перемінним успіхом, але після перемоги під Азенкуром у 1415 р. Англія як ніколи була близька до перемоги: англійці у союзі з бургундцями захопили практично всю північ Франції. Взятий в облогу Орлеан залишався однією з останніх французьких твердинь, що перешкоджали встановленню повного панування англійців. Саме в цей момент з’являється на історичній сцені Жанна. Очолювані нею війська 8 травня 1429 р. визволили Орлеан. Потім під керівництвом Орлеанської діви, як її стали з того часу називати, було отримано ще низку перемог і, нарешті, відбулася коронація Карла VII у Реймсі. Це призвело до корінного перелому у ході війни, що завершилася капітуляцією англійців у Бордо 1453 р.

Проте сама Жанна до цих подій не дожила. Особиста доля цієї героїні склалася надзвичайно трагічно: королівський двір, наляканий розмахом визвольної боротьби і зростанням популярності Жанни, домігся її відсторонення від керування воєнними діями. У травні 1430 р. під м. Комп’єнем Орлеанська діва потрапила у полон до бургундців, що продали її англійцям (Карл VII, зобов’язаний Жанні короною, навіть не намагався її врятувати). Зрештою, церковний суд у Руані, звинувативши дівчину у чаклунстві, приговорив її до смертної кари. 30 травня 1431 р. у віці біля дев’ятнадцяти років Жанна д’Арк була спалена на вогнищі. Чверть століття по тому, в липні 1456 р., вона була виправдана. Більше того, у 1909 р. папа

Бенедикт XV прилучив її до лику святих – з численних жертв інквізиції Жанна виявилася на той час єдиною, „удостоєною такої „честі””¹².

Як особистість Жанна д’Арк від початку стала об’єктом не тільки історичного, але й художнього дискурсу. На думку історика І.Р. Григулевича, „жодна із жертв інквізиції не удостоїлася такої уваги з боку істориків і богословів, як знаменита національна героїня французького народу”¹³. Для історика збереглися документи процесу над Жанною д’Арк, включаючи протоколи допитів, що здійснювалися інквізицією. Суд над героїнею мав на меті довести, що коронація Карла VII, здійснена завдяки Жанні, справа не Божа, а диявольська, отже справжнім королем Франції може визнаватися тільки англійський король Генріх VI¹⁴. Під клерикальною оболонкою приховувалася політична суть цього судилища, що наперед визначила загибель Орлеанської діви.

Проте її доля – це не тільки факт історії, але й факт культури в цілому (живопису, скульптури, музики, літератури і кіно). До її образу зверталися такі визначні представники літератури, як В. Шекспір, Вольтер, Ф. Шіллер, М. Твен, А. Франс, М. Метерлінк, Б. Шоу, Б. Брехт. Ще при житті Жанни з останнім своїм віршем „Слово про Жанну д’Арк” (1429) до неї звернулася надзвичайно відома французька поетеса тієї епохи Крістіна Пізанська (1363–1431), а в Орлеані була розіграна „Містерія про облогу Орлеана” – найдавніша з так званих „світських містерій”, що виникла безпосередньо „із святкової процесії, влаштованої у цьому місті 1442 р. з нагоди зняття облоги його англійцями”¹⁵. З самого початку, всупереч церковному вироку, Жанна стала символом патріотизму; причому героїня національна стала символом інтернаціональним: можливі такі метонімічні визначення, як „іспанська”, „польська”, „російська” і т.п. Жанна д’Арк. Потенції цього символічного образу виявилися невичерпними: він постійно відроджується у новому історико-культурному та національному контексті, осмислюється, трактується, реконструюється, „трансплантується” (вислів Д. С. Лихачова). Інакше кажучи, цей образ повною мірою є традиційним.

Визначення традиції як такої принципово не може бути остаточним (тут обов’язково вимагається уточнення – яка?: наукова, художня, історична, літературна, національна чи інтернаціональна та ін.). У будь-якому випадку, зрозуміло, традиція є категорією історичною, не випадково вже сама семантика цього слова включає поняття часовості, спадкоємності (*traditio* (лат.) – те, що переходить з покоління у покоління, передавання). Відомий німецький теоретик Р. Вейман детально розглядав традицію як категорію історичну і слушно звернув увагу на соціально-часову зумовленість сприйняття певного традиційного матеріалу, підкреслюючи, що „такий історичний підхід до традиції встановлює кореляцію між минулою історичною дійсністю й історичною сучасною свідомістю, кореляцію як проміжну ланку, що зв’язує обидва аспекти у точці перехрещення об’єктивної дійсності і суб’єктивного впливу з історичною практикою”¹⁶. Звісно, „традиція” – ширше, по суті, універсальне поняття, стосовно якого

„традиційний образ” виступає як частковість, це передусім естетична категорія; він має прямий стосунок до історії, якщо почерпнутий з неї.

Важливу для плідної рецепції особливості такого художнього образу виокремлювала історик М.В. Нечкіна, говорячи про „значне накопичення нового пізнавального, емоційного й етичного досвіду” у його семантичному арсеналі¹⁷. Для того, щоби національний образ міг стати для мистецтва інтернаціональним, він повинен, по-перше, спиратися на певну традицію і, по-друге, відповідати загальнолюдським уявленням про добро і зло, а не визначатися тільки специфічними національними рисами, хоча саме останні можуть пояснити психологію вчинку, що зробив героя *героєм*.

Світовій історії та культурі образ дівчи-воївниці відомий здавна. Гомер в „Іліаді” розповів про амазонок, які билися під стінами Трої. І з того часу у них не раз знаходилися послідовниці¹⁸. Наприклад, Артемісія Галікарнаська, яка билася на боці персів у битві при Саламіні (480 р. до н.е.), згадана Плутархом. Ще фольклористика XIX ст. збирала численні докази того, що образи велеток, воївниць побутовали у давньому фольклорі багатьох народів¹⁹. Напевно не тільки у фольклорі, але і в кожній національній історії та культурі є імена й образи жінок-воївниць. Причому, чим далі у глиб віків, тим тісніше переплітається тут історія, міфологія та фольклор. Чим ближче до нового часу – тим більше зберігається історією конкретних прикладів. Все це приходить на думку, коли заходить мова про яку-небудь певну особистість. Не випадково, коли відомий французький історик XIX ст. Жюль Мішле (1798-1874) пише історію Жанни д'Арк, він не може пройти повз цей факт: „Нерідко бувало в історії, що жінки бралися за зброю: вони не раз захищали міста (вельможна дама Лалек (1581) захищала Тур та Е від найзнаменитішого полководця XVI ст. князя Пермського), наприклад, тридцять жінок, пораниених біля Ам'єна, Жанна Ашетт та ін. У часи Орлеанської Дівчи чеські жінки билися нарівні з чоловіками у гуситських війнах”²⁰. До того ж, на історичні приклади посиляється не тільки історик, але й письменники.

Так, наприклад, Дж. Байрон у пісні першій „Чайльд-Гарольда” (1809-1810 рр.) присвячує чотири строфи (54-57) Сарагосській діві – героїні національно-визвольної боротьби іспанського народу проти наполеонівського вторгнення, дівчині Августині, названій Сарагосою за відвагу і мужність, виявлені під час облоги міста Сарагоси²¹.

Цікавою в цьому плані є і романтична поема А. Міцкевича „Тражина (Литовська повість)” (1822), героїня якої, переодягнувшись у лати, замінює свого чоловіка у бою („Герой за духом, а на вроду – жінка, // Як чоловік, вона ладунки ці несла”²²). Битва закінчується перемогою, але вона гине від рани. Не дивлячись на те, що цей сюжет і герої вигадані, поема народилася у результаті вивчення автором історичних джерел. У написаних Міцкевичем до поеми „Історичних поясненнях” подано посилання на свідчення знавців давнини про численні подвиги жінок²³. У вірші „Смерть полковника” (1832) цей автор також поетизує реальну долю своєї співвітчизниці Емілії Пляттер, яка під виглядом полковника керувала озброєним загonom.

Знаходимо образ дівчини-воїни й у давньоруському фольклорі²⁴. У відомій билині „Ставер Годинович” дружина героя, Василіса, донька Микулича, рятує Ставера із підвалів глибоких „здогадкою жіночою” – перевдягнувшись у чоловіче плаття, вигравши бій з боярами князя Володимира:

„Выстригала да волосы да женские,
Она сделалась Васильюшкой Окулисом...
Подбирала дружинишку хоробрую
Она сорок молодцов да без единого,
А сам Василий был сороковый из них.
Брал с собой Василий саблю вострую,
Свое длинное копье да муржемецкое,
А берет свой тугой лук разрывчатый,
Да й набрал он много стрелочек каленых”²⁵.

Відомий фольклорист О.Ф. Міллер при вивченні цієї билини детально зупиняється на аналізі, витоках й аналогіях цього образу, підкреслюючи, до речі, що перевдягнення саме у *чоловіче плаття* є надзвичайно поширеною епічною рисою²⁶.

У російській історії є справжні приклади героїчних жінок. Вражає доля Альони Арзамаської, учасниці повстання Степана Разіна. Альона-стариця (монархія), як її ще називали, очолювала загін у декілька тисяч людей, була зраджена, засуджена до страти і заживо спалена. Цілком справедливо Б.А. Бялик порівнює подвиг Альони з подвигом Жанні д'Арк – така паралель є очевидною²⁷. Відомий також подвиг А. Дурової, яка воювала у чоловічому військовому одязі у період війн з Наполеоном. Таким чином, цілком очевидно, що у кожній національній історії можна знайти свої приклади, що повторюють різною мірою вчинки французької національної героїні.

Проте, саме Орлеанська дівча стала символом і мірою героїчного. Чому? Її роль у середньовічній історії виявилася надзвичайно масштабною і трагічною. Популярність цього імені була такою значною, що замовчати її загибель було неможливо: „Усім європейським дворам і папському престолу були відіслані реляції про процес і страту, що супроводжувалися фальшивим актом відречення”²⁸. Звичайно, останнє було зроблено в першу чергу для того, щоби Європа визнала коронацію Карла VII недейсною.

Цікаво, що у народній уяві героїня не могла загинути. Не випадково, відразу після її смерті у Франції з'явилися різноманітні Псевдо-Жанни д'Арк²⁹. Переможець і жертва, віддана королю і зраджена ним, справжня віруюча – вона була звинувачена у чаклунстві та ересі, – уся її доля складається із майже неправдоподібних контрастів. Таке відбувається швидше з легендою, ніж з дійсною історією. В уявленні спочатку сучасників Жанни, а потім наступних поколінь все це перетворило її людський образ на *ідеал*. Чи не дивно: юна селянка, уявлення якої про Францію не могли, здавалося б, виходити за межі рідного лотаринзького селища, – вона найрішучішим чином сприяє корінному перелому у ході Столітньої війни у її найтрагічніший момент і тим самим сприяє її завершенню!

Пояснити цю феноменальну подію можна лише заглибившись у вивчення французької історичної і народної стихії тієї епохи. Не вдаючись у подробиці політичної ситуації, що склалася на момент появи на історичній сцені Жанни д'Арк, приведемо один цікавий факт: „Суспільна думка XV століття покладала на вдову Карла VI (Ізабеллу Баварську – О.Ч.) відповідальність за всі біди, стверджуючи, що „жінка згубила Францію”. Ходове пророцтво таємниче додавало: „Але діва її врятує”³⁰. Як могла виникнути така антитеза? В.І Райцес слушно вказує на сходження цього пророцтва до фундаментальної антитези „Єва – Марія” („Єва згубила, Марія врятувала”)”³¹. Додамо, що у середньовічній Європі образи Жінки („Стара дружинонька”, „Мати хлібу”, „Стара”) і Діви були культовими, обрядовими образами, з якими пов'язувалися різноманітні заботи. Причому, як правило, Жінка була носієм злого начала, а Діва – доброго.

Важливий для нас опис такого *лотаринзького* обряду наводить Дж. Фрезер: „У кантоні Тійо (Tillot), у Лотарингії, селяни б'ють ланцюгами, обмолочуючи залишки зерна, і вигукують при цьому: „Стару ми вбиваємо! Ми вбиваємо стару!” Старих жінок, якщо такі були у будинку, наперед попереджували, щоби вони вийшли, інакше їх заб'ють до смерті”³².

Усі ці факти можуть, здається, пояснити, чому Жанна з Лотарингії взяла на себе роль Діви, рятівниці Франції, і чому так охоче пішов під її знамена натовп. Слід пригадати також, що село Домремі знаходилося на кордоні з територією, підконтрольною англійцям, а тому події і жертви війни були для Жанни дійсністю – звичайно, обговорювалися вони тоді у будь-якій селянській оселі. Окрім того, важливе значення могло мати домашнє виховання, особливо духовний вплив фанатично набожної матері, очевидно, на думку Мішле, жінки непересічної³³. Жанна дійсно вірила у своїх „покровительниць” – св. Маргариту і св. Катерину, чії „голоси” навіювали їй її високу місію.

У зв'язку з останнім знову звернемося до історика. В.І. Райцес прокоментував „темний” загадковий момент цієї історії: чому глибоко релігійна Жанна, порушуючи церковну заборону, наділа чоловіче плаття. Адже саме це інкримінувала їй інквізиція як страшний гріх і прояв ересі. Після того, як Жанна „відреклася” від своєї „ересі”, вона все-таки знову надягнула чоловіче плаття, що було розцінено як „рецидив ересі” і привело її на вогнище. Райцес доводить, що Жанна, як кожна людина середньовіччя, повинна була орієнтуватися на вже існуючі зразки. У життях тих святих жінок Катерини та Маргарити, які їй „являлися”, із цим вчинком нічого не пов'язується.

Проте В.І. Райцес звернув увагу на іншу (апокрифічну) святу Маргариту: „ортодоксальна агіографія такої святої не знала, і, напевно, саме тому історія Маргарити-Пелагії ніколи не пов'язувалася з історією Жанни д'Арк”³⁴. Маргарита-Пелагій була персонажем відомої середньовічної книжки „Золота легенда”, до XVI ст. однієї з найбільш читаних у всій католицькій Європі збірок житій святих, яку склав домініканець Яків Ворагінський ще наприкінці XIII ст. Мова тут йде про Маргариту, „яку

називали Пелагієм”, що „відмовилася від подружніх любовів, ... підстригла волосся, наділа чоловічий костюм і втекла з дому”. Потім вона закріпилася „під іменем брата Пелагії у чоловічому монастирі, піддалася там несправедливим гонінням, але терпляче витримала всі випробування і закінчила життя у святості, відкривши свою таємницю лише перед смертю”³⁵. Переконливі спостереження історика приводять до логічного висновку про аналогію, за якою діяла Жанна: „Судячи зі всього, вона не розрізняла Маргарити-Пелагії і Маргарити Антіохійської. Їй була відома тільки одна свята з цим ім'ям, яка, як ми можемо собі зараз уявляти, увібрала в себе риси двох різних персонажів”³⁶.

Отже, середовище, релігійність, виховання, тогочасні поширені легенди, безпосередні спостереження трагічних подій – такими могли бути „специфічні” обставини, що пояснюють психологію вчинків Жанни і природні мотивації її героїзму.

Дослідження історичної особистості такого масштабу, як Жанна д'Арк, в контексті європейської цілісної культурологічної традиції вказує на необхідність у розробці „образу” історії як такої, що засновується на вивченні одиничних явищ. Зокрема, пишуться певні художні твори, що виникають як завершальний момент „кореляції” (Р.Вейман) між минулим досвідом й індивідуальним сприйняттям його у конкретний історичний момент. Проте визначеність якого-небудь явища у своєму часовому і локальному контексті, зумовлена діакронією, прослідковується лише при системному підході до цього явища. Інакше кажучи, ми повинні уявити і вивчити як систему не лише окремий твір (явище), але і ту систему, в яку він включається як елемент. *Історія „трансплантації”*, сприйняття, створення оригінальних творів про Жанну д'Арк у певній національній літературі і є тою системою, куди так чи інакше входить будь-яке питання, пов'язане з цим образом.

Можна припустити, що будь-яка і, точно, європейська література може мати свою *жанніану*, а звідси – надати поле для вивчення питання про сприйняття іонаціонального історичного образу кожною конкретною культурою. При цьому звичайно проявиться національна специфіка цього сприйняття, схрещення національного й іонаціонального дасть якісь свої неповторні результати й унікальні приклади, свої „диференціальні ознаки”, що „засвідчують про творче переосмислення імпортованого зразка, про його соціальну переробку, зумовлену місцевими особливостями суспільного, зокрема – літературного розвитку, конкретними потребами соціальної практики і конкретною обстановкою ідеологічної боротьби у даному середовищі”³⁷. Отже, звернемося до історії сприйняття образу Жанни д'Арк російською літературою, а звідси і до функціональності цього образу у її контексті. Образ французької героїні у цьому ракурсі виглядає доволі цікаво, „трансплантуючись” (вдалий термін Д. Ліхачева) у російський контекст надзвичайно своєрідно.

Якщо у французькій культурі звернення до образу Жанни д'Арк було безпосереднім зверненням до власної історії і пройшло всі стадії – від

сприйняття сучасниками („Містерія”, поема Крістіни Пізанської), послідовною низкою поколінь письменників, має свою національну і, можна сказати, „магістральну” традицію, то російською культурою цей образ був сприйнятий не стільки через французьку історію, скільки через французьку літературу. Тому не безперечною стає загальноприйнята думка про те, що „вплив суспільних ідей найчастіше має безпосередній характер. Впливають самі *факти історії*, суспільного життя, політичної теорії, *а не література, що їх відобразила*” (підкр. мною – О.Ч.)³⁸.

Про Жанну д’Арк її *російські* сучасники нічого не знали. У середньовіччі історичні відомості про Західну Європу в Росію загалом запізнавалися. Як відмічено істориками, для автора Хронографа редакції 1512 року (основного джерела історичної інформації тієї доби!) „світова історія обмежувалася рамками православного світу, на шлях самостійного вивчення Заходу російський книжник ще не вийшов, його свідчення про західний світ так само дуже мізерні... У його руках були тільки візантійські, руські і балканські джерела, а там історії середньовічного Заходу не було”³⁹. І надалі, оскільки російські царі були незацікавлені у контактах з католицькою церквою і папою з його потужним впливом на державну політику Заходу⁴⁰, існувала неузгодженість між Росією і Заходом. Тому зацікавленості подіями Столітньої війни, міжусобною боротьбою Англії та Франції, і, зокрема, постаттю Жанни д’Арк, як католицької героїні, природно, не виникало.

Передумови звернення до французької культури виникають лише в епоху Петра I, коли „російська зовнішня політика була спрямована на те, щоби добитися зближення з Францією, що була на той час протиположною Австрії і Європи”⁴¹. Але впродовж XVIII ст., як помічено, історичні відомості черпалися не тільки зі спеціальних джерел (як, наприклад, „Керівництво по загальній історії” Боссюета). Так, дослідник російської історіографії XVIII ст. С. Л. Пештич, торкаючись малодослідженого питання про викладання історії у навчальних закладах Росії у XVIII ст., ще у 60-і роки минулого сторіччя підкреслював той факт, що розповсюдження історичних знань відбувалося через посередництво літератури, що „історія знайшла найширше відображення у російській літературі всіх жанрів, особливо у драматургії і поезії”⁴². Він особливо акцентує увагу на тому, що навіть у Московському університеті, де викладання історії у другій половині XVIII ст. велося найкраще, „у числі рекомендованих книжок були твори Вольтера. Його „Скорочення загальної історії” й „Історії Петра I” (твори напівхудожні – О.Ч.) пропонувалися студентам у якості навчальної літератури”⁴³. Отже, підкреслимо, в цю добу насправді був значним авторитет Вольтера і як письменника, і як історика. Жанна д’Арк також увійшла в російську культуру завдяки передусім Вольтеру, його поемі „Орлеанська дівка”.

Поема Вольтера потрапила до Росії відразу ж після своєї першої появи у друці: перше схвалене Вольтером видання вийшло 1762 р. (до цього вона виходила анонімно і всупереч волі автора у 1755, 1756 (Франкфурт-на-Майні), 1757 (Лондон), 1759 (Париж) рр.). Спроби перекласти поему російською мовою, не дивлячись на сувору заборону, робилися вже у 70-і чи

80-і рр. XVIII ст. (перший анонімний прозовий переклад зберігся у багатьох списках). Планував, наприклад, перекласти „ОД” віршами І.І. Хемніцер; правда, він зупинився на попередніх начерках. Збереглися також відомості про інші переклади чи спроби перекладів⁴⁴. Наведемо цікаве спостереження М.В. Нечкіної: „Суттєво, що деякі перекладачі Вольтера користувалися широкою популярністю, але не друкували своїх перекладів – очевидно, вони розповсюджувалися серед читачів у рукописному вигляді. Так, С.П. Жихарев у спогадах пише (запис датується 1805 р.): „Хто у Москві не знає про Карцева, перекладача стількох кращих творів Вольтера – „Генріади”, „Брута”, „Зруйнування Лісабона”, „Орлеанської дівки” та ін”. Однак у жодній із бібліографій російських друкованих перекладів Вольтера ім’я Карцева не зареєстроване”⁴⁵. Важливо відзначити, що образ Жанни д’Арк сприймався спочатку саме як персонаж фривольної поеми, не осмислюючись поза її контекстом, тобто сприйняття його і перекладачами, і читачами на цьому етапі підпорядковувалося творчій волі Вольтера. Це був образ наївної і грубувато-звальної селянки, показаної у найнепритойніших і двозначних сценах. У монографії П.Р. Заборова всебічно висвітлюється вплив „Pucelle” на російську літературу тієї епохи – тут зібрані й узагальнені відомості про вплив „Дівки” на Радіщева, Пушкіна, Кюхельбекера та ін.⁴⁶.

Наведені дослідником приклади говорять про сприйняття якісно іншого рівня, ніж переклад, йдеться одночасно і про сприйняття, і про вплив образу, який сприяв створенню іншої художньої парадигми (скажімо, у Радіщева це „Жанна – Бова”). Проте, навіть для перших двох десятиліть XIX ст., аж до перекладу В.А. Жуковського „романтичної трагедії” Ф. Шіллера „Орлеанська Дівка” (1822 р.), у російському культурному середовищі Жанна д’Арк сприймалася у світлі вольтерівської „Pucelle”.

Епоха вносить свій досвід у сприйняття людиною будь-якої культурно-історичної парадигми. Щоразу сприймаючи і відтворюючи конкретний традиційний образ, література, як і мистецтво загалом, постійно його змінює у перспективі відповідного провідного напрямку. Стосовно літературного образу *історичного* походження зауважимо, що на певному рівні розвитку історичних знань його рецепція характеризується насамперед двоєдиністю історичного і літературного аспектів.

Епоха Просвітництва охоче зверталася до історії. Але для Вольтера і його століття історія – „служниця просвітництва”, тому національна героїня легко стає католицькою „маскою”, що використовується у боротьбі з релігійним містицизмом. Шіллер називає свою „Орлеанську дівку” „романтичною трагедією”. Для нього Жанна д’Арк – героїчний *ідеал*.

Епоха романтизму, яка також ознаменувалася значним інтересом до історичних жанрів, героїчних особистостей історії, внесла свої специфічні корективи. Правда, романтики оперують історією доволі вільно. Історія інтерпретується як метафора теперішнього, крізь неї сучасне сприймається й усвідомлюється. Проте саме романтична доба започатковує такий нині відомий та актуальний жанр, як історичний роман (досвід В. Скотта), висуває

знаковим критерієм принцип історизму, який сьогодні означає дослідження явища в перспективі його генези, еволюції та сучасного стану.

Першою самостійною історичною хронікою про Жанну д'Арк у Росії стала робота Н. Дементьєвої (1895 р.). Авторка у предмові особливо підкреслювала той факт, що в Росії про Жанну знають, в основному, саме із трагедії Шіллера і що "могутній талант Шіллера зтягнув його в зону творчої фантазії, що створила свою Іоанну, яка має з Іоанною історичною одне лиш спільне ім'я", хоча історичні відомості могли бути почерпнуті читаючою публікою із неодноразово перевиданого збірника "Плутарх для прекрасної статі, або Життєпис великих і славних жінок усіх націй давніх і нових часів"⁴⁷.

Розглянутий у даній статті приклад насамперед вказує на принципову значущість для сучасного загальнонаукового дискурсу міждисциплінарної конвергенції у висвітленні парадигмальних явищ історії, що виникають на ґрунті інтерпретацій історичної фактологічної практики.

Деякі моменти, що витікають звідси, можна припустити об'єктивно властивими для будь-якої літератури. По-перше, для художнього запозичення чужого історичного образу необхідні певні зустрічні суспільно-історичні і культурні фактори, що зумовили би зацікавленість (потребу) літератури-реципієнта у явищі, яке сприймається. По-друге, на достатньо високому рівні загальної культури "рецепція" історичної парадигми виникає на перехрещенні історичних відомостей із власне літературною традицією. По-третє, процес запозичення й активного засвоєння певного образу є процесом з тенденцією до постійного ускладнення. І, нарешті, сам запозичений образ у новому національному контексті йде від однозначності найпершого казусу запозичення до розлогої поліфункціональності.

Поза тим, що в російській культурі були близькі зразки фольклорної й історичної генези, зв'язку цих явищ з образом французької героїні визнавати не слід. Жанна д'Арк увійшла в історичну свідомість культури російської імперії як героїня вольтерівської поеми "Орлеанська діва", що викликала жанрово-стилістичні наслідування (Радіщев, Пушкін). Іронічному і зовсім не поштивому ставленню до ідеалу, що вирізняло Просвітництво, нігілізму XVIII століття романтизм зі своїм принципово новим ставленням до "ідеального", історії й історичного героя рішуче протиставив свою віру в ідеал. Наявність настільки різноманітних інтерпретацій одного історичного образу викликало прагнення їх об'єднати і виробити об'єктивно-історичне уявлення. Цим у значній мірі пояснюється останній твір А. С. Пушкіна "Останній зі свояків Іоанни д'Арк", яким і відкривається власне російська жанріана. З увагою до історичної правди був пов'язаний етап сприйняття образу героїні у добу реалістичної традиції літератури.

Таким чином, ми бачимо на розглянутому прикладі, що може відбуватися і відбувається з історичною парадигматикою в процесі її функціонування на межі історичного та естетичного дискурсів.

Примітки:

1. Девид Е. Ауни. Новый Завет и его литературное окружение. – СПб, 2000. – С. 63
2. Див.: Там само. – С. 271
3. Див.: Плеханова М.Б. Сюжеты и символы Московского царства. – СПб, 1995. – С. 188.
4. Гончарова О.М. Историческая память и опыт истории в концепции Н.М. Карамзина // Карамзин и время: Сб. статей – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2006. – С. 95.
5. Див.: Традиційні сюжети та образи: Дослідження. – Чернівці: Місто, 2004. – 445 с.
6. Там само. – С. 265-268.
7. Там само. – С. 272.
8. Див.: пастиш Пушкіна „Последний из свойственников Иоанны д'Арк” Пушкин А.С. Собр. соч.: В 10-ти т. Т. 6. – М.: Худож. лит., 1974-78.
9. Уайлдер Торнтон. Мартовские иды, Теофил Норт. – М.: Худож. лит., 1981. – 543 с.
10. Анисимов К.В. Беллетризация исторического источника в системе поэтики «История государства Российского» Н.М. Карамзина (образ и деяния Ермака) // Карамзин и время: Сб. статей – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2006. – С. 117.
11. Там само. – С. 124-125.
12. Григулевич И.Р. Инквизиция. 2-е изд., испр. – М.: Политиздат, 1976. – С. 232.
13. Там само. – С. 216.
14. Там само. – С. 216-235.
15. История французской литературы в 4-х т. Т. 1: С древнейших времен до революции 1789 г. – М.-Л.: АН СССР, 1946. – С. 188.
16. Вейман Р. История литературы и мифология: Очерки по методологии и истории литературы. – М.: Прогресс, 1975. – С. 73.
17. Нечкина М.В. Функция художественного образа в историческом процессе: Сб. работ. – М.: Наука, 1982. – С. 18.
18. Вилье, де Марк. Женские клубы и легионы амазонок. М.: Современные проблемы, 1912. – 183 с.
19. Миллер О.Ф. Илья Муромец и богатырство киевское. – СПб, 1869. – С. 132, 635, 643.
20. Мишле Ж. Жанна д'Арк. – Пг., 1920. – С. 33, 34.
21. Байрон Дж. Г. Паломничество Чайльд-Гарольда; Дон-Жуан. – М.: Худож. лит., 1972. – С. 51, 52.
22. Мицкевич А. Стихотворения; Поэмы. – М., 1968. – С. 140, 141.
23. Там само. – С. 150.
24. Созонович И.П. Песни о девушке-воине и Билины о Ставре Годиновиче. – 1966. – 183 с.
25. Былины. – Л.: Сов. писатель, 1957. – С. 346.
26. Миллер О.Ф. Илья Муромец и богатырство киевское. – СПб, 1869. – С. 642.
27. Див.: Бялик Б.А. Алена Арзамасская (К 300-летию со дня гибели героини крестьян войны под предводительством С. Разина: XVII в. – Юность, 1970. – № 12. – С. 68-72.
28. Левандовский А.П. Жанна и церковь // Наука и религия. – 1968. – №10. – С. 52.
29. Левандовский А.П. Лже-Жанны д'Арк // Вопросы истории. – 1966. – №9. – С. 211-215.
30. Мишле Ж. Вказ. праця. – С. 9.
31. Райцес В.И. Жанна д'Арк; Факты, легенды, гипотезы. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1982. – С. 84.
32. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1980. – С. 473.
33. Мишле Ж. Вказ. праця. – Пг., 1920. – С. 39, 40.
34. Райцес В.И. Вказ. праця. – С. 105.
35. Там само. – С. 104.
36. Там само.
37. Жирмунский В.М. Гете в русской литературе, – Л.: Наука, 1982. – С. 11.

38. Взаимосвязи и взаимодействия национальных литератур: материалы дискуссии. – М.: Наука, 1961. – С. 389.
39. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVIII вв. – М.: Наука, 1973. – С. 158, 159.
40. Див. докл.: Винтер Э. Папство и царизм. – М.: Прогресс, 1964. – 533 с.
41. Винтер Э. Вказ. праця. – С. 140.
42. Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. Ч. 2. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – С. 44.
43. Там само. – С. 60.
44. Вольтер Франсуа. Орлеанская девственница. Магомет. Философские повести. – М.: Худож. лит., 1971. – С. 652.
45. Нечкина М.В. Вказ. праця. – С.186.
46. Заборов П.Р. Русская литература и Вольтер: XVIII – первая треть XIX века. – Л.: Наука, 1978. – 248 с.
47. Див.: Дементьева Н. Жанна д'Арк: Историческая хроника. – М., 1895. – С. VII.

Ольга Червінська

**Рецепція історичної постаті на перетині наукового та художнього дискурсів
(Жанна Д'Арк)**

Розглядається проблема наукових та культурологічних інтерпретацій історичної постаті. Аналізується специфіка обміну інформацією про історичну особу у загальному колі гуманітарного дискурсу. Історична постать інтерпретується в аспекті значущості пов'язаних з нею документальних фактів, а також її рецептивних ресурсів (наявність та стан історичних джерел, типологічний потенціал, яскраві класичні зразки). Зокрема, на прикладі особистості Жанни д'Арк показано своєрідність шляху її втілення в іншонаціональну свідомість крізь попередній літературний матеріал: “Орлеанська діва” Вольтера та “Орлеанська діва” Шиллера. Наукова інтерпретація цієї постаті у російській історичній науці парадоксальним чином складається лише наприкінці XIX ст.

Olga Chervinska

**Reception of historical at intersection of scientific and artistic discourses
(Jeanne of D'Arc)**

The problem of scientific and culture studies interpretations of historical figure is considered. The peculiarities of information exchange about a historical person is analysed in the general circle of humanitarian discourse. The historical figure is interpreted both in the aspect of meaningfulness of the documentary facts related to it, and its receptive resources (availability and state of historical sources, typological potential, bright classic models). In particular, on the example of Jeanne of d'Arc's personality the originality of its embodiment into the other-national consciousness is shown by means of previous literary material: “La Pucelle d'Orléans” by Voltaire and “Die Jungfrau von Orleans” by Friedrich Schiller. Scientific interpretation of this figure in Russian historical science is paradoxically formed only at the end of the 19th century.

Надійшла до редколегії 19. 05. 2007

УДК 930(470+571)«19»(092)

Олександр Безаров

**Юлій Ісидорович Гессен – історик єврейського питання
в Російській імперії**

Вивчення історії єврейського питання в Російській імперії вже традиційно мабуть складає один з найважливіших моментів у дослідженнях проблем російської історії, історії євреїв та історії міжнаціональних взаємин на території Російської імперії.

Напевно не багато знайдеться сучасних досліджень з історії єврейського питання в Російській імперії, у яких їх автори не зверталися б до наукової спадщини Ю. І. Гессена. Наприклад, О. І. Солженіцин кілька розділів своєї відомої книги побудував на висновках і судженнях цього відомого історика¹. Незважаючи на те, що Ю. І. Гессен не розглядав єврейське питання в Російській імперії в якості самостійного предмета наукового дослідження (що було природно, адже він був його сучасником, а складна соціально-політична атмосфера, в якій він працював, просто не дозволяла йому це зробити), його наукові доробки з історії євреїв у Росії дозволили нам зробити припущення, що саме він своєю творчістю заклав підвалини для майбутніх досліджень з даної проблеми в якості окремого напрямку історичних розвідок.

Водночас, як нам видається, сучасна історична література з цього питання недостатньо приділяє уваги спеціальним дослідженням творчості цього видатного російсько-єврейського історика. Виключенням, мабуть, є ґрунтовна монографія сина Ю. І. Гессена – Валерія Юльєвича Гессена, яку він присвятив дослідженню життєвого і творчого шляху свого батька². Проте, на жаль, у ній ми не знайшли всебічного аналізу концептуальних поглядів історика.

Тому ми спробуємо визначити й оцінити головні ідеї та підходи стосовно історії єврейського питання в Російській імперії, які представлені у творчості Ю. І. Гессена.

Юлій Ісидорович Гессен народився у 1871 р. в Одесі в купецькій родині. Закінчив місцеве Комерційне училище, але підприємцем так і не став. Не вдалося йому з різних причин здобути й вищої освіти. Тому він тривалий час залишався поза межами академічної науки³.

Свій творчий шлях Юлій Ісидорович розпочав у російській столиці, до якої він переїхав наприкінці XIX ст., де влаштувався службовцем в один із місцевих банків. Ю. І. Гессен належав до нової генерації російського єврейства, а саме до тих, хто рішуче вставав на шлях боротьби за національні права, за реформування внутрішнього життя єврейської громади, за активну участь євреїв у загальноросійському політичному русі. На початку XX ст. він взяв участь у діяльності комісій по виборам єврейських депутатів до Державної думи Росії, був одним із засновників та секретарем Єврейського історико-етнографічного товариства, членом комітету Єврейського літературного товариства, а також членом редакційної колегії відомого © Безаров О., 2007

історичного журналу «Еврейская старина»⁴.

Крім цього, Ю. І. Гессен став одним із засновників Товариства для наукових єврейських знань, головним завданням якого була організація підготовки та видання протягом 1906-1913 рр. 16-томної російськомовної «Єврейської енциклопедії»⁵. Зазначимо, що поява «Єврейської енциклопедії» являла собою історичну подію в науковому та культурному житті тогочасного єврейства. Матеріали енциклопедії є унікальними за своїм науковим змістом і становлять безцінне джерело стосовно вивчення історії не тільки світового і російського єврейства, але, передусім, історії Росії та України⁶.

Після 1917 р. Ю. І. Гессен працював у Головному архівному управлінні, активно співпрацював із журналом «Еврейская летопись», а в останні роки свого життя редагував «Вестник АН СССР». Напередодні своєї смерті у 1939 р. Ю. І. Гессен отримав ступень доктора історичних наук. Від особистого архіву вченого залишилися лише його листи, зокрема його листування із Семеном Марковичем Дубновим, якого Ю. І. Гессен високо цінував як талановитого історика та свого вчителя⁷.

Ю. І. Гессен був автором близько двохсот наукових публікацій з історії євреїв Росії⁸.

Важливою особливістю історичних досліджень Ю. І. Гессена, в яких вивчалися передусім політичні та правові аспекти історії євреїв, є глибоке знання не тільки общинного єврейського життя, але й головних напрямків урядової політики і тонкощів хитросплетеної єврейської проблеми на російському ґрунті. Це було результатом його активної позиції як громадського діяча, знавця специфіки бюрократичної моделі управління Російської імперією. Він був єдиним єврейським істориком свого часу, котрому було дозволено працювати у відомчих архівах Санкт-Петербурга, зокрема в архіві Державної ради Російської імперії. Цікаво, що керуючий у справах архіву Держради С. Панчулідзев, антисеміт за переконаннями, особисто допомагав Ю. І. Гессену систематизувати архівні матеріали і навіть зібрав для нього документи з іншого урядового архіву. Своє рішення про допомогу Ю. І. Гессену С. Панчулідзев обґрунтував так: «Противники повинні мати рапіри однакової довжини»⁹.

Вивчення політичного, правового та економічного становища євреїв вимагало від ученого особливої підготовленості, вміння орієнтуватися у вкрай заплутаному «єврейському» законодавстві Російської імперії¹⁰. Саме таке – фахове, і, разом з тим, об'єктивне і неупереджене розуміння урядової політики в єврейському питанні Ю. І. Гессен продемонстрував у своїй монографії, присвяченій сторіччю російського законодавства про євреїв (1904)¹¹.

Аналізуючи правові та економічні чинники у боротьбі російського уряду з єврейським шинкарством впродовж ста років, автор виокремив й політичний зміст цього процесу. Зокрема, урядовці різко засуджували поширення пияцтва поміж селянства і розуміли, що не євреї-шинкари винні у цьому соціальному злі, а економічні умови, які власне й створили таке зло.

Проте, як влучно зазначав учений, для уряду легше було «виправляти» євреїв, ніж ламати економічні обставини, у яких, передусім, були зацікавлені велика земельна аристократія та купецтво¹². Стосовно дослідження причин утворення «смуги осілості» для євреїв, Ю. І. Гессен головну увагу, знову ж таки, приділяв економічним інтересам російського купецтва, надаючи релігійним чинникам другорядної ролі. Оцінюючи такий унікальний, як для історії, російський феномен смуги осілості для євреїв, Ю. І. Гессен визначив три головних політичних причини, що призвели до появи цього явища. По-перше, євреїв звинуватили в усіх бідах з метою збереження соціального престижу існуючої влади. По-друге, з метою зміцнення і стабілізації існуючого режиму, ним постійно, незважаючи на очевидну помилковість його попередніх заходів, робилися спроби реформувати внутрішній устрій єврейської громади, але за однієї неодмінної передумови: всупереч єврейським інтересам і виключно в інтересах оточуючого євреїв середовища. І, по-третє, проводячи відповідну реформу, уряд свідомо ігнорував усі економічні наслідки для єврейського населення, які практично привели єврейське населення смуги осілості до межі фізичного виживання. «Тут, — зазначав Ю. І. Гессен, — перед лицем єврейського народу, нехтуються закон совісті, головний соціальний закон, і навіть найбільш потужний – економічний закон»¹³. Але, на думку вченого, в усіх правообмеженнях євреїв винна не тільки державна влада. «У цьому великому людському жертвоприношенні» приймали участь й різні суспільні групи, і нерідко, зазначав Ю. І. Гессен, ініціатива належала саме їм¹⁴.

Проблема скасування смуги осілості була предметом обговорення у Державній думі Російської імперії у 1906-1911 рр. Тому Ю. І. Гессен підготував спеціальне дослідження у вигляді записки до Держдуми Росії, в якій він проаналізував правове і соціальне становище російських євреїв за 130 років¹⁵. З приводу цієї публікації Ю. І. Гессен у своєму листі до графа І. І. Толстого більш детально виклав свої думки щодо суспільного антисемітизму. Зокрема він писав: «Сучасне російське законодавство, що обмежувало євреїв у правах, створювалося протягом ста років не лише однією волею уряду, але й зусиллями деяких кіл суспільства. Проте головна роль у цій справі все ж таки належить вищим урядовим сферам. Зазначені обставини полегшують у теперішній час захист єврейських прав. Суспільний антисемітизм не набув ще тих розмірів, яких він досягне, як це видається, якщо у політичне життя будуть втягнені більш широкі кола російського народу, якщо, зрозуміло, при цьому буде збережено протягом найближчих років дискримінаційне законодавство про євреїв. Тому головними упорядниками дискримінаційного законодавства є, по суті, одні лише правлячі сфери й окремі групи російської інтелігенції»¹⁶. До речі, граф Іван Іванович Толстой, (колишній віце президент Імператорської Художньої Академії, міністр народної освіти кабінету міністрів С. Ю. Вітте), який активно підтримував із Ю. І. Гессеном творчі стосунки¹⁷, помітив доволі цікаву особливість єврейського питання. «Утворилося зачароване коло, — писав він, — вихідна точка якого губиться у темряві доісторичних часів: одні

(антисеміти) кажуть: «ми вас ненавидимо, тому що ви один одного підтримуєте проти нас», а другі (євреї) відповідають: «ми один одного маємо підтримувати, тому що ви нас ненавидите»¹⁸.

Політика уряду в єврейському питанні стосувалася різноманітних сфер життя російських євреїв. Не стала винятком і своєрідна система оподаткування єврейських громад, питаннями реформування якої намагалися займатися російські урядовці у різні періоди історії. Тому Ю. І. Гессен не випадково обрав предметом свого наступного дослідження вивчення проблем єврейського питання крізь призму трьохсотрічної історії становлення такого виду оподаткування, яким був «коробковий» збір з євреїв¹⁹. У своїй монографії він аргументовано довів, що навіть фіскальна політика стосовно єврейського населення мала свої особливості. Урядовці при формуванні загальної стратегії оподаткування євреїв керувалися передусім ідеологічними, ніж економічними мотивами; іноді політичний контекст єврейського питання був для уряду важливішим від інтересів державної казни²⁰.

До окремої групи творів, в яких Ю. І. Гессен розглядав деякі аспекти єврейського питання, можна віднести відповідні розділи «Єврейської енциклопедії», а також наукові статті і нариси, які були написані у різні періоди діяльності вченого. Наприклад, у статті «Росія»²¹ стисло викладено зміст того, як і коли з'явилися на території Росії євреї, чому виникло єврейське питання та яким чином воно розв'язувалося російськими урядами у різні історичні періоди.

З іншої його публікації²² можна зробити висновок про те, що особливо у першій половині XIX ст. релігійний мотив був визначальним для російського уряду в його політиці щодо єврейського питання, вірогідно поступаючись місцем у другій половині цього століття економічним та соціальним чинникам.

У статті «Гетто в Росії»²³ Ю. І. Гессен спробував проаналізувати проблему правового статусу м. Києва у загальній системі правообмежень для єврейського населення смуги осілості, адже формально Київ належав до такої системи, але фактично, з часом, у місті утворилося своєрідне єврейське гетто, масштабність та умови існування якого цілком залежали не тільки від загальнополітичної ситуації в країні, але, передусім, від настроїв місцевих чиновників. Знову, як доводив Ю. І. Гессен, економічні чинники досить часто ставали на заваді політичній волі вищої бюрократії назавжди вилучити Київ з низки тих міст, в яких євреям заборонялося жити.

Заслугує на увагу стаття «Тимчасові правила»²⁴, в якій автор прагнув розкрити політичний характер, причини та механізми реалізації нових правообмежень щодо єврейського населення імперії у 1881-1882 рр., тобто у період його найбільшого загострення.

Цей переломний за суттю момент в історії не тільки російського, але, напевно, усього світового єврейства, вимагав на особливу увагу дослідників. І тому Ю. І. Гессен вирішив детальніше розглянути цю проблему у своїй окремій статті²⁵.

Висвітлюючи політичний процес в урядових колах стосовно ухвалення нової антиєврейської програми, учений уважно проаналізував позицію ключової фігури в уряді – міністра внутрішніх справ М. П. Ігнат'єва. «Традиційна думка стверджує, — писав Ю. І. Гессен, — що закон 1882 р. («Тимчасові правила» про євреїв. – прим. О. Б.) був крайньою межею, до якої дійшов граф Ігнат'єв на шляху репресивної політики, що цей закон знаменує собою момент перемоги його влади. Насправді, «Тимчасові правила», автором яких був граф Ігнат'єв, були лише незначною частиною того, що прагнув здійснити міністр з метою обмеження євреїв у їхніх правах. Закон 1882 р., — зазначав Ю. І. Гессен, — це скромні трофеї, якими графу Ігнат'єву якось вдалося прикрасити не свою перемогу, а свою поразку в єврейському питанні»²⁶. Ю. І. Гессен абсолютно правий у тому, що той політичний поспіх, з яким міністерство внутрішніх справ намагалося врегулювати єврейське питання, на практиці лише загострив проблему. І тепер стовало зрозумілим, що цю проблему можна було б вирішити тільки шляхом посилення репресій та остаточним згортанням політики лібералізації законодавства. Саме це мав на увазі Ю. І. Гессен, коли стверджував, що у випадку, якщо б законопроект розглядався не у 1882 р, а дещо пізніше, М. П. Ігнат'єв міг би святкувати абсолютну перемогу, адже тоді б він не зіткнувся з урядовою опозицією, яка вимагала від міністра пом'якшення відверто репресивних норм «Тимчасових правил», і, до того ж, таких, що не узгоджувалися із чинним законодавством²⁷. Тобто, якщо у 1882 р. єврейське питання ще могло бути вирішено у позитивному для євреїв значенні, то після ухвалення «Тимчасових правил» це було вже неможливим.

Певним підсумком творчої активності Ю. І. Гессена був вихід його двотомної праці — «Історія єврейського народу в Росії»²⁸.

Вона, по суті, започаткувала свою появу нову традицію у вивченні історії єврейського питання: розгляд проблеми без емоцій та зайвих політичних нашарувань і спекуляцій. Використовуючи виключно архівний матеріал із урахуванням відповідного історичного контексту, Ю. І. Гессену вдалося, на наш погляд, об'єктивно оцінити глибину загострення єврейського питання в Російській імперії, передати ступінь історичної провини усіх учасників цього надскладного конфлікту.

Аналізуючи перші кроки російського уряду у справі розв'язання єврейського питання наприкінці XVIII ст. учений помітив одну з важливих особливостей, яка істотно вирізняла «ситуацію з євреями в Росії» від тієї, що складалася століттями у країнах Західної Європи, зокрема, у Польщі. Наприклад, розглядаючи політичні рішення уряду Катерини II, він зазначав, що дозвіл російського уряду приписуватися євреям Білорусії до купецького стану у 1780 р. (на прохання самих євреїв), вперше відкривав шлях для «громадянського спілкування» євреїв з оточуючим їх населенням. «Цим актом (Указ від 7 січня 1780 р. – прим. О. Б.), — писав Ю. І. Гессен, — було підірвано панування польської точки зору щодо євреїв, як елемент позадержавний, із вказаним моментом розпочався процес упровадження євреїв у російський державний організм»²⁹. Причинами такого історичного,

як для євреїв, кроку російського уряду були, на думку вченого, бажання Катерини II посилити економічну роль міст, і, відповідно, «середнього роду людей», тобто торгівельно-промислового класу, в якому провідні позиції належали євреям. Приписуючись до купецько-міщанського стану, євреї ставали повноцінними російськими підданими, адже вони отримували виборче право у становому самоуправлінні³⁰. Отже, на думку Ю. І. Гессена, участь євреїв у міському самоуправлінні було важливою соціально-політичною подією у процесі розв'язання єврейського питання. Проте такі позитивні, як для євреїв, зміни тривали не довго, оскільки цим була не задоволена християнська, особливо католицька, громада, що незабаром обернеться для російського уряду стійкою політичною опозицією з боку лідерів християнських етногруп у його наступних кроках стосовно поглиблення лібералізації єврейського законодавства.

Таким чином, у концепції Ю. І. Гессена чітко простежується підхід, згідно з яким зіткнення інтересів двох великих етногруп – єврейської та неєврейської (християнської) – у їхній політичній боротьбі за соціально-економічне лідерство у західних губерніях імперії було однією з головних причин загострення єврейського питання в державі. Політика громадянської емансипації Катерини II лише підігрівала боротьбу цих інтересів.

Коли у 1782 р. євреїв було позбавлено права займатися гуральництвом та жити у селах, багато хто з дослідників прагнув шукати пояснення цього урядового рішення у прихованих антисемітських настроях вищих урядовців. Однак, на думку Ю. І. Гессена, це було не зовсім так. Зазначений факт був результатом невідповідності між тими соціальними формами єврейського життя у Польщі та умовами російського суспільно-державного устрою. Російське купецтво та міщанство було зобов'язано жити у містах і не повинно було займатися гуральництвом. Це стосувалося також і євреїв, адже тепер вони належали до промислово-торгівельного класу. Проте це урядове рішення, що однаково поширювалося на російський та єврейський середній клас, набувало щодо євреїв дещо іншого значення, адже поступово створювалося враження, що у разі, якщо зазначалося про виселення євреїв з сіл, то малися на увазі, передусім, не представники промислово-торгівельного класу, а окремі релігійні або національні групи³¹. Цю особливість Ю. І. Гессен доволі влучно висловив у тезі про те, що найкращою зброєю економічної боротьби проти євреїв завжди був релігійний заклик. Такий метод особливо був поширений у першій половині XIX ст., у прагненнях російської влади врегулювати єврейську проблему. Але, як вірно зазначав Ю. І. Гессен, ідеї релігійної упередженості у ставленні до євреїв були імпортовані до російського суспільства завдяки польським творам про «ритуальні» вбивства євреями християн. Саме у таких творах польські автори супроводжували свої опуси вимогами щодо вигнання євреїв з країни³². У журналі «Восход» у 1904 р. Ю. І. Гессен опублікував спеціальну статтю³³, в якій доводив, що саме з Польщі разом з іншими забобонами прийшов до Росії міф про «релігійні злочини євреїв». Поява у 1871 р. скандально відомого антисемітського твору Я. Брафмана «Книга кагала» у польському

перекладі лише посилювала впевненість Ю. І. Гессена у тому, що польський антисемітизм має глибоке політичне коріння. Особливо це виявилось під час революційних подій у Царстві Польському у 1861 р., коли «широкі маси єврейського населення не підтримали поляків у їхній боротьбі за національні права»³⁴. І це було закономірною реакцією євреїв, адже лідери польського національного руху не давали їм жодних гарантій стосовно збереження за євреями тих громадянських прав, які вони мали від російської влади. «Польський пануючий клас, — зазначав Ю. І. Гессен, — не хотів надавати євреям не тільки політичні, але й громадянські права; він відмовлявся не тільки дати євреям права, але навіть і дати їм надію на майбутнє. Участь жменьки євреїв у демонстраціях навряд чи могло змінити таке ставлення, в основі якого були не лише вузькі економічні інтереси країни, але й пихате національне почуття»³⁵. «На моє глибоке переконання, — писав він у 1901 р. у своєму листі до С. М. Дубнова, — для польського єврейства було великим щастям знищення королівства і що поляки протягом тривалого часу шкодили євреям у Росії. Але про це приходиться дуже обережно писати, враховуючи сучасне складне становище поляків...»³⁶.

Оцінюючи позицію уряду наприкінці XVIII ст., Ю. І. Гессен також зазначав, що подвійний податок з євреїв та прагнення звільнити села від євреїв сприяло тому, що християни, які звикли ще за часів Польщі бачити євреїв у безправному становищі, почали докладати максимум зусиль, щоб позбавити їх суспільної ваги. Але і позиція уряду у цьому питанні незабаром змінилася. Рішення Катерини II стосовно надання євреям права на участь у міському самоуправлінні на рівних із християнами засадах мотивувалося принципами громадянської рівності, яких прагнула дотримуватися імператриця у своїй політиці, а також міркуваннями про державну користь, яку планувалося збільшити внаслідок прискореного розвитку торгівлі та промисловості у новоприєднаних землях. Це змусило її йти проти бажання християнських груп, які виступали проти можливості обрання євреїв на керівні посади міст. Проте ідея рівності не була визначальним політичним принципом Катерини II, а поняття про державний утилітаризм змінювалося залежно від обставин, іноді політичні амбіції імператриці брали гору над матеріальним зиском. Отже, під тиском протестів з боку польського співтовариства, з яким імперська влада вимушена була рахуватися, виходячи з політичних міркувань, права євреїв були значно звужені. Іноді така політична доцільність на місцях призводила до курйозів. Наприклад, адміністрація Подільської та Волинської губерній мотивувала своє рішення стосовно позбавлення євреїв виборчого права тим, що, мовляв, євреї не володіють ні російською, ні польською мовами, але, як виявилось, християни – посадові особи — були взагалі неписьменними...³⁷.

Значної уваги Ю. І. Гессен приділив соціально-політичним аспектам єврейського питання і більш пізнього періоду, що знайшло своє відображення в його оцінюванні Одеського погрому 1871 р. та погромів на півдні Росії 1881-1882 рр., реакції на ці події місцевої та вищої російської адміністрації тощо³⁸. Зокрема, він зазначав, що саме у 1870-х рр. з'явився

новий мотив у звинуваченнях євреїв – це їхня політична та революційна активність³⁹.

Однак, не зважаючи на схвальні, в цілому, оцінки «Історії...», монографія Ю. І. Гессена викликала низку критичних зауважень з боку науковців. Її головним недоліком, на думку його сучасників, було те, що «автор дав нам історію не того, що робили євреї, а того, що робили з ними»⁴⁰. Захоплюючись розкриттям теми «держава та євреї», Ю. І. Гессен вочевидь залишив поза увагою особливості внутрішнього життя єврейської громади у зазначений період, її соціальний та культурний розвиток. Внаслідок такого недоліку, «уся єврейська історія подана Ю. І. Гессеном у відображенні російської думки»; це не єврейська історія, зазначав С. М. Дубнов у своїй критиці, а розділ з російської історії про євреїв⁴¹. «Необхідно констатувати односторонній підхід автора, — писали дослідники творчості Ю. І. Гессена вже після його смерті, — який приділяв головну увагу політико-правовій історії євреїв у Росії»⁴².

Але подібна критика лише підкреслювала той факт, що Ю. І. Гессеном була запропонована інша, відмінна від традиційної моделі С. М. Дубнова, схема історії євреїв та єврейського питання. У підході, який запропонував Ю. І. Гессен, єврейська історія розглядається не з позиції, так би мовити, окремого єврея, а передусім, з точки зору його неєврейського оточення, і, зокрема, державної влади. Можливо, що саме під таким кутом зору, Ю. І. Гессен прагнув розглядати історію єврейського питання у Російській імперії кінця XIX ст. у своїх дослідженнях («Антиєврейські погроми 80-х років, як явище російського суспільного життя», «Історія антисемітизму в Росії»), які так і не були опубліковані⁴³.

Таким чином, науковий внесок Ю. І. Гессена у розвиток історіографії єврейського питання залишається неперевершеним. Незважаючи на те, що визнаним класиком тут залишається С. М. Дубнов, на наш погляд, спроба перенести акценти з внутрішніх факторів в історії єврейського питання на зовнішні, належить саме Ю. І. Гессену. Йому вдалося розкрити особливості «російського» єврейського питання, визначити політичний контекст загострення проблеми, довести той факт, що не останню роль у цьому, вкрай заплутаному конфлікті, відігравала і єврейська буржуазія, соціальний статус якої у державі був дещо іншим від загальної маси єврейської бідноти, котра була замкнена у кайданах смуги осілості.

Особливе місце у концепції Ю. І. Гессена посідав російський уряд. Наприклад, Одеський погром в оцінках ученого актуалізував дві точки зору на подібні етносоціальні конфлікти. З одного боку, погром можна розглядати як результат боротьби промислових інтересів, «капіталу з капіталом», засіб нечемної конкуренції християн з євреями, а з другого – як «грубий протест мас» проти того, що єврейське питання все ще не врегульоване урядом у тому значенні, щоб паралізувати економічну монополію та експлуататорську діяльність євреїв. Спекулятивне розуміння погрому, як економічного «засобу» і соціального «протесту» утворювало тривале політичне балансування в російському уряді стосовно вибору

відповідної тактики і стратегії у його спробах розв'язання єврейського питання, але так до кінця і не розв'язаного. Оцінюючи характер політичних рішень в єврейському питанні представниками вищої царської бюрократії, Ю. І. Гессен вважав, що різні епізоди та фрагменти у процесі загострення проблеми на перший погляд видавалися розрізненими та хаотичними. Але це не так. Внутрішньо пов'язані між собою єдністю ідейних мотивів та політичними цілями, разом з іншими симптоматичними фактами, вони неодмінно вказували на відновлення минулих поглядів на євреїв, як на особливу соціально-економічну одиницю, яка начебто не відігравала власної ролі у господарстві країни та не була пов'язана матеріальними нитками з іншим населенням, здатна жити поза загальнодержавним контекстом. Водночас, разом із методами соціального апартеїду та соціальної інженерії, що застосовувалися російськими урядами у його політиці стосовно євреїв, Ю. І. Гессен помітив ще одну важливу рису урядової політики. А саме, неодмінне бажання державної влади асимілювати євреїв у моральному значенні. Звідси поміркований лібералізм у політиці уряду стосовно врегулювання питання щодо можливостей отримання євреями вищої освіти, прагнення завершити економічно необґрунтовану кампанію «селянизації» євреїв тощо⁴⁴.

Репресивна політика російської влади щодо євреїв, на думку Ю. І. Гессена, складалася з трьох головних мотивів – економічного, морального і політичного. Причому політичний (звинувачення євреїв у посиленні їхньої участі у російському революційному русі) мотив ставав дедалі потужнішим і визначальним у загостренні єврейського питання наприкінці XIX ст. У запропонованій ученим концепції єврейського питання в Російській імперії ми можемо чітко бачити усіх історичних «гравців». Це російський уряд, як головний учасник процесу, неєврейські етногрупи, які складали оточення євреїв, російська громадськість і власне євреї. Саме між ними і розгорталася драма єврейського питання у Російській імперії.

Отже, якщо у концепції історії єврейського питання С. М. Дубнова переважають гуманітарні особливості проблеми (реакція єврейського співтовариства на загострення єврейського питання), то у Ю. І. Гессена ми знаходимо принципово нові: соціологічні і політологічні підходи щодо вивчення єврейського питання (реакція неєврейського оточення – соціальних і політичних інститутів – на загострення проблеми). У свою чергу, гармонійне поєднання усіх цих (внутрішніх та зовнішніх) чинників відкрило шлях до об'єктивного вивчення історії єврейського питання у Російській імперії.

Примітки:

¹ Солженицын А. И. Двести лет вместе. Часть 1. – М.: Русский путь, 2001. – 512 с.

² Гессен В. Ю. Историк Юлий Гессен и его близкие. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 480 с.

³ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 29.

⁴ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 48-91.

⁵ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 92-95.

- ⁶ Еврейская энциклопедия. В 16-ти томах. – СПб.: Брокгауз и Эфрон, 1908-1913.
- ⁷ «Я смотрю на Вас как на своего учителя...» (Письма Ю. И. Гессена к С. М. Дубнову). Публикация В. Кельнера // Вестник Еврейского университета. История. Культура. Цивилизация. – 2000. — № 4. – С. 291-311.
- ⁸ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 427-439.
- ⁹ Цит. за: Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 76.
- ¹⁰ Вірогідно, що Ю. І. Гессену у цьому допомагав його двоюрідний брат – Йосип Володимирович Гессен. Редактор таких впливових у свій час газет, як «Право», «Речь» та «Руль» (в еміграції), активний політичний діяч, член кадетської фракції у Держдумі Росії Й. В. Гессен був видатним ученим-юристом, який продемонстрував своє блискуче знання усієї специфіки теорії і практики російської правової системи щодо євреїв. Саме Й. В. Гессену належать відомі слова про особливості «єврейського» законодавства Російської імперії: «Якщо з'являються нові правові обмеження, то вони обов'язково стосуватимуться і євреїв». Див.: Гессен И. В. Накануне XX ст. // Накануне пробуждения. Сборник статей по еврейскому вопросу. – СПб., 1904. – С. 5-99; Гессен И. В., Фридрих В.З. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего Сената и циркулярами министров. – СПб., 1904. – 228 с.
- ¹¹ Гессен Ю. И. Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев. – СПб., 1906. – 471 с.
- ¹² Там само. – С. 3.
- ¹³ Там само. – С. 5.
- ¹⁴ Там само. – С. 7.
- ¹⁵ Гессен Ю. И. О жизни евреев в России. Записка в Государственную думу // Толстой И. И., Гессен Ю. И. Факты и мысли. Еврейский вопрос в России. – СПб.: Общественная польза, 1907. — С. 6-135.
- ¹⁶ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 90.
- ¹⁷ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 85-87.
- ¹⁸ Толстой И. И. Антисемитизм в России и другие статьи по еврейскому вопросу. – Петроград: Типография Л. Я. Гинзбурга, 1917. – С. 17.
- ¹⁹ Гессен Ю. И. К истории коробочного сбора в России. – СПб., 1911. – 73 с.
- ²⁰ Там само. – С. 71.
- ²¹ Гессен Ю. И. Россия // Еврейская энциклопедия. В 16-ти томах. Т. 13. – СПб.: Брокгауз и Эфрон, 1908-1913. – С. 615-673.
- ²² Гессен Ю. И. На арене кровавого навета в России. Происхождение ритуальной литературы на русском языке // Еврейская летопись. Сб. 1. – Петроград-Москва, 1923. – С. 3-17.
- ²³ Гессен Ю. И. Гетто в России // Еврейский мир. – 1910. 18 марта-1 апреля. – С. 57-62.
- ²⁴ Гессен Ю. И. Временные правила // Еврейская энциклопедия. В 16-ти томах. Т. 5. – СПб.: Брокгауз и Эфрон, 1908-1913. – С. 814-819.
- ²⁵ Гессен Ю. И. Граф Н. П. Игнатьев и «Временные правила» о евреях 3 мая 1882 года // Право. – 1908. — №30. – С. 5-8; — № 31. – С. 9-13.
- ²⁶ Гессен Ю. И. Граф Н. П. Игнатьев и «Временные правила» о евреях 3 мая 1882 года // Право. – 1908. — №30. – С. 5.
- ²⁷ Гессен Ю. И. Граф Н. П. Игнатьев и «Временные правила» о евреях 3 мая 1882 года // Право. – 1908. — № 31. – С. 13.
- ²⁸ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах (Репринтное изд.). – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим: Гешарим, 1993. Т. 1. – 234 с.; Т. 2 – 239 с.
- ²⁹ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах (Репринтное изд.). – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим: Гешарим, 1993. Т. 1. – С. 56-57.
- ³⁰ Там само. – С. 59.
- ³¹ Там само. – С. 63.
- ³² Там само. – С. 97.

- ³³ Гессен Ю. И. Из польских отголосков (По архивным данным) // Восход. — №14. – С. 36-40; №15. – С. 36-40.
- ³⁴ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах (Репринтное изд.). – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим: Гешарим, 1993. Т. 2. – С. 189.
- ³⁵ Там само. – С. 191.
- ³⁶ «Я смотрю на Вас как на своего учителя...» (Письма Ю. И. Гессена к С. М. Дубнову). Публикация В. Кельнера // Вестник Еврейского университета. История. Культура. Цивилизация. – 2000. — № 4. – С. 304.
- ³⁷ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах (Репринтное изд.). – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим: Гешарим, 1993. Т. 1. – С. 86-87.
- ³⁸ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах (Репринтное изд.). – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим: Гешарим, 1993. Т. 2. – С. 198-234.
- ³⁹ Там само. – С. 212.
- ⁴⁰ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 159.
- ⁴¹ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 160-163.
- ⁴² Трунк И. Историки русского еврейства // Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г. – Иерусалим: Гешарим, М.: Мосты культуры; Мн.: МЕТ, 2002. – С. 16-39; С. 29.
- ⁴³ Гессен В. Ю. Вказ. праця. – С. 179, 225.
- ⁴⁴ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России. В 2-х томах (Репринтное изд.). – М.: Еврейский университет в Москве. – Иерусалим: Гешарим, 1993. Т. 2. – С. 206-214.

Александр Безаров

Юлий Исидорович Гессен – историк еврейского вопроса в Российской империи

В статье анализируется творческое наследие известного русско-еврейского историка России – Ю. И. Гессена (1871-1939). Ю. И. Гессен известен, прежде всего, благодаря своим исследованиям в области изучения истории еврейского народа в Российской империи. Однако, как показал автор статьи, Ю. И. Гессен – крупный специалист и в области еврейского вопроса в Российской империи. Он предложил принципиальную концепцию, которая предусматривала исследование еврейского вопроса, исходя из принципов комплексности и строгой объективности. Рассмотрение проблемы не «изнутри» еврейского сообщества, а наоборот – глазами тех, кто окружал евреев, с целью понять социальные и политические пружины обострения еврейского вопроса – составляло отличительную особенность исторического исследования учёного.

Alexander Bezarov

Julius Isidorovich Gessen is a Historian of the Jewish Question in the Russian Empire.

The creative legacy of the known Russian-Jewish historian of Russia is analysed in the article - J. I. Gessen (1871-1939). J. I. Gessen is known, foremost, due to the researches in area of study of history of the Jewish people in the Russian empire. However, as an author of the article showed, J. I. Gessen large specialist and in area of the Jewish question in the Russian empire. He offered of principle conception which foresaw research of the Jewish question, coming from principles of complexity and strict objectivity. Consideration of problem not «from within» the Jewish association, but vice versa - by eyes those, who surrounded Jews, on purpose understand social and political springs of intensifying of the Jewish question - made the distinctive feature of historical research of scientist.

Надійшла до редколегії 20.05.2007

З ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

УДК 34(091)«18/20»

Андрій Мінаєв

Гене́за та розвиток соціалістичних ідей в ХІХ – на початку ХХІ ст. (короткий історичний огляд)

Соціалізм, поза будь-якими сумнівами, належить до числа тих глобальних феноменів, вплив яких на історію людства, з одного боку, важко переоцінити, а, з іншого, практично неможливо точно виміряти. Уявити світову історію без соціалізму (спочатку як теорії, а потім як державної практики) є настільки ж неймовірним, як, наприклад, без Римської імперії чи християнської церкви. Філософські, соціологічні та політологічні концепції соціалізму становлять винятково важливий компонент інтелектуальної спадщини людства. Елементи марксистської термінології донині являють собою невід’ємну складову загальнонаукового апарату, тоді як «соціалістична» риторика продовжує широко вживатись у громадсько-політичному житті постсоціалістичних країн, в тому числі й в Україні, викликаючи позитивний відгук у масовій свідомості. Спосіб життя, мислення, побут, матеріальна та духовна культура народів колишнього СРСР носять надзвичайно глибокий відбиток нещодавнього соціалістичного минулого – настільки глибокий, що дослідниками нерідко висувається теза про існування в ХХ ст. окремої соціалістичної цивілізації на теренах однієї шостої частини суходолу. При цьому на теренах колишніх «соцкраїн» соціалізм, як явище далеко не однозначне за суттю та наслідками, яке належить до порівняно недавньої історії, залишається об’єктом не тільки неупередженого наукового аналізу, скільки застосування суджень морально-оціночного характеру.

Автор даної статті не претендує на здійснення всеохоплюючого дослідження «білих плям» історії соціалізму. Стаття являє собою короткий історичний огляд основних проблем, тенденцій та магістральних ліній розвитку соціалістичних теорій у світі в ХІХ – на початку ХХ ст.

Напевно, небагато термінів вживаються у науці, політиці, громадській та культурно-мистецькій сферах настільки часто і, водночас, настільки довільно, як поняття «соціалізм». За влучним висловом американського науковця М. Маля, *«цей термін вживали у сталінській Росії, Китаї часів «культурної революції», соціал-демократичній Швеції, лейбористській Великій Британії, у коопераційній спілці Брук Фарм¹, «червоні кхмери».* Крім того, ці різні соціалізми зазвичай заперечували легальність інших і часто проклинали своїх суперників у гострому сектантському тоні»².

На превеликий жаль, головними критеріями при формулюванні визначень поняття «соціалізм» часто виступали і виступають не наукова об’єктивність, а ідеологічні симпатії/антипатії, відчуття певної інтелектуальної спорідненості, партійна приналежність, і, нарешті, особисті (нерідко на рівні буденної свідомості) уявлення. По суті, чимало самих

© Мінаєв А., 2007

визначень дають інформацію не тільки чи не стільки про явище, скільки про позицію автора з цього питання. Так, для харківських науковців-соціалістів С. Белого та Г. Мілюхи поняття «соціалізм» водночас і «віковічна мрія і вчення про соціально справедливий суспільний устрій»³, і «громадсько-політична течія, яка ставить за мету суспільство, що характеризується пріоритетом суспільних інтересів над приватними, переважанням суспільних форм власності при їх різноманітності, високим рівнем демократії та прав людини»⁴. На думку сучасного українського науковця Т. В. Орлової головне в соціалізмі те, що «...приватна власність і розподіл прибутків підлягають соціальному контролю, а не визначаються індивідами, які переслідують свої власні інтереси, чи ринковими силами капіталізму»⁵. З позицій авторів одного з вітчизняних навчальних посібників з політології основою соціалізму є «ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, соціальному розподілі матеріальних благ і духовних цінностей в залежності від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості»⁶. На думку росіянина В. Лазуткіна, «матеріальна незалежність, демократизм і духовна свобода – ось три кити соціалізму, на яких ґрунтується істина останнього – вільна всебічно розвинута особистість у спілкуванні з собою подібними. Всі збочення, викривлення, «мутації» соціалізму пов’язані з порушенням органічної єдності цих трьох принципів»⁷. Натомість, для більш ніж скептично налаштованого вище названого М. Маля «соціалізм – утопія в буквальному значенні цього слова, ...повне втілення соціалізму залишається для царства довірливості, «віри в невидиме, надії на невідоме». Цілоком зрозуміло, що соціалізм у значенні дослідному нічого не означає. ... «соціалізм» навіть не являє термін історичних або суспільних наук, швидше, це термін месіанський, напівмагічний; часто навіть стверджували, що найфантастичніші різновиди соціалізму містять у собі щось від світової релігії»⁸. А скільки з’явилося останніми роками псевдонауковців, які, намагаючись писати свої «шедеври» на догоду напівосвічених обивателів, трактують соціалістичні вчення як «нові форми сатанізму», а Маркса, Енгельса, Леніна, та ін. – як «антихристів»⁹ ...

Отже, не просто багатозначність, але й багатовимірність значення терміну «соціалізм» очевидна. Між іншим, це, до певної міри, визнавалося й у радянські часи (насамперед після утворення режимів «народної демократії» в країнах Східної та Центральної Європи і, особливо, після того, як югославська та угорська моделі соціалізму стали доконаним фактом). Однак, із певним зауваженням. Зокрема, на відміну від більшості наведених вище визначень, радянські енциклопедичні видання не згадували такі «пережитки» буржуазних політики і права, як економічний та політичний плюралізм, високий рівень демократії («пролетарська демократія» не рахується!), соціальних та політичних прав і свобод людини. Так, «Українська радянська енциклопедія» у статті «соціалізм» давала три основних визначення даного явища: «1) Вчення про суспільство, в якому відсутні експлуатація людини людиною і соціальне пригнічення, стверджується соціальна рівність; спільна

назва різноманітних соціалістичних вчень. 2) Соціалізм науковий – те саме, що й науковий комунізм (складова частина марксистсько-ленінської ідеології – А.М.). 3) *Перша фаза комунізму, суспільний лад, який приходить на зміну капіталізму і заснований на суспільній власності на знаряддя і засоби виробництва, владі трудящих, керованих робітничим класом на чолі з комуністичною партією*¹⁰. Принаймні два значення з трьох наведених мають безпосереднє відношення до марксистської інтерпретації соціалізму. Отож, у цьому зовні нейтральному троякому визначенні, по суті, немов у дзеркалі відображений один з основних міфів радянської епохи: дихотомічне уявлення про соціалістичні вчення, схематично поділені на «до» і «крім» або «після». На теоретичному рівні межею служив К. Маркс, відповідно, й соціалістичні ідеї до нього вважались «утопічними», тоді як його вчення «науковим». На рівні практичному таким рубіжем оголошувалась діяльність В.І. Леніна, яка завершилась створенням першої в історії соціалістичної держави - держави диктатури пролетаріату. Зрозуміло, що визнання апіорі хибними решти варіантів (до/крім марксизму-ленінізму) не можна вважати нічим іншим, ніж підходом досить вульгарним¹¹.

Складнощі із визначенням і змістом поняття «соціалізм», крім зрозумілої політизованості проблеми (або елементарної кон'юнктурності дослідників), зумовлені ще однією обставиною. Існують суттєві (нерідко кардинальні) розбіжності між, по-перше, соціалістичними соціально-філософськими теоріями чи суспільно-політичними доктринами, по-друге, стратегічною/тактичною діяльністю соціалістів-політиків у боротьбі за владу й, по-третє, реальною практикою соціалістичного державного будівництва. Досить часто при дослідженні проблеми ці розбіжності (як правило, з політичних, ідеологічних міркувань) ігноруються. Так, у радянські часи лідерів РСДРП(б)/ВКП(б)/КПРС прийнято було ототожнювати з класиками вчення або своїми попередниками (згадаємо відомі «заклинання» «Ленін – це Маркс епохи імперіалізму!», «Сталін – це Ленін сьогодні!» і т.ін.) задля створення ілюзії безперервності, спадковості розвитку державної ідеології та практики. Протягом останнього десятиліття ми спостерігаємо протилежну тенденцію: з'являються сумнівні тези про, так би мовити, «родові прокляття» соціалізму, його «генетичний код», коли К.Маркс і Ф.Енгельс оголошуються ледь не безпосередніми винуватцями сталінських репресій.

У даній статті мова піде про **соціалізм у широкому розумінні цього терміну**. Під останнім можна вважати *напрямок у суспільній думці (або у реальній практиці державного управління), який наголошує на домінанті колективних, суспільних інтересів над індивідуальними, пріоритеті принципів соціальної рівності й справедливості над приватною економічною свободою*.

Насамперед, наголошуючи на багатозначності соціалістичних уявлень та з метою уникнення певної світоглядної та термінологічної плутанини (притаманної для окремих сьогодинішніх дослідників чи коментаторів проблеми), хотів би виділити три основних виміри, а саме, соціалізм як:

1) Етичне вчення;

2) філософсько-соціологічна теорія;

3) державна практика соціалістичного будівництва.

Тематика статті вимагає зосередити основну увагу саме на другій складовій соціалізму. Однак необхідно також принаймні коротко окреслити й інші виміри.

Етична (морально-етична) складова. У пам'яті старшого та середнього покоління радянської епохи досі зберігається «моральний кодекс будівника комунізму», який об'єднував низку загальнообов'язкових для радянського громадянина приписів. Більшість з них не носили якогось специфічного «марксистсько-ленінського» характеру, являючи собою результат тривалого історичного розвитку традиційної суспільної моралі. Однак варто зазначити, що етична складова соціалізму бере витоки з часів, як кажуть, «сивої давнини». Дозволю собі навести характерну з цього приводу думку відомого російського історика Р. Медведева: *«Мрії про справедливе суспільство, де всім його громадянам було б добре й цікаво жити, де люди не принижували б і не пригнічували один одного, де ці люди були б вільні й рівні у своїх правах, де їхні проблеми вирішувались на основі справедливості й загальновизнаного усіма закону, де «верхи» суспільства визначались тільки повагою й довірою «низів» і повинні були опікуватись спільними інтересами й добробутом, де панували співпраця, злагода й любов до ближнього – мрії про таке суспільство з'явилися ще у найдавніші часи разом із появою приватної власності, нерівністю й пригніченням, багатих і бідних, рабів і рабовласників, станових привілеїв і держави, яка ці привілеї охороняє. У кінцевому підсумку, саме ці мрії, ця жага справедливості породила всі світові релігії, що збереглися дотепер з їх проповіддю миру, злагоди, добра і кращого життя, нехай навіть за межами того, що було прожитим»*¹².

Етична складова соціалізму вперше з'явилася в багатьох релігійно-філософських системах стародавнього Сходу, античності й, особливо, у т. зв. есхатологічних і хіліастичних вченнях¹³ середньовічних християнських, мусульманських та іудейських селянсько-плебейських сект. Для морально-етичного аспекту ранньосоціалістичних уявлень характерне поєднання освяченого релігійними канонами сприйняття справедливості як общинності, рівності у бідності, заперечення приватної власності тощо¹⁴. Воно є притаманним і для низки ранньокмуністичних утопій доби Нового часу (праці Т. Мора, Т. Кампанелли, Ж. Мельє, Мореллі, Г. Маблі та ін.)¹⁵.

У XIX – на початку XX ст. в середовищі т.зв. «неокантіанців» (послідовників І. Канта) з'явилося вчення про «етичний соціалізм», який впливав з ідей Канта про моральний імператив¹⁶. Після поразки російської революції 1905 – 1907 рр. окремі представники більшовицької інтелігенції (Луначарський, Богданов) намагалися розробити свій релігійно-етичний варіант соціалізму (який, між іншим, вельми гостро критикувався В.І. Леніним).

Нарешті, сьогодині залишки релігійно-соціалістичних вірувань містяться у поширених в окремих країнах суспільно-політичних доктринах «християнського соціалізму» чи «ісламського соціалізму», ідеологи та

прихильники яких вважають, що вже священні канони цих релігій містять в собі соціалістичні елементи.

Державна практика соціалістичного будівництва. Довго вважалося, що першою практичною спробою реалізувати на практиці соціалістичні ідеї була Паризька Комуна 1871 р. Однак сьогодні переважна більшість науковців визнають, що остання була лише намаганням революційного муніципального органу в умовах безвладдя та військової й господарчої катастрофи надзвичайними заходами розв'язати нагальні проблеми. Отож, першою спробою втілення соціалістичних ідей на практиці була Жовтнева революція 1917 р. в Росії, за якою сталася низка радикальних революцій в Німеччині, Угорщині, Іспанії, революційних та національно-визвольних рухів в колоніальних та напівзалежних країнах. Друга світова війна привела до утворення «світової системи соціалізму», яка охопила Центральну та Східну Європу, СРСР, значну частину Азії (зокрема, Китай, В'єтнам, Лаос та Камбоджу), окремі держави Африки (режими «соціалістичної орієнтації» в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії та ін.) та Латинської Америки (Куба, Нікарагуа тощо).

Коротко характеризуючи специфіку моделі «реального соціалізму» (саме так прийнято називати лад, який проіснував на практиці в історії багатьох країн світу в 1917/1918 – 1991 рр.), необхідно виділити такі його особливості:

- **в економіці** – крайній етатизм (вплив державного апарату на соціально-економічні процеси), домінування державної/суспільної власності в економіці, ліквідація або зведення до мінімуму впливу ринку та ринкових відносин;
- **в політиці** – однопартійність, або монополія на вищу владу з боку однієї (комуністичної/соціалістичної/робітничої) партії при номінальній багатопартійності, формально-декоративна роль законодавчих та виконавчих органів влади;
- **в соціальній сфері** – курс на побудову культурно та соціально гомогенного суспільства;
- **в суспільному та ідеологічному житті** – загальна обов'язковість офіційної ідеології марксизму-ленінізму, крайній колективізм, домінування психології «оточеної цитаделі».

Водночас, існували й певні, інколи досить суттєві відхилення від даного шаблону. Так, угорський та югославський різновиди «реального соціалізму» дозволяли наявність елементів економічного, політичного та культурного плюралізму в житті цих країн у 60-х – 80-х рр.

Кінець 80-тих – початок 90-тих рр. ХХ ст. розділили навпіл історичну долю соціалістичних країн: одні (СРСР, країни Східної та Центральної Європи) під тиском низки об'єктивних та суб'єктивних чинників відмовились від соціалістичної ідеології та практики, інші (Китай, В'єтнам) пішли на широке запозичення елементів капіталістичної ринкової економіки при збереженні владних важелів за комуністичними партіями.

Єдиної точки зору на причини краху «реального соціалізму» (тобто моделі соціально-економічного та політичного розвитку, притаманної для СРСР і країн Центральної та Східної Європи) сьогодні не існує. Найпоширенішими є три основні версії.

Згідно першої (вона представлена, зокрема, у раніше згаданого М. Маля), причина провалу «соціалістичного експерименту» полягає у нежиттєздатності глибокої моральної ідеї соціалізму як повної рівності людей. Отож, історія СРСР та його сателітів є *«сумішшю ідеологічних ілюзій та банального примусу»*, коли втрата віри в ідеологію та зменшення примусу неминує ведуть до розпаду всієї системи¹⁷.

Друга точка зору наголошує на розриві між марксистською теорією та реальним станом речей в СРСР. Її прихильники стверджують, що вади «реального соціалізму» є результатом певних суб'єктивних причин, таких, як бюрократичні виверти чи політичні помилки конкретних державних діячів. Представники цього напрямку пропонують визначати суспільно-політичний лад в країнах соцтабору як «державний капіталізм», або «державний соціалізм», «феодальний соціалізм», або навіть, як «мутантний» тип соціалізму, хворобливе відхилення від марксистської теорії¹⁸.

Нарешті, прихильники третьої гіпотези вбачають причини краху соціалізму в СРСР у «буржуазному переродженні» партноменклатури після смерті Й. Сталіна (насамперед, «групи Брежнєва») та у підривній діяльності американських спецслужб, яким вдалося створити потужну «п'яту колонну зрадників» в керівництві КПРС на чолі з «генеральним перевертнем» М.Горбачовим¹⁹.

Існують і проміжні точки зору, наприклад, така: соціалізм у СРСР мав закономірні викривлення, зумовлені складними обставинами тієї історичної доби, коли формувались основні його засади (жорстокість громадянської війни, збереження традицій зовнішнього капіталістичного і внутрішнього буржуазно-поміщицького ладу, вороже міжнародне оточення тощо), однак він не втратив свого соціального, економічного та гуманістичного потенціалу, отож його знищення – цілком на совісті ренегатів та «перевертнів» з числа «буржуазно переродженої» партноменклатури²⁰. Близької точки зору дотримується іспанець А. Фернандес, який стверджує: *«російський комунізм, радянська модель побудови соціалізму народжені самим життям, російською історією, яка завдавала траєкторію розвитку. І ця історія визначила фундаментальні відмінності від тих форм, в яких, як вважалося, соціалізм мав би бути втілений у Західній Європі»*²¹. Коли ж під час перебудови частина вищого керівництва СРСР почала, як їй здавалося, «виправляти викривлення» з тим, щоб наблизити радянську дійсність до описаного в творах класиків ідеального образу, реальна соціалістична модель просто розпалася.

Втім, потрібно наголосити, що крім країн «соціалістичного табору», існували (й продовжують існувати) держави, які формально належать до розвинутого капіталістичного світу, однак здійснюють (або донедавна здійснювали) своєрідну урядову соціально-економічну політику соціалі-

демократичного типу. Найрозвинутіших форм така політика набула в другій половині XX ст. в країнах Північної Європи, тому й отримала назву «шведської» або «скандинавської моделі» соціалізму. Основними рисами цієї моделі можна вважати: *плюралізм форм власності* (співіснування приватної, державної й колективної), *етатизм* (політика контролю ринкових відносин з боку держави), *високий ступінь автономії і ключова роль громадських організацій* (профспілок, союзів підприємців, фермерських організацій, об'єднань екологів, жінок, споживачів та ін.), *високі прогресивні податки на прибуток* (від 5 до 45 відсотків залежно від розміру прибутку), *сильно розвинута соціальна сфера* (високі соціальні виплати, зокрема допомога по безробіттю нерідко доходить до 90% від зарплати; суттєві бюджетні відрахування на освіту, охорону здоров'я та ін.), *виробнича демократія та принцип соціального партнерства у виробничій галузі тощо*²².

Соціалістичні філософсько-соціологічні теорії та політичні доктрини. Потрібно підкреслити, що для соціалістичних ідей, починаючи з XIX ст. і по сьогоднішній день притаманна надзвичайна поліваріантність. Це аж ніяк не дає змогу говорити про соціалізм у теорії як про якесь внутрішньо однорідне явище. Отож, дослідники використовують різні класифікації соціалістичних вчень. Однією з найбільш оптимальних можна вважати наступну: **авторитарний соціалізм** (бабувізм, бланкізм, марксизм-ленінізм, сталінізм, троцькізм, маоїзм), **лібертарний соціалізм** (анархізм, анархо-синдикалізм, анархо-комунізм, деякі напрямки троцькізму та неомарксизму, зокрема, ідеї Франкфуртської соціологічної школи), **демократичний соціалізм** (різні течії соціал-демократії). Концепції як «авторитарного», так і «лібертарного» соціалізму здебільшого наголошують на революційному характері здійснення соціалістичних перетворень, однак по-різному бачать їхні наслідки: для перших характерно визнання революційної держави із тимчасовою диктатурою пригноблених класів, тоді як для других ідеалом є бездержавне суспільство вільних індивідів. Щодо прихильників демократичного соціалізму, то ними основний наголос робиться на еволюційному характері соціалістичних змін – «вростанні» соціалізму в капіталізм при збереженні буржуазно-демократичної моделі держави.

Ранній (утопічний) соціалізм. Варто наголосити, що виникнення цілісних філософсько-соціологічних теорій соціалізму пов'язане з таким явищем кінця ХУІІІ – першої половини ХІХ ст. як промисловий переворот. Останній привів до становлення індустріального суспільства та двох основних виробничих класів: промислової буржуазії та найманих робітників, а, відповідно, й до формулювання двох антагоністичних політичних доктрин – класичного лібералізму та соціалізму. На думку росіянина А. Шубіна, ранній соціалізм являв собою певну форму протистояння не лише наступу капіталізму, але й традиційному суспільству; «він динамічний, він вітає розрив із минулим, однак незадоволений результатами теперішнього»²³.

Власне термін «соціалізм» з'явився у 20 – 30-х рр. ХІХ ст. В 1834 р. у статті французького публіциста П. Леру «Індивідуалізм і соціалізм» вперше було вжито цей термін у значенні кардинально протилежності індивідуалізму

в усіх його проявах у моральному та соціальному житті людини. Вже через рік термін «соціалізм» почав вживатися в Англії серед послідовників Р. Оуена, а в 1842 р. німець Л. Штейн вперше пов'язав ідею соціалізму з тодішнім суспільно-політичним рухом і, зокрема, з розвитком пролетаріату²⁴.

Дослідниками відмічаються наступні визначальні характерні особливості соціалістичних вчень ХІХ – ХХ ст.: по-перше, безперервність і спадковість їхнього розвитку на відміну від спорадичних уявлень минулих епох; по-друге, зв'язок із суспільною практикою, сильний вплив соціалізму на громадсько-політичне життя, утворення політичних партій на основі саме соціалістичної ідеології; по-третє, намагання ідеологів здійснити наукове обґрунтування соціалістичних теорій²⁵. Вже у французького соціаліста-утопіста А. Сен-Сімона відчутним було прагнення пов'язати соціалізм з наукою для того, щоб реорганізувати життя суспільства на наукових засадах. Однак найвідчутніше прагнення поєднати соціалізм із наукою характерно для К. Маркса та Ф. Енгельса.

Першими ідеологами й популяризаторами соціалістичних філософсько-соціологічних теорій стали французи А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є та англієць Р. Оуен. Вони критикували виразки сучасного їм суспільства і виступали за те, щоб створити нову, найбільш досконалу систему людських взаємин і запровадити її в суспільство шляхом просвітництва – тобто пропаганди або практичного прикладу з боку зразкових соціалістичних общин. На їх думку, лише незнання істинних принципів справедливого облаштування суспільства було єдиною перешкодою, що нібито стояла на заваді ідеального життя для всього людства. Соціалісти-утопісти мріяли розкрити очі людству, розробивши нову науку, яка б пояснювала всі закони й закономірності розвитку суспільства. При цьому вони спирались на «райдужно-раціоналістичні» уявлення про досконалість та гармонійність природних властивостей людини, а значить, можливість швидкого перевиховання індивідів, формування в них усіх необхідних якостей шляхом перенесення цих індивідів у штучно створену ідеальну обстановку тощо.

Класичний марксизм. Безумовно, найвідоміша і найглобальніша за своїми наслідками соціалістична теорія в історії людства пов'язана з ім'ям **К. Маркса** (1818 – 1883 рр.) та **Ф. Енгельса** (1820 – 1895 рр.). Попри неоднозначність ставлення до їхньої інтелектуальної спадщини на теренах сучасної України та інших держав СНД, повинен відзначити загальну визнаність універсальності та епохальності розробленої ними концепції. Марксизм, поза будь-якими сумнівами, належить до числа тих ідей, які змінюють обличчя світу (питання «істинності» чи «хибності» вчення К.Маркса є надто дискусійним, отож залишимо його за межами статті). Напевно, варто солідаризуватись із відомим британським істориком Е. Хобсбаумом, який зазначав: «Єдиним мислителем доби, який розробляв всеосяжну теорію структури суспільства і суспільних змін, мислителем, який дотепер викликає повагу, був соціальний революціонер Карл Маркс. Він викликав захоплення, чи, принаймні повагу й економістів, й істориків, й соціологів. Це вже само по собі величезне досягнення, тому що його

сучасники (не беручи до уваги економістів) сьогодні вже забуті, навіть у середовищі високоосвічених людей»²⁶.

Соціалістична теорія К. Маркса та Ф. Енгельса, відома як «науковий соціалізм», виникла не на порожньому місці. Вона являла собою синтез ідей їхніх попередників соціалістів-утопістів із новітніми на середину XIX ст. досягненнями гуманітарних та природничих наук. Такими досягненнями на той час були: у галузі філософії – теорії німецьких мислителів І. Канта, Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха; у галузі соціології – позитивізм О. Конта та Г. Спенсера; у галузі природознавства – еволюційна теорія Ч. Дарвіна.

Теорія К.Маркса та Ф.Енгельса – надзвичайно складна й внутрішньо неоднорідна (дослідники нерідко протиставляють «раннього Маркса» «пізньому») система, яка охоплювала багато сфер життєдіяльності людини та суспільства, отож докладно проаналізувати її в межах оглядової статті просто неможливо. Ця теорія складалася з трьох складових: марксистської філософії та соціології (діалектичний та історичний матеріалізм), марксистської політичної економії (критика капіталістичної економіки) та марксистської революційної теорії.

Згідно з марксистською діалектико-матеріалістичною філософією, матеріальний світ (в тому числі людське суспільство) не є статичним, а перебуває у постійному діалектичному русі/розвитку, джерелом для якого виступають внутрішні суперечності. Відповідно, за філософією історії К. Маркса і Ф.Енгельса, фундаментом будь-якого суспільства виступає матеріальний базис, який є первинним, тобто визначальним щодо надбудови – політики, релігії, філософії та мистецтва (саме ця теза давала можливість противникам Маркса безпідставно звинувачувати його в економічному детермінізмі). Саме зміни у матеріальному базисі зумовлюють і зрушення у всіх інших напрямках життєдіяльності суспільства. Основою же базису є спосіб виробництва матеріальних благ, що включає як технічну сторону та осіб, зайнятих у виробництві (продуктивні сили), так і відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання виробленої продукції (виробничі відносини). У сукупності ж зміни у способі виробництва й визначають самий процес історичного розвитку суспільства, який відбувається поступально, проходячи при цьому ряд етапів (суспільно-економічних формацій). Кожній формації відповідає наявність двох основних виробничих класів (рабовласники і раби, феодали й залежні селяни, капіталісти й найманий пролетаріат), які визначаються ставленням до власності на основні засоби виробництва. Виходячи з того, що один з цих класів є експлуататорським, а інший експлуатованим, класичний марксизм вважав державу, як таку, політичним інструментом для забезпечення економічного панування, а, отже, для придушення незадоволення з боку експлуатованих класів суспільства.

Специфіка ж марксистської революційної теорії полягала у визнанні основою суспільних змін класову боротьбу, вищою формою якої є соціальна революція, а рушійною силою останньої в умовах зрілого (доведеного до логічного завершення) капіталізму об'єктивно мав виступати пролетаріат.

Робітничий клас у процесі світової революції (яка мала розпочатись в найрозвинутіших індустріальних країнах) повинен шляхом встановлення власної диктатури («диктатури пролетаріату») зламати опір експлуататорських класів та поступово привести світ до комуністичного суспільства. Останнє ж характеризується не лише зникненням приватної власності на засоби виробництва, класів та соціальної нерівності, але й ліквідацією навіть професійного розподілу праці.

Необхідно відзначити, що самі Маркс та Енгельс вважали головним здобутком марксизму (чому й з'явилася назва «науковий соціалізм») діалектико-матеріалістичний науковий метод, за допомогою якого прихильники соціалізму можуть здійснювати аналіз як реальної дійсності XIX ст., так і всієї історії людства, включно з походженням самої людини та людського суспільства²⁷.

Уже невдовзі після виникнення, марксизм, завдяки своїй стрункості, системності, логічності викладу та зв'язку з методикою наукових досліджень, набув надзвичайно широке коло прихильників. Саме на засадах марксизму був організований II Інтернаціонал, що об'єднав наявні на кінець XIX – початок XX ст. пролетарські партії, які отримали назву «соціалістичних» або «соціал-демократичних» (хоча в 40-х – 50-х рр. XIX ст. К. Маркс та Ф. Енгельс ідентифікували своїх прихильників як «комуністів»).

Водночас, варто зазначити, що марксизм, ставши домінуючою революційною соціалістичною силою у світі, не являв, втім, єдину теорію соціалізму. Так, досить популярними були дрібнобуржуазні соціалістичні теорії французьких бланкістів, російських народників, європейських анархістів (бакуністів і прудоністів) тощо. У Західній Україні в кінці XIX ст. неабиякою популярністю користувалася концепція т. зв. «радикалізму» М. Драгоманова, прихильником якого був, між іншим, й український письменник та громадський діяч І.Франко. Чималий внесок у розвиток соціалістичної теорії на рубежі XIX – XX ст. зробив український економіст та соціолог М. Туган-Барановський²⁸.

«Великий розкол» у марксизмі. Внутрішня неоднорідність вчення Маркса ще за його життя створила певні підстави для виникнення в надрах марксизму окремих течій. Отож, протягом XX ст. марксизм переніс кілька розколів. Головними «каменями спотикання» стали погляди на співвідношення революцій та еволюцій в суспільно-історичному процесі, а також на історичні рамки та історичну обмеженість капіталізму.

Перша світова війна, а згодом і Жовтнева революція 1917 р. остаточно розкололи світовий марксизм на, принаймні, дві гілки: **реформізм** (партії якого відкинули курс на соціальну революцію й виступали за реформування капіталізму; вони зберегли назву соціал-демократів.) та **революційний марксизм**, уособленням якого став **більшовизм** або **комунізм** (спирался на ідеологію марксизму-ленінізму). Цей розкол, безумовно, був одним із найглибших в історії марксизму. На сьогодні немає однозначних оцінок його причин. В радянській історіографії він традиційно пояснювався суб'єктивними факторами: відходом лідерів європейських соціал-демократій

від таких визначальних принципів класичного марксизму як інтернаціоналізм, «пролетарська солідарність» (більшість з них насправді підтримували свої національні уряди під час Першої світової війни); запереченням безумовної необхідності соціальної пролетарської революції та встановлення революційної диктатури пролетаріату тощо; поширенням серед лідерів II Інтернаціоналу ідей щодо можливості мирного реформування капіталізму²⁹.

Останнім часом почали з'являтися нетривіальні пояснення причин розколу. Так, російський дослідник В. Волконський тлумачить його в цивілізаційному контексті; на його думку, *«пішов цей розкол по тій самій лінії Схід-Захід, по якій розкололася християнська церква в XI столітті. ...специфіка цих двох шляхів доводить, що ми маємо справу з глибинними цивілізаційними відмінностями, які виявилися багато в чому стабільнішими, ніж соціально-економічні умови життя суспільства»*³⁰. В. Волконський переконаний, що загальна обов'язковість марксистської формаційної схеми приречена марксистів незахідних країн зі слабким розвитком капіталізму (як, наприклад, Росія) на нестерпну для них роль: замість того, щоби боротися з капіталізмом, вони повинні були допомагати його розвитку (а значить, і неминучому розшаруванню суспільства, і злигодням трудящих)! Натомість висновок Леніна про можливість безпосереднього соціалістичного шляху для країн із нерозвинутим капіталізмом означав відмову від безальтернативності західної моделі розвитку, і враховував особливості таких країн із «азійським способом виробництва», як Росія, Китай та ін³¹.

Однак, як би там не було, розкол марксизму на дві гілки став незаперечним фактом. Представники обох відгалужень звинувачували один одного у відході від марксового вчення й з часом почали ставитись до колишніх соратників гірше, ніж до найзапекліших ворогів (так, в 30-х рр. XX ст. Комінтерн висунув хибну концепцію «соціал-фашизму», яка оголошувала соціал-демократів «лівим крилом фашизму»). Втім, варто зазначити, що, віддаючи данину марксистській термінології та риториці, як соціал-демократи, так і комуністи суттєво відійшли від певних основних положень класичного марксизму.

В.І. Ленін та комунізм. Засновником світового комуністичного руху став лідер російських більшовиків В. І. Ульянов (Ленін). Не будучи кардинальним реформатором марксизму (більше того, будучи за формою ортодоксальним марксистом), Ленін, тим не менше, здобув широку відомість як інтерпретатор марксового вчення та революціонер-практик. Його теоретична спадщина вже незабаром після смерті почала тлумачитись, по-перше, як «марксизм епохи імперіалізму та пролетарської революції» (Й.Сталін), тобто як подальший творчий розвиток ідей Маркса – марксизм-ленінізм, а, по-друге, як спроба пристосувати марксизм до соціально-економічних та політичних реалій Росії та інших країн із слабкорозвинутими капіталістичними відносинами. Небезпідставно вважається, що крім марксизму, одним з джерел формування ленінської революційної концепції стала «теорія змовництва» «російського бланкіста», народника П. Ткачова,

згідно з якою, невелика група революціонерів, дезорганізувавши діяльність важливих державних інститутів, здатна захопити владу шляхом змови з тим, щоб надалі використовувати державний апарат насильства з метою революційного перетворення суспільства.

Говорячи про теоретичну спадщину В. Леніна, потрібно насамперед виділити ідеї, які були виразно новаційними щодо класичного марксизму. Такими ідеями слід вважати наступні.

По-перше, концепція «партії нового типу» - партії «професійних революціонерів», згуртованих на засадах демократичного централізму та озброєних марксистською теорією. Суть даної концепції полягає в тому, що, оскільки пролетаріат, на переконання Леніна, сам по собі здатний виробити лише «тред-юніоністську свідомість», тобто вести економічну боротьбу за покращення свого соціального становища, то революційна соціалістична ідеологія у пролетарські маси може бути привнесена виключно зовні, невеликим, тісно згуртованим об'єднанням професійних революціонерів-марксистів.

По-друге, теорія імперіалізму як вищої й останньої стадії капіталізму – капіталізму паразитичного й загниваючого, яка була висунута Леніном під час Першої світової війни. У ній обґрунтовувалася ідея неминучості імперіалістичних війн та економічних криз, які знекровлюють капіталізм і прискорюють тим самим соціалістичну революцію.

По-третє, ідея Росії як «слабкої ланки в ланцюгу світового капіталізму»: всупереч класичним марксистським уявленням, що соціалістична революція повинна відбутися насамперед у найрозвинутіших капіталістичних країнах, Ленін намагався довести можливість такої революції саме в Російській імперії.

По-четверте, еретична для класичного марксизму думка про те, що в умовах Росії задля перемоги соціалістичної революції пролетаріат, як найбільш організована сила і гегемон революції, повинен виступити в союзі з чисельним бідним селянством³².

Нарешті, по-п'яте, після спаду революційного руху в Європі на початку 20-х рр., Леніном висувається ідея про те, що перемога соціалізму можлива не одразу в світовому масштабі, а спочатку в окремо взятій країні, отож імовірним є період більш або менш тривалого співіснування соціалізму та капіталізму.

Перелічені вище положення невдовзі були по суті «канонізовані» під назвою «марксизм-ленінізм». Окремі з них у дещо доповненому Й. Сталінін вигляді проіснували під офіційною назвою «ідеї Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна» до середини 50-х рр. У цілому ж марксизм-ленінізм як філософська основа наукового пізнання та офіційна ідеологія радянського суспільства у майже незмінному вигляді проіснував в СРСР та країнах «народної демократії» до кінця 80-х – початку 90-х рр.

Розколи в світовому комуністичному русі. Комуністичний рух аж ніяк не являв собою монолітного з ідейної точки зору явища, попри намагання деяких ідеологів (в тому числі радянських) законсервувати

марксизм-ленінізм, оголосивши його єдиною і незмінною істиною в останній інстанції. Зникнення живої дискусії в середині комуністичних партій призвело до двох наслідків: по-перше, до догматизації марксистсько-ленінської філософії в СРСР та інших країнах «реального соціалізму», і, по-друге, до кількох серйозних розколів у світовому комуністичному русі.

Водночас потрібно відзначити, що в межах західноєвропейської комуністичної соціальної та політичної філософії міжвоєнної доби інколи працювали глибокі нетривіальні мислителі, які далеко виходили за рамки радянського ідеологічного офіціозу. Одним з таких мислителів був лідер італійських комуністів **А. Грамші**³³ (1891 – 1937 рр.). Він, зокрема, критикуючи притаманний марксизму економічний детермінізм, стверджував, що фактори людської свідомості і волі є визначальними при формуванні соціально-економічного базису суспільства, отож будь-якій революції має передувати період інтенсивної культурної підготовки, «делегітимізації» ідеологічних, морально-етичних та правових інституцій суспільства, які підтримують «status quo». Грамші вважав, що найважливішими взаємопов'язаними факторами політики є «воля» та «згода». Для руйнування старого ладу достатньо лише волі, однак революційне творення нового вимагає заохочення можливих союзників на основі згоди. Таким чином, революція завжди здійснюється не одним класом, а класовим союзом, «новим історичним блоком», цілі учасників якого не є однаковими. При цьому «клас-гегемон» повинен долати «класовий егоїзм» і усвідомлювати інтереси своїх потенційних союзників, приймаючи їх близько до серця як свої власні. Для цього потрібен «авангард», здатний збагнути високі інтереси і поширити їх серед «класу-гегемона». Таким авангардом Грамші вважав ліву інтелігенцію, що має розповсюджувати свої ідеї через громадянське суспільство, сукупність громадських добровільних організацій. Сам А. Грамші загинув у фашистській в'язниці, однак висловлені ним думки вже в 70 – 80-х рр. XX ст. стали основою для формування досить впливового в світовому комуністичному русі напрямку «єврокомунізму».

Безумовно, вперше комуністичні партії втратили свою монолітність у 30-х рр., коли вигнаний з СРСР один з найвпливовіших лідерів Жовтневої революції **Л. Троцький** на підставі ліворадикальної критики сталінської моделі «соціалізму в окремо взятій країні», створив у країнах Західної Європи та Америки організації своїх прихильників, об'єднаних згодом у т.зв. «Робітничий IV Інтернаціонал». Серед його найбільш плідних з точки зору розвитку лівомарксистської критики сталінізму ідей стала концепція «радянського термідора», розроблена ним у середині 20 – 30-х рр.³⁴ Найбільш доконаного вигляду дана концепція набула в його останній праці «Зраджена революція»³⁵. У ній Троцький охарактеризував СРСР як «деформовану робітничу державу перехідного типу» між капіталізмом і соціалізмом, тобто таку, що в економіці продовжує загальний курс на соціалістичні перетворення, проте політичний устрій якої є деформований пануванням бюрократії, що поступово трансформується у новий правлячий клас. Розглядаючи специфічний суспільно-політичний лад в СРСР 30-х рр., який,

на думку теоретика, застиг на проміжній стадії між капіталізмом і соціалізмом, він вважав, що у будь-який момент майбутнього ця рівновага може порушитись і тоді «партійна бюрократія» сама реставрує капіталізм. Передбачливість Л. Троцького у цьому питанні важко недооцінити.

Більш суттєвий розкол світового комуністичного руху стався після XX з'їзду КПРС в 1956 р. Тоді утворилися, по суті, три напрямки: по-перше, компартії, які визнали критику сталінізму (КПРС і партії країн Центральної та Східної Європи); по-друге, компартії, які залишилися на сталіністських позиціях (КП Китаю, Албанії, частково Північної Кореї та ін.); по-третє, компартії Західної Європи, які, взявши за основу теорію італійського комуніста А. Грамші, почали в 70-х – 80-х рр. XX ст. переходити на позиції т.зв. «єврокомунізму»³⁶ (компартії Італії, Іспанії, Австрії, Великої Британії, Нідерландів, деякий час Франції та ін.). В загальних рисах концепція «єврокомунізму», батьками якої вважаються лідери італійських комуністів Е. Берлінгуер та іспанських С. Карільйо, передбачала поліцентризм у світовому комунізмі (критика керівної ролі КПРС в міжнародному комуністичному русі), відкидання ідеї необхідності соціальної революції та встановлення диктатури пролетаріату, визнання багатопартійності та демократичних інститутів ліберальної держави, компроміс із буржуазно-ліберальними партіями тощо. Хоча «єврокомуністи» заперечували свою єдність з соціал-демократами, втім, беззаперечним є те, що більшість своїх положень вони запозичили саме з ідейного арсеналу західноєвропейської соціал-демократії.

Соціалістична думка кінця XX – початку XXI ст. Починаючи з 60-х рр. найбільш розвинуті країни світу почали переходити до т. зв. «постіндустріального суспільства». У процесі цього переходу відбулися радикальні трансформації у соціальному та виробничому статусі робочого класу. З огляду на це, в громадській та філософсько-соціологічній думці починають поширюватись дві тенденції: по-перше, у суспільстві зникає інтерес до ідеологій як таких (у суспільствознавстві це отримало назву «смерть ідеологій»³⁷); по-друге, набуває неабиякого поширення теорія «конвергенції (тобто взаємопроникнення) двох систем» (Р. Арон, П. Сорокін, китайські суспільствознавці кінця XX ст.). Взірцем такої конвергенції, на думку прибічників даної теорії, можуть бути «скандинавський соціалізм»³⁸ та китайська модель модернізації, яка показує високу ефективність у сучасних умовах. Обидва приклади демонструють поєднання елементів соціалістичної та капіталістичної систем у соціально-економічному житті даних суспільств.

Тим не менше, необхідно визнати, що соціалізм, і вужче, саме марксизм був домінуючою суспільною ідеологією XX ст. Він унікальним чином став ідейно-філософською основою як радикальних соціальних революцій (Росія, Китай, країни Азії та Латинської Америки), національно-визвольного руху колоніальних та напівзалежних країн, так і соціал-демократичних реформ (країни Західної та Північної Європи).

З іншого боку, саме марксизм (у вигляді «неомарксизму») став основою інтелектуального життя провідних країн світу. Так, марксизм, позбавлений свого революційного змісту, лів в основу цілого напрямку

західної соціології – «соціології конфлікту» (американський соціолог Р. Дарендорф та ін.). До неомарксистів можна віднести стільки мислителів із світовим ім'ям, що лише перелік їхніх прізвищ займе не одну сторінку (варто назвати лише Ф. Броделя, Е. Хобсбаума, Г. Маркузе, Ю. Хабермаса і багатьох інших)³⁹.

Неомарксизм поряд із анархізмом та радикальним марксизмом (троцькізмом та маоїзмом) був фундаментом для ідеології масового молодіжного протесту, який охопив країни Західної Європи та США в 60-х рр. XX ст. Неабиякий інтерес до марксизму проявляється у Сполучених Штатах. Зокрема, на початку 90-х рр. XX ст. марксизм завоював сильні позиції на юридичних факультетах Гарвардського, Стенфордського та Джорджтаунського університетів; з'явилися інтелектуальні видання марксистського напрямку, виник навіть такий напрямок у марксизмі як «марксистський фемінізм» тощо⁴⁰. Саме неомарксистською є ідейно-філософська основа сучасного антиглобалістського руху. Так, західний мислитель, засновник впливової концепції «світ-системного аналізу» І. Валерстайн ще в 70 – 90-х рр. XX ст. вважав, що Марксова модель класового антагонізму «буржуазія – пролетаріат» із початком процесів глобалізації світових соціально-економічних, політичних та культурних процесів, по суті, поширюється на міжнародні стосунки: периферія - «світовий пролетаріат» (слаборозвинуті країни Азії, Африки та Латинської Америки) протистоїть сьогодні ядру сучасної «світ-економіки» - «світовому капіталісту» (країни «золотої мільярду»)⁴¹.

В умовах загострення екологічних проблем протягом останніх десятиліть досить поширеним у світі став т.зв. **«екологічний соціалізм»**, який інколи вважається однією з течій анархо-синдикалізму останньої третини XX ст. Теоретики й прихильники останнього виступають із протестом проти індустріальної, машинної цивілізації, зазначаючи, що людина послідовно знищує основи власного життя, а також життя прийдешніх поколінь. При цьому безпосереднім винуватцем екологічної катастрофи, що невинно насувається, оголошується індустріальна економічна система, яка, прагнучи безмежного збільшення виробництва, споживання, накопичення та матеріального добробуту, цим самим краде енергію, сировину та людські ресурси. Альтернативу «екологічні соціалісти» вбачають у суспільстві на засадах самоврядування «місцевих спільнот», які мають функціонувати поза ринковою економікою, виробляючи менше корисних предметів, але збільшуючи термін їхньої експлуатації і обсяги вільного часу у членів общини⁴².

Сьогодні буквально «на очах» радикалізуються народи Латинської Америки. Так, у Нікарагуа президентом у листопаді минулого року було обрано лідера сандіністської революції 1979 р. «команданте» Д. Ортега; Венесуела переживає радикальні соціалістичні реформи президента У. Чавеса і т. ін.⁴³ Ідеологічною основою боротьби латиноамериканців із американським «неоімперіалізмом» є саме соціалізм, переважно у

марксистському (часто радикально-марксистському) та неомарксистському його вигляді.

Перебільшенням було б вважати, що повністю завмерла марксистська інтелектуальна думка на теренах нинішніх чи колишніх країн соцтабору. Так, в Росії досить плідно протягом останнього десятиліття працюють філософи, історики й соціологи неомарксистського напрямку, серед яких неабияке визнання здобули А. Бузгалін та А. Колганов⁴⁴; виходить (принаймні видавався на рубежі століть) вельми цікавий міжнародний марксистський аналітичний журнал «Альтернативи», у якому друкувалися науковці-марксисты Росії та країн СНД і навіть західних держав.

На відміну від СРСР, з притаманною йому застиглістю та догматизацією марксистської думки, інтелектуали комуністичного Китаю вносять посильну лепту в розвиток марксистської філософії. Зокрема, загального поширення протягом 90-х рр. XX ст. у цій країні набула філософська течія «практичного матеріалізму», згідно з якою «людина є вихідним пунктом та кінцевою метою марксизму»; представники течії акцентують перехід стрижневого напрямку філософських досліджень до «молодого Маркса» (при цьому підкреслюється суттєва різниця між поглядами власне Маркса та ідеями Енгельса, Леніна, Сталіна й Мао Цзедуну)⁴⁵. «Практичний матеріалізм», що наголошує на «гуманізації марксизму» й трактує останній як теорію герменевтики, яка пояснює все за допомогою практичної діяльності, є сьогодні альтернативою офіційній в Китаї філософії діалектичного й історичного матеріалізму⁴⁶.

Отож, соціалізм являє собою надзвичайно багатогранне й багатовимірне явище в світовій історії. Якщо етичне вчення соціалізму містилося в інтелектуальній думці людства з найдавніших часів, то соціалістичні філософсько-соціологічні теорії та політичні доктрини (квінтесенцією яких є марксизм), стали одним із закономірних наслідків виникнення «індустріальної цивілізації». Наймасштабнішою серією спроб практичного соціалістичного будівництва стали Жовтнева революція 1917 р. в Росії, встановлення режимів «народної демократії» в Центральній та Східній Європі, а також радикальні революції в азійських країнах після Другої світової війни. Сьогодні, попри крах «реального соціалізму» та неодноразові розколи світового соціалістичного/комуністичного руху, ні соціалістичні ідеї в цілому (як синонім соціальної рівності та домінантності суспільної корисності), ні марксизм зокрема, не вичерпали своєї творчої сили та своєї привабливості в очах широких верств населення і набувають нової актуальності в умовах глобалізації.

Примітки:

¹ Община у штаті Массачусетс (США), де в 40-х рр. XIX ст. здійснювався експеримент з практичного впровадження однієї з утопічних моделей соціалізму.

² Мая М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917 – 1991 / Пер. з англ. – К.: Мегатайп, 2000. – С. 29.

³ Белый С.Н., Милухо Г.В. Социализм: вчера, сегодня, завтра. – Харьков, 1999. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 107.

⁵ Орлова Т.В. Історія сучасного світу: Навч. посіб. – К.: «Знання», 2006. – С. 163.

⁶ Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 1998. – С. 356.

⁷ Лазуткин В. Еще раз о понятии «социализм»: гуманистический идеал // Альтернативы. – 1999. - № 1. – С. 156.

⁸ Маля М. Вказ. праця. – С. 30.

⁹ Див. напр., такий зразок «історичного дослідження», як: Каныгин Ю.М. Роковой XX век: Историко-публицистическое исследование. – К.: Кобза, 2005. – 576 с.

¹⁰ Кудрицкий А.В. Социализм // Украинская Советская Энциклопедия. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1984. – Т. 10. – С.264.

¹¹ Справедливості заради потрібно зазначити, що певні підстави для такого стану речей створили самі К. Маркс та Ф. Енгельс, які у «Маніфесті Комуністичної Партії» дали розгромну характеристику іншим напрямкам соціалізму крім заснованого ними (див.: Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Коммунистической Партии // Маркс К., Енгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т.1. – М.: Политиздат, 1980. – С. 127 - 137). За це ортодоксальних марксистів неодноразово звинувачували в «сектанстві».

¹² Медведев Р. Кризис марксизма? // Альтернативы. – 1995. - № 4. – С. 2-3.

¹³ Есхатологія – вчення про кінець світу і долю людства, які у найрозвинутішому вигляді існують в месіанських монотеїстичних релігіях (йудаїзм, християнство, іслам). Хіліазм (міленаризм) – сукупність релігійно-утопічних вчень про друге пришестя Христа та настання його тисячолітнього царства, характерних для середньовічних селянсько-плебейських радикальних сект.

¹⁴ Див. докл.: Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 7 – 12; Хилиастический социализм // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a2.htm>; Античный социализм // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a3.htm>; Социализм ересей // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a4.htm>.

¹⁵ Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 12 – 18; Социализм философов // Шафаревич И.Р. Социализм как явление мировой истории. - <http://shafarevich.voskres.ru/a7.htm>.

¹⁶ Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 39.

¹⁷ Див. докл.: Маля М. Вказ. праця. – С. 521 – 526.

¹⁸ Волконский В. Социализм в ракурсе теории цивилизаций // Альманах «Восток». – 2004. - № 9 (21), сентябрь. - http://www.situation.ru/app/j_art_554.htm.

¹⁹ Доленко А.Н. Классовая борьба в СРСР в 1970 – 80 годы и реставрация капитализма (исторические очерки). – М.: «ВИП», 1996. – 264 с.

²⁰ Гетьман Н. Контрреволюция в СССР // Вибір. – 1998. - № 3-4. – С. 104 – 163.

²¹ Фернандес А. Пути левой интеллигенции: коммунизм, еврокоммунизм, советский проект // Альманах «Восток». – 2003. - № 2. – http://www.situation.ru/app/j_art_36.htm.

²² Див. докл.: Блудов Ю. Так что же такое «шведский социализм»? // Вибір. – 1996. - № 1 – 2. – С. 121 – 125; Перегудов С. Социал-демократическая модель общественных отношений // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 5. – С. 5 – 20.

²³ Шубин А. Два социализма: взгляд из XXI века. - http://history-futur.newmail.ru/Soc1.htm#_edn4.

²⁴ Что такое социализм? // Социал-Демократический Союз Молодежи Санкт-Петербурга. - <http://www.sds.m.far.ru/?tp=socium>.

²⁵ Див., напр.: Что такое социализм...

²⁶ Цит. за: Сич О.І. У пошуках втраченої парадигми або «про бідний марксизм замовте хоч слово...» // Вісник Чернівецького обласного філософського товариства. – 2006. – № 1. – С. 115.

²⁷ Медведев Р. Вказ. праця. – С. 9.

²⁸ Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 40 – 44.

²⁹ Див., напр.: Учение, преобразующее мир. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С. 119, 120, 123 – 124.

³⁰ Волконский В. Вказ. праця. Між іншим, аналогічний погляд на більшовизм як революційний варіант російського «традиціоналізму», однак у контексті причин його перемоги у громадянській війні, а також особливостей побудованого в СРСР суспільства висловлював відомий російський філософ, політолог і публіцист С. Кара-Мурза (див.: Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой победы. – М.: Издательство Эксмо, Издательство Алгоритм, 2004. – 640 с.). Останній розглядав громадянську війну як цивілізаційний конфлікт, по-суті, продовження військовими засобами боротьби між «західниками»-лібералами й меншовиками з одного боку й «почвенниками»-більшовиками з іншого, причому селянська община – основа тодішнього російського суспільства – зайняла бік саме більшовиків.

³¹ Волконский В. Вказ. праця.

³² Вже у 30-х – 50-х рр. положення про «слабку ланку капіталізму» та необхідність союзу з селянством знайшли свою подальшу розробку у лідера китайських комуністів Мао Цзедуна. Останній висловлював впевненість, що центр революційного руху перемістився з Заходу (Європи) на Схід (в Азію), а також розробив власну концепцію революційної війни для селянських країн «третього світу», виходячи з тези «села оточують міста».

³³ Про оригінальну марксистську концепцію А. Грамші див. докл.: Грецкий М. Антонио Грамши // Альтернативы. – 1995. - № 3. – С. 139 – 157; Мигаль С. А. Грамши о проблеме национального и интернационального в политике левых партий // Вибір. – 1998 - № 1-2. – С. 180 – 191; Лестер Дж. Теория гегемонии Антонио Грамши и ее современное звучание // Альтернативы. – 1999. - № 1. – С. 39 – 62.

³⁴ Див., напр.: Троцкий Л.Д. Новый курс // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 167; Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций: Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – М.: Наука, 1990. – С. 146-151.

³⁵ Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М.: НИИ культуры, 1991. – 256 с.

³⁶ Див. докл.: Фернандес А. Вказ. праця.

³⁷ Приблизно з того періоду в соціальних та політичних науках країн Заходу поширилась вірно підмічена російським філософом О. Зинов'євим тенденція до заміни слова "ідеологія" виразами "суспільна свідомість", "світогляд", "соціалізація", "індоктринізація" та ін., тоді як термін "ідеологія" почав вживатись переважно у негативному значенні (Зиновьев А.А. Запад. – М.: Издательство Эксмо, 2003. – С. 272).

³⁸ Ю.Блудов, зокрема, зазначає наступне: «...в Швеції спостерігається синтез двох систем. Капіталістична приватна власність виробляє прибуток, який потім розподіляється через соціалістичну систему розподілу» (Блудов Ю. Вказ. праця. – С. 125).

³⁹ Див.: Сич О.І. Вказ. праця – С. 115 – 116.

⁴⁰ Там само. – С. 117.

⁴¹ Див. докл.: Завалько Г. Мировой капитализм глазами И.Валлерстайна // Альтернативы. – 1998. - № 4. – С. 166 – 182.

⁴² Белый С.Н., Милоха Г.В. Вказ. праця. – С. 76.

⁴³ Див., напр.: Mass Media: Лидер сандинистов Д. Ортега победил на выборах президента Никарагуа. 8 ноября 2006 г. - <http://www.rambler.ru/news/politics/0/9057722.html?print=1>; Социализм XXI века: диктатура Уго Чавеса // Новости NEWS.rin.ru. 16 апреля 2007 г. - <http://news.rin.ru/news//120810/all-chrono//>; Уго Чавес Будет править пожизненно // Важно.ру. 19 января 2007 г. - <http://www.vazhno.ru/important/article/4991/>; Чавес обещает построить социализм XXI века // Газета.ру. 14 апреля 2007 г. - http://www.gazeta.ru/news/lenta/2007/04/14/n_1057316.shtml.

⁴⁴ Павловский В.В. К вопросу диалектико-материалистического понимания истории // Вісник Чернівецького обласного філософського товариства. – 2006. – № 2. – С. 5 – 26.

⁴⁵ Чжао Янь, Ань Цинянь. Идеиное течение «практического материализма» в современном Китае // Вестник Российского философского общества. – 2006. - № 4. – С. 65 – 70.

⁴⁶ Там само.

Андрей Минаев

**Генезис и развитие социалистических идей в XIX - начале XXI вв.
(короткий исторический обзор)**

Статья представляет собой короткий исторический обзор основных проблем, тенденций и магистральных линий развития социалистических теорий в мире в XIX - начале XXI вв.

Andriy Minaev

**The genesis and the development of the socialistic ideas
in the XIX – at the beginning of the XXI centuries
(the short historical review)**

The article is the short historical review of the basic problems, tendencies and the main lines of the development of the socialistic theories in the world in the XIX – at the beginning of the XXI centuries.

Надійшла до редколегії 21.05.2007.

УДК 81(470+571)(092)

Оксана Павлюк

**Евразийская концепция культуры
Николая Трубецкого**

Евразийство опиралось на богатое интеллектуальное прошлое и зарождалось в период между двумя мировыми войнами. Движение евразийства объединило вокруг себя высокообразованных интеллектуалов, интересы и специализация которых были различны: экономическая география, этнография, языкознание, философия, история, религия, востоковедение, география, музыка и др.

Из этой встечи между разными науками, разными взглядами на мир и родилась идеология, претендовавшая на универсальность, на полноту охвата, располагавшая внутренней логикой, объединяющей эти науки вокруг одного и того же понятия – «Евразия»¹.

Движение евразийства включало в свои ряды многих выдающихся деятелей русской эмиграции – географа и экономиста П. Н. Савицкого, этнографа, культуролога, лингвиста Н. С. Трубецкого, лингвиста Р. О. Якобсона, философа Л. П. Карсавина, историка Г. В. Вернадского, критика музыковед П. П. Сувчинского, религиозного мыслителя Г. В. Фроловского, © Павлюк О., 2007

философа права Н. Н. Алексеева, литературного критика Д. П. Святополк-Мирского, востоковеда В.П. Никитина. Большинство исследователей считают датой возникновения евразийства август 1921 г., когда появился первый коллективный труд четырех авторов-основоположников нового течения общественно-политической мысли под общим названием «Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев». Однако, отмечает исследователь евразийства В. Я. Пашенко, дату рождения евразийства следует сдвинуть на год раньше, когда в 1920 г. в той же Софии скромным тиражом появилась небольшая работа князя Н.С. Трубецкого под названием «Европа и человечество»². В книге нет анализа социально-политических процессов в России, еще не упоминается термин евразийство, не говорится о путях преобразования российского общества, вообще отсутствует какая-либо конкретика в плане стран и народов. Но книга закладывает методологию нового учения, в абстрактных построениях автора создаются принципы и модели социально-исторического исследования, применимые не к отдельным странам и народам, а к более высоким степеням абстракций, к отношениям культур и цивилизаций. «...Без «Европы и человечества» евразийская концепция не стала бы логично отточенной, ни столь оригинальной и, в конечном счете, столь привлекательной для широких слоев интеллектуалов»³, - так пишет тот же В. Я. Пашенко.

Итак, первый интеллектуальный импульс евразийскому движению дала указанная выше книга Н.С. Трубецкого. Соотношение культур и цивилизаций, прогресса и регресса, национального и интернационального, проблемы историософии и социальной философии, и многие другие, затронутые в ней вопросы стали точкой отсчета, неким импульсом общетеоретического, методологического характера работ евразийцев. И в этом, прежде всего, ее основное значение для решения конкретных задач, теорий и концепций, выдвинутых впоследствии евразийскими исследователями.

В данной статье проанализированы, кроме вышеупомянутой, другие работы Н.С. Трубецкого с целью выявления в них евразийской концепции культуры. Главная цель состоит в том, чтобы проследить этапы ее возникновения и развития, а также специфические особенности этой концепции.

В советское время творческое наследие как евразийцев в целом, так и Трубецкого в частности, замалчивалась. Обусловлено это было вполне понятными идеологическими соображениями: концепция евразийцев (и, соответственно, Трубецкого, как одного из наиболее ярких их представителей), входила в противоречие с официальной идейно-философской доктриной СССР. Интерес к евразийской теории пробудился в российской историографии лишь в конце 80-х – начале 90-х гг. Однако и по сегодняшний день процесс изучения и переосмысления феномена евразийства далек от завершения. В последние годы творческой деятельностью Николая Трубецкого занимались такие исследователи, как Р. Урханова⁴, А. Антощенко⁵, В. Топоров⁶, К. Пишун⁷, Ф. Вергасов⁸, С.

Ключников⁹, И. Басин¹⁰ и ряд других. Впрочем, в основной своей массе работы данных исследователей касаются отдельных аспектов творческого наследия Н. Трубецкого, в то время как целостной картины его евразийской концепции культуры так до сих пор и не создано.

Николай Сергеевич Трубецкой – один из наиболее универсальных мыслителей русского зарубежья, лингвист, филолог, историк, философ, политолог, культуролог, один из первых основателей евразийства. Родился в 1890 г. в Москве в семье ректора Московского университета, известного профессора филологии С. Н. Трубецкого. Семья, носившая древнюю княжескую фамилию, принадлежала к старинному роду Гедиминовичей и давно превратилась в один из интеллектуально-духовных центров Москвы, что способствовало довольно раннему пробуждению научных интересов Н. Трубецкого. Еще с гимназийных лет он всерьез начал заниматься этнографией, фольклористикой, языкознанием, а также историей и философией. В 1908 г. поступил на историко-филологический факультет Московского университета, посещая занятия по циклу философско-психологического отделения, а затем отделение западноевропейских литератур. В 1912 г. закончил первый выпуск отделения сравнительного языкознания и был оставлен на университетской кафедре. Н. Трубецкой был активным участником Московского лингвистического кружка, где наряду с вопросами языкознания вместе с учеными и литераторами серьезно изучал мифологию, народоведение, этнографию, историю культуры, близко подходя к будущей евразийской теме. 1913 – 1914 гг. Н. Трубецкой провел в заграничной научной командировке в Лейпциге, где работал у проф. Бругманна, Лесина, Виндиша и Линднера. В 1916 г. был принят в число приват-доцентов Московского Университета. В 1917 г. переехал в г. Кисловодск Терской области. Революция и начавшаяся гражданская война помешали молодому ученому вернуться в Москву. В 1919 г. в г. Ростове был зачислен приват-доцентом в Донской Университет, зимой эвакуирован в Крым, откуда в 1920 г. выехал в г. Константинополь. В этом же году переехал в Болгарию, где начал научно-преподавательскую деятельность в Софийском университете в качестве профессора.

Деятельность его развивалась по двум направлениям: научная, посвященная филологическим и лингвистическим проблемам (работа Пражского кружка, сделавшегося центром мировой фонологии, затем годы исследований в Вене) и культурно-идеологическая, связанная с участием в евразийском движении. Н. С. Трубецкой сближается с П.Н. Савицким, П.П. Сувчинским, Г.В. Флоровским, публикуется в „Евразийских временниках” и „Хрониках”, периодически выступает с докладами в различных городах Европы.

В разработке евразийских идей к основным заслугам ученого можно отнести его концепцию „верхов” и „низов” русской культуры, доктрину „истинного национализма” и „русского самопознания”. В силу своих психологических особенностей Н.С. Трубецкой предпочитал спокойную, академическую работу. Хотя ему и приходилось писать статьи в жанре

политической публицистики, однако он избегал прямого участия в организационно-пропагандистской деятельности и не приветствовал уклон евразийства в политику¹¹. Тем не менее, проживая последние годы жизни в Вене в качестве профессора славистики в Венском университете, после аншлюса Австрии он подвергся преследованиям со стороны гестапо. По свидетельству Л. Н. Гумилева, получившего эту информацию от П. Н. Савицкого, Н. С. Трубецкого не арестовали только потому, что он был „князь, аристократ”¹². В июле 1938 г. ученый скончался в возрасте 48 лет.

Н.С. Трубецкой принадлежал к тому поколению, чья жизнь была расколота надвое революцией и мировой войной. Как отмечает исследователь его биографии В.Н. Топоров, „лучшие люди этого поколения навсегда останутся в книге русской культуры,они есть творцы русского духовного возрождения нач. XX ст.”¹³.

С момента своего становления идеология евразийства была отмечена глубокими противоречиями. Оно представляло себя как учение на стыке географии, геополитики, этнографии, истории, философии и др., как синтез наук и идей, при этом обсуждая разные подходы границ и влияний культур Европы и Азии.

В работах Н. С. Трубецкого прослеживается несогласие с отождествлением понятий „славянский” и „православный”. Культура западных славян, по мнению автора, по своей сути романо-германская. Старославянская же культура развилась и закрепились в России в качестве представительницы православия, а не славянства. Поэтому ученый отмечает, что „славянство не есть понятие этнопсихологическое, этнографическое или культурно-историческое, а понятие лингвистическое. Язык и только язык, связывает славян друг с другом. Язык является единственным звеном, соединяющим Россию со славянским миром”¹⁴. Значение при этом имеет только „месторазвитие” культуры и языка.

Н.С. Трубецкой настаивал на том, что лингвистические группы формируются в зависимости от их геокультурной принадлежности, а не от происхождения. Следовательно, русский мир связан исключительно с евразийским „месторазвитием”. „Совокупность народов, населяющих хозяйственно самодавяющее (автаркическое) месторазвитие и связанных друг с другом не расой, а общностью исторической судьбы, совместной работой над созданием одной и той же культуры или одного и того же государства, - вот то целое”¹⁵, - так высказывался в своих работах евразиец Г.В.Вернадский.

В евразийской концепции культуры государство описывается как „демотическое”¹⁶. Это значит, что феноменом „народного суверенитета” есть органическое и организованное единство. Народ здесь – не случайный набор граждан, а совокупность исторических поколений: прошедших, настоящих и будущих, образующих оформленное государством единство культур.

Отвергая концепты „человечество” и „класс”, Н.С. Трубецкой разрабатывал собственное понятие – „автаркия”, понимаемое как неизменное гарантирующее мирное сожительство внутри и вовне единство наций,

создающих целостный культурный мир и спаянных не только экономикой, но и историей („общностью судьбы“), цивилизацией, национальными особенностями равновесия (т.е. отсутствием господства одной из наций)¹⁷. Основу автаркии составляли, по мнению Трубецкого, культурно-исторические зоны, о которых он впервые упомянул в статье „Верхи и низы русской культуры“¹⁸.

В работе „Вавилонская башня и смешение языков“ он развил это понятие: „Культуры отдельных соседних друг с другом народов представляют всегда цельный ряд черт, сходных между собой. Благодаря этому, среди этих культур обозначаются известные культурно-исторические „зоны“, например, зоны мусульманской, индостанской, китайской, тихоокеанской, степной, арктической и т. д. культур. Границы всех этих зон взаимно перекрещиваются, так что образуются культуры смешанного или переходного типа. Отдельные народы и части народов специализируют данный культурный тип, вносят в него свои специфические индивидуальные особенности. В результате получается та же радужная сеть, единая и гармоничная в своей дифференциации“¹⁹.

Тем самым генетические связи индоевропейских народов, выражающиеся в их принадлежности к единой языковой семье, отодвигались на второй план перед системными связями между народами, объединенными в результате их исторического взаимодействия в „культурные зоны“ и „языковые союзы“²⁰.

На основе системно-структуралистического подхода была построена историческая концепция Н. С. Трубецкого, наиболее полно выраженная им в брошюре „Наследие Чингисхана“. Данная книга являлась обобщенным выражением взглядов как самого Трубецкого, так и других евразийцев. К этому времени в евразийских изданиях уже были опубликованы статьи историков П. М. Бицилли, Г. В. Вернадского, М. В. Шахматова.

Однако ученый, не будучи историком, тем не менее решил сам написать историю Евразии, хотя бы в самых общих чертах. Как отмечал Трубецкой, Евразия представляет из себя некую географически, этнологически и экономически цельную, единую систему, государственное объединение которой было исторически необходимо. Он не просто обобщал совокупность черт Евразии, подмеченных им самим и его единомышленниками, но придавал им характер системы, выявлял системообразующую связь. Ею являлась «идеология». Такая идеология может проистекать только из некой абсолютной стержневой идеи, и «заземляясь», конкретизируясь, становится элементом жизни, которую она осмысливает, преобразует и творит. Она становится «правительницей», а вся система власти оформляется в идеократию. Идеология придает тон, окраску культуре, является ее сущностью, квинтэссенцией, структурирующим фактором. Она и есть «архетип, определяющий перспективу развития культуры в сложном сочетании географических, этнических, психологических и иных моментов. Его черты способны проявляться в бессознательном устремлении культуры в пространстве и времени,

особенностях национального творчества и стилях мышления»²¹. Таким образом, чтобы обезвредить ложные и абстрактные идеологии и вместе с тем не лишиться одушевляющего пафоса, культура должна выработать свое отношение к „Идее – правительнице“²².

Трубецкой отмечал, «что в наступающую эпоху – эпоху создания нового типа, существенен отбор правящего слоя, а следовательно, и в эпоху создания нового типа государства с совершенно новым политическим, социальным, культурным и бытовым укладом. Именно этот новый тип отбора правящего слоя, который ныне выковывается жизнью и призван прийти на смену как аристократии, так и демократии, и может быть обозначен как идеократия, идеократический строй. При этом строе правящий слой состоит из людей, объединенных мирозерцанием»²³.

Таким образом, Н. Трубецкой последовательно разрабатывал системно-структурный подход к решению проблем гуманитарного знания. Достаточно весомым его вкладом в евразийскую теорию стало, кроме прочего, обоснование понятия „автаркия“.

Автаркия основана на изучении прерывности между европейским и евразийским мирами, и является одновременно оправданием и поддержкой целостности.

Взаимодополняемость разных экономических областей подтверждала структурный аспект евразийской целостности. Н.С. Трубецкой предлагал автаркическое понимание государства, а «автаркичное хозяйство имеет смысл только для государства, представляющего собой закрытый мир, не являющегося частью более крупного объединения и не владеющего колониями в том смысле этого понятия, которое принято на Западе. Автаркическая идея присуща России, потому что только она может связать непрерывность территории и общность судьбы»²⁴.

Таким образом, Евразия является географическим, геополитическим и экономическим единством. Она располагает также самым обширным пространством, обладающим общими культурными особенностями, поэтому ее территория должна совпадать с территорией государства. „Естественная“ автаркия евразийской территории обуславливает политическую автаркию государства и особенности его идеократического строя, его закрытой внутри себя идеологии: „территория подлинно идеократического государства непременно должна совпадать с каким-нибудь автаркическим особым миром“²⁵. Этим миром и стала Евразия!

Способ правления и географическая природа территории взаимодействуют друг с другом. Задача такого государства заключается в выявлении географического, геополитического и экономического своеобразия Евразии. Политический выбор государства должен осуществляться с учетом географических особенностей, которые придают „смысл“ народу и истории. Государство в евразийском учении это не политический механизм, не практическое управление обществом, а исторический и культурный организм, подчиняющийся истории.

Россия, согласно мнению Трубецкого, представляет собой Евразию как „живой организм”²⁶, смысл которому придает география. Географическое единство, таким образом, служит предисловием к нелегким попыткам доказать единство, на этот раз – культуры Евразии.

Н. Трубецкой много размышлял о способности различных религий, присутствующих на территории Евразии, сформировать государственную идеологию. Поскольку государство находится на вершине евразийской иерархии ценностей, постольку религиозный выбор сторонников евразийства мог бы подтвердить „истинность” выбранной религии. Ученый рассматривал различные религии в возможности совместить их с евразийским государством. Евразия была представлена им как многонациональное и многоконфессиональное пространство, но только православие он считал достойным реально составить идеологию будущего евразийского государства. В таком государстве все евразийские культуры разделяют „тенденции”, основанные на общности судьбы, то есть принадлежности к Евразии. Н.С. Трубецкой в своей евразийской концепции культуры подчеркивал, что „Евразия представляет собой культурное единство не по причине своей доказуемой единичности, а потому, что различные ее звенья входят друг в друга и не имеют реальной самостоятельности вне целого. Единство целого достигается не обезличением частей, а непрерывностью самой радужной сети”²⁷. Ученый ввел в понимание культуры взаимодействие „радужных лучей” или культурных звеньев, т.е. этносов, народов и др.

Между русским миром и степным миром действительно существуют „радужные лучи”, которые определяются только их отношением к евразийской целостности и не имеют четкой границы между ними: „С незаметной постепенностью эта культура на Востоке и Юго-Востоке соприкасается с культурой „степной” (тюркомонгольской) и через нее связывается с культурами Азии”²⁸. Итак, Евразия в работах евразийцев – это закрытая монада, а представляет ее евразийство. Она проницаема к Востоку именно потому, что обладает в этом направлении множеством культурных звеньев. Отсутствие разрыва их позволяет оправдать овосточивание, увидеть бесконечное азиатство русской идентичности, уравнивать Россию с другими народами в их отношении к евразийской целостности, но и равным образом отрицать существование границы Российской империи с Востоком.

Н. С. Трубецкой и Г. В. Вернадский, составляя каталог языковых, этнических, религиозных, бытовых и культурных традиций Евразии, старались доказать наличие „единства в многообразии” на этом пространстве.

„История Евразии есть история сообщества различных народов на почве евразийского месторазвития, их взаимных притягиваний и отталкиваний и их отношения вместе и порознь к внешним (внеевразийским) народам и культурам”²⁹. Трубецкой в своих исследованиях отмечал, что русский народ – есть в составе Евразии, и этот народ представляет собой связующий элемент в евразийском национальном разнообразии. Он отмечал, что без него нет перехода от одного евразийского звена к другому, нет

целостности, придающей смысл всем остальным частям. И при этом русская культура, пополняемая элементами культур других народов Евразии, должна стать базой наднациональной евразийской культуры, которая служила бы потребностям всех народов России – Евразии, не стесняя их национальных своеобразий”³⁰.

Вместе с тем нельзя переоценивать азиатскую составляющую евразийства. Как подчеркивает в своих исследованиях Н.С. Трубецкой, евразийство, взявшее себе в название слово, где корень „евро” стоит все же на первом месте, и глубоко ценит достижения западной культуры”³¹.

По поводу цивилизованого культурного единения „европейского и азиатского” факторов, Н.С. Трубецкой в книге „Европа и человечество” сформулировал некие выводы: По его мнению, „весь центр тяжести должен быть перенесен в область психологии интеллигенции. Именно интеллигенция должна понять суть единения, не допуская непонимания сущности термина культура... европейская культура не есть нечто абсолютное, не есть культура всего человечества, а лишь создание ограниченной и определенной этнической и этнографической группы народов, имевших общую историю... Именно для этой определенной группы народов, создавших ее, европейская культура обязательна... европейская культура ничем не совершеннее, не „выше” всякой другой культуры, созданной иной этнографической группой, ибо „высших” и „низших” культур и народов вообще нет, а есть лишь культуры и народы более или менее похожие друг на друга”³².

В 1920 – 30-е годы Н.С. Трубецкой написал около двух десятков работ этого цикла. Некоторые из них вошли в состав книги «К проблеме русского самопознания» (1927 г.). Другие разбросаны по разным труднодоступным изданиям, и до сих пор не собраны. Тематика их разнообразна, но общее ядро ощутимо во всех этих работах, будь они посвящены культурно-исторической или современной, актуальной культурно-политической проблематике. Широкий охват тем, пространств, эпох, культурных и языковых традиций порождает смысл и ясность в этих исследованиях евразийской концепции культуры. Эти и другие выводы дают ориентир в изучении феномена евразийства, и у ряда сторонников его формируется свой взгляд и видение на тот или иной вопрос культуры Евразии. Евразийская тематика осознается при охвате всего множества работ этого цикла, и только целое, взгляд на культуру Евразии, позволяет заметить в них редкое сочетание продуманной концептуальности и отчетливой практической установки. К этому целому относятся такие работы, как „Русская проблема”(1922), „Соблазны единения” (1922), „У дверей. Реакция? Революция?”(1923), „Вавилонская башня и смешение языков”(1923), „Наследие Чингисхана. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока”(1924), „Наш ответ”, „Мы и другие”(1925), „К украинской проблеме”, „О государственном строе и форме правления”, ”(1926), „Общевразийский национализм” ”(1927), „Идеократия и армия”(1928), „Мысли об автаркии”(1935), „Упадок творчества”(1937) и др.

Для Трубецкого Евразия была „много-раздельно-целостным конкретным понятием природно-экологическим, географическим,

хозяйственно-экономическим, геополитическим, но прежде всего этноязыковым и культурно-историческим пространством³³. Ученый предложил свою концепцию культуры, которая стала одной из составляющих комплексной евразийской концепции, в которой отмечал, что „евразийское” пространство образует систему со своими закономерностями и типами, в значительной степени управляемыми принципами взаимодополнительного распределения. Евразия, следовательно, образует своего рода „макропространство”, сопоставимое с языковыми „макросемьями”, с одной стороны, и „языковыми союзами”, с другой, - Россия и „русский элемент” рассматривались не только изнутри, но и извне³⁴.

Н.С. Трубецкой, в ряде работ выставляя требование национальной культуры, уверенно заявляет, что русская национальная культура немыслима без православия, так как „для христианина в евразийской культуре христианство не есть элемент какой-нибудь определенной национальной культуры, но есть фермент, могущий войти в разные культуры и стимулировать их развитие в определенном направлении, не упраздняя их самобытности и своеобразия³⁵”.

Евразийская концепция культуры Трубецкого формирует исследуемую проблему национальной русской культуры, главным моментом в которой есть освобождение от романо-германского влияния, и выводит ее на путь подлинно – самостоятельного национального развития.

Н. С. Трубецкой в соответствии с евразийской идеологией вводит ряд важных понятий, за которыми стоят определенные идеи. Прежде всего, подчеркивается роль понятия личности, на котором строиться и философская, и историческая, и социологическая, политическая и культурологическая концепции евразийства.

В работах Трубецкого понятие личности представляется как личность, которая может быть не только „частночеловеческой³⁶”, но и „многочеловеческой”, „симфонической”. Статус личности характеризует и отдельного человека, и целый народ, и даже группу народов, объединенных делом создания особой, общей для них всех культуры.

Центральным аспектом в понимании себя, как личности и национальной культуры по Трубецкому, есть самопознание, которое „должно осуществляться не одним рассудком, а всеми сторонами духовной жизни личности”.

Познать самого себя значит быть самим собой – такова исходная мысль Трубецкого. „...Истинное самопознание выражается в гармонически-самобытной жизни и деятельности данной личности, - говорил Трубецкой. – Для народа это – самобытная национальная культура. Народ познал самого себя, если его духовная природа, его индивидуальный характер находят себе наиболее полное и яркое выражение в его самобытной национальной культуре, и эта культура вполне гармонична, т.е. отдельные ее части не противоречат друг другу. Создание такой культуры и является истинной целью всякого народа, точно так же, как целью отдельного, принадлежавшего к данному народу, является достижение такого образа

жизни, в котором полно, ярко и гармонично воплощалась бы его самобытная духовная культура.

Задача народа и задача отдельного индивидуума в этом смысле не только „теснейшим образом связаны друг с другом”, но и „взаимно дополняют и обуславливают друг друга”. Из этого вытекает и понимание того, какая национальная культура должна быть признана истинной, - только та, которая способствует такому самопознанию³⁷.

Н.С. Трубецкой в двух своих работах „Европа и человечество³⁸” и „Мы и другие³⁹” отмечает, что цивилизованное человечество должно быть едино и иметь единую культуру, а потому, предлагая евразийскую концепцию культуры, призывает к созданию новой культуры, которая станет органическим целым, проявляясь в различных формах (например, политических, социально-хозяйственных и др.), в бытовом укладе, этническом типе, географических особенностях.

Именно с географической целостностью и определенностью русско-евразийской культуры ученый увязывал наименование ее евразийской, подчеркивая более точный смысл слова „Евразия⁴⁰”. Он утверждал: „Евразия” – это особый культурный мир, „внутренне и крепко единый в бесконечном и часто, по видимости, в противоречивом многообразии своих проявлений, являясь развивающейся своеобразной культурноличностью⁴¹”.

Н.С. Трубецкой предложил концепцию культурно-исторических регионов, которая несла в себе идею взаимопроникновения традиций разных народов, положенных в основу создания единого евразийского геополитического пространства, и при этом в работах своих подчеркивал сочетание глубокой религиозности с веротерпимостью к христианам, мусульманам, буддистам и сторонникам других конфессий, уважение к кочевникам и оседлым народам. А истинный национализм Н. Трубецкого состоит не в заимствованиях у чужих народов или в навязывании соседям своих навыков и представлений, а в истине самопознания. Таким образом, культуролог находит главный смысл в феномене евразийства, который определяет отношение народа и самого человека к себе, миру, обществу, природе, в сократовском принципе „познай самого себя” или „будь самим собой”.

Именно о духе, душе всегда заботилась евразийская мысль, пытаясь отыскать выход за пределы современной ей европейской цивилизации. Евразийское мировосприятие строилось на признании вполне реального существования общественно-культурных циклов зарождения, расцвета и упадка. При таком подходе культура наделяется всеми признаками личности, что достигается через ее индивидуализацию и совокупность выполняемых ею общественных ролей. Так называемая симфоническая личность культуры составляется из комплекса иерархически организованных личностей (класс, сословие, семья, индивид), сосуществующих одновременно, но генетически связанных с предшествующими им прошлыми поколениями. В качестве такого сложного организма культура переживает определенные стадии своего

развития, но не в рамках непрерывного эволюционного ряда, а в кругу законченного (закрытого) культурного цикла.

По мнению, Н.С. Трубецкого при всей необходимости и важности описательных исследований евразийского пространства и евразийской „личности” надлежит изучать и общие законы жизни этой личности, для чего нужно формирование „единой системы наук, подчиненной персонологии”⁴².

Ученый отмечает, что идея личности, доминируя в системе наук, одними науками не ограничивается, и за их пределами становится исходной точкой для системы философии. Таким образом, Трубецкой, вместо энциклопедии, т.е. анархического конгломерата друг с другом несогласованных научных, философских, политических, эстетических и т.д. знаний, предложил создать стройную и согласованную систему идей. А этой системе идей должна соответствовать и „система практических действий”.

Идея евразийства подчеркивает значимость развития национальных культур, уникальность и неповторимость каждой нации и народа, роль в жизни народа собственной высшей национальной идеи и самостоятельного неподражаемого развития⁴³.

Евразийство как определенное направление мысли, общественное движение, не имело продолжения, и было вынуждено закончить свое существование в 30-х г. XX ст.

Евразийские идеи, которые нашли точное выражение в ряде наук, были подхвачены и развиты такими направлениями, как макроистория, историософия, мета-история, пси-история”, философия истории и др. Но обозначенные Н. Трубецким более чем полвека назад евразийские культурно-исторические и этноязыковые горизонты и сейчас остаются, последним словом, „заветом”⁴⁴, который пока остается не воспринятым.

Н. С. Трубецкой – выдающийся русский ученый, языковед, историк, культуролог-философ, основатель теории евразийства, которая оказала существенное влияние на развитие общественной мысли России и русского зарубежья. Его евразийская концепция культуры – это культура-синтез „согласованная система идей и наук”, которая исследует евразийское пространство и евразийскую культуролитичность, дает понимание единства человека, общества, природы и его культуры.

Примечания:

¹ Ларюель М. Идеология русского евразийства или мысли о величии империи / Перевод с француз. . – М.: Наталин, 2004. – С. 31.

² Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана // Европа и человечество. – М.: Эксмо, 2007. – С. 91.

³ Там же. – С. 23 - 24.

⁴ Урханова Р.А. Философско-истор. основания евразийской культурологии // Философия и культура в России (методол. проблемы). М., 1992.

⁵ Антощенко А. «Евразия или «святая Русь»? – Петрозаводск, 2003 – с.122 – 139.

⁶ Топоров В. Вступ. статья В.Н.Топорова // Письма и заметки Н.С. Трубецкого. - М.: Языки славянской культуры, 2004.

⁷ Пишун К. Политическое учение евразийства (опит системной реконструкции и интерпретации) – Автореф. диссерт. канд. полит. наук – Владивосток, 1999.

⁸ Вергасов Ф. Н.С. Трубецкой. – <http://www.pseudology.org/Arhive-Praha/index.htm> – 7. 03. 2007. – (Пражский электронный архив).

⁹ Ключников С. Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. Сборник трудов евразийцев. – Из-во: «Беловодье», 1997. – с.95 – 115.

¹⁰ Басин И. Предистория творческого пути князя С.Н. Трубецкого // Вопросы философии. – 1995. - №9. – с.106 - 115.

¹¹ Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. Сборник трудов евразийцев. – Издательство: „Беловодье”, 1997. – С. 95 – 98.

¹² Вступ. статья В.Н.Топорова // Письма и заметки Н.С. Трубецкого. - М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. ii.

¹³ Там же.

¹⁴ Ларюель М. Вказ. праця. – С. 108.

¹⁵ Алексеев Н.Н. Евразийцы и государство // Евразийская хроника. Вып. 9. – Париж, 1927. – С. 34.

¹⁶ Трубецкой Н.С. Мысли об автаркии // Новая эпоха: Идеократия. Политика. Экономика. Нарва. 1933 – С. 25 – 26; Трубецкой Н.С. Об идее-правительнице // Евразийская хроника. Берлин. 1935. Вып. XI – С. 29 – 37.

¹⁷ Там же. – С. 38.

¹⁸ Трубецкой Н.С. Верхи и низы русской культуры: этническая основа русской культуры // Исход к Востоку. София, 1921. – С. 96.

¹⁹ Трубецкой Н.С. „Вавилонская башня и смешение языков” // Евразийский временник. Берлин. 1923. Кн.3. – С. 118; Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана. – М.: Эксмо. 2007. (Антология мысли) – С. 450 – 466; Антощенко А. В. „Евразия или „Святая Русь” – Петрозаводск, 2003. – С. 124 – 125.

²⁰ Антощенко А.В. Евразия или Святая Русь? – Петрозаводск, 2003. – С. 126 – 127.

²¹ Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI – XX вв. – М.: Юрист, 1995. – С. 367.

²² Исаев И.А., Золотухина Н.М. Вказ. праця. – С. 367.

²³ Трубецкой Н. С. Наследие Чингисхана. // О государственном строе и форме правления. – М.: Эксмо, 2007. – С.580.

²⁴ Трубецкой Н.С. Вказ. праця. – С. 291.

²⁵ Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. - С. 43.

²⁶ Ларюель М. Вказ. праця. – С.141.

²⁷ Там же. – С. 142.

²⁸ Там же. – С. 143.

²⁹ Там же. – С. 144.

³⁰ Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. Сборник трудов евразийцев. – Издательство: „Беловодье”, 1997. – С. 14.

³¹ Письмо П.Н. Савицкого к Л.Н.Гумилеву от 1.01. 1957 г. // Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. Эпохи и цивилизации. – М.: 2006. – С. 206.

³² Трубецкой Н.С. Наследие Чингисхана // Европа и человечество. – М.: Эксмо, 2007. – С. 94.

³³ Там же.

³⁴ Письмо П.Н. Савицкого к Л.Н.Гумилеву от 1.01. 1957 г. – С. 212.

³⁵ Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. Сборник трудов евразийцев. – Издательство: „Беловодье”, 1997. – С.103.

³⁶ Трубецкой Н.. Наследие Чингисхана. // Общеславянский элемент в русской культуре. – М.: Эксмо, 2007. – С.286 - 287.

³⁷ Там же.

³⁸ Нартов Н.А. Геополитика: учебник для студентов вузов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ – ДФНА: Единство, 2007. – (Серия „Золотой фонд российских учебников”) – С.132 – 133.

³⁹ Савицкий П.Н. Континент Евразия. – М.: Аграф, 1997. – С. 39 – 40.

⁴⁰ Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. Социально-историческая ретроспектива и перспектива. – М.: Издательство: Норма, 1998. – С.110.

⁴¹ Вступ. стаття В.Н.Топорова. – С. xxvi.

⁴² Там же. – С.xxiv.

⁴³ Там же. – С. xxiv.

⁴⁴ Трубецкой Н.. Наследие Чингисхана. // Мы и другие. – М.: Эксмо, 2007. – С.480 - 498.

Павлюк Оксана

Евразійська концепція культури М.С. Трубецького

Дана стаття висвітлює євразійську концепцію культури М.С. Трубецького. У своїй концепції він характеризує євразійський простір та його культура, як культура людської істоти, суспільства та природи.

Pavlyuk Oksana

Eurasiastic concept of Trubetskoi's culture

The article elucidates the eurasiatic concept of culture by N. Trubetskoy. In his concept he characterizes the eurasiatic space and its culture, as the culture a humang being, society and nature.

Надійшла до редколегії 21.05.2007

ВЛАСНИЙ ПОГЛЯД

У справді демократичному суспільстві кожна людина, громадянин, а тим більше науковець, має право на власну думку, на свою точку зору з тих або інших проблем нашого минулого та сьогодення. Особливо це є актуальним для вітчизняної історичної науки, яка довгий час потерпала від нав'язаної згори ідеологізації, а сьогодні опинилася в тенетах відвертої політизації й міфологізації та своєрідної „моди” на некритичне, а часом вульгарне запозичення ідей і концепцій з арсеналу зарубіжної науки. Влада, як і раніше, намагається „контролювати” минуле, недвозначно вказуючи історикам, яку „історію” їм слід писати й пропагувати. Щоби неупереджено вивчати історію, треба уникати політичного ангажементу, дистанціюватися від політичних, ідеологічних, національно-моралістичних впливів.

Як слушно зазначив один сучасний зарубіжний історик: „Тільки визнавши всю складність історичного досвіду людства й відповідним чином поглибивши наше уявлення про нього, ми можемо підійти до усвідомлення дня сьогоденішнього. Без постійної переоцінки минулого та з'ясування його спірних моментів історія ризикує втрати право називатися творчою наукою й перетворитися на фабрику європейської міфології” (*Маккенні Р. XVI век. Европа. Экспансия и конфликт. - Москва: РОССПЭН, 2004. - С. 409*).

Тому ми започатковуємо нову рубрику „Власний погляд”, де плануємо друкувати статті, есе, наукові розвідки, авторам яких притаманний оригінальний погляд, нестандартний підхід до висвітлення важливих подій, явищ, процесів, здатність йти „проти течії” усталених думок, поширених точок зору, заявлених стереотипів. Розпочинаємо її статтею проф. В. П. Казаріна з Таврійського університету, яка, цілком ймовірно, викличе неоднозначну реакцію. Хтось буде поділяти авторську оцінку відомої події, хтось заперечувати. Запрошуючи до полеміки, редакція обіцяє опублікувати будь-які відгуки.

**Битва за ясли Господни. Проиграла ли Россия
Восточную (Крымскую) войну 1853 – 1856 годов?**

*«...Европа в отношении к России всегда была
столь же невежественна, как и неблагодарна».*
А. С. Пушкин (1834)

Вопрос, сформулированный в заголовке данной статьи, всё чаще задают себе сегодня те, кто исследует или осмысливает события войны, с момента окончания которой прошло уже 150 лет. Всё больше людей убеждаются в том, что нет ничего более далекого от истины, чем привычное утверждение о якобы имевшем место поражении. Нет необходимости широко документировать абсолютное господство до последних лет в исторической литературе именно «пораженческой» точки зрения. Мы найдем её в любой монографии или статье, в учебнике или учебном пособии, в публицистическом очерке или учёных комментариях. До недавнего времени почти невозможной задачей было как раз обратное – отыскать иную оценку результатов Крымской войны. Такие мнения можно было высказывать только между строк.

Ограничимся одним примером. Академик Е. В. Тарле, фактически исповедовавший другую систему взглядов, внешним образом именно в русле «пораженческой» концепции вынужден был начинать разговор о Крымской войне в своей классической монографии: «Царизм начал и он же проиграл эту войну, обнаружив ... несостоятельность ... господства дворянско-феодального крепостнического строя». Невооружённым взглядом видно, что это утверждение является всего лишь обязательной калькой известных слов В. И. Ленина о Крымской войне. Весь последующий текст двухтомной монографии «Крымская война», опубликованной в годы Великой Отечественной войны с одобрения И. В. Сталина, фактически опровергает «пораженческий» тезис.

Другой характерной чертой советской историографии Крымской войны являлось абсолютное игнорирование православной составляющей этого глобального противостояния. Инспирированный Францией двухлетний спор с Россией о «святых местах» закончился тем, что в январе 1853 года ключи от Вифлеемского храма (церковь яслей Господних) и Иерусалимского храма (церковь гроба Господнего) были демонстративно, с большим шумом отняты у православной общины, которой они традиционно принадлежали, и под давлением Парижа переданы турецкими властями Палестины католикам. Этот акт был совершен в стране, в которой православие исповедовало подавляющее большинство подданных. Нетрудно представить себе реакцию на эти события не только внутри Османской империи, но и за её пределами, в первую очередь в православных странах. Было грубо и публично нарушено закрепленное договорами право России на покровительство православия в Турции.

Унижение православных святынь – постоянная черта поведения
© Казарин В., 2007

агрессоров в этой войне. Не случайно она получит также другое название – «битва за ясли Господни». В этом ряду бомбардировка английскими фрегатами 18–19 июля 1854 года Соловецкого монастыря. В этом ряду – избрание главной мишенью для нападения именно Крыма и Севастополя, который являлся не только военной базой России на Чёрном море, но и колыбелью русского православия. Показательно, что французы «возьмут в плен» Херсонесский колокол, который почти 60 лет будет висеть в соборе Парижской Богоматери и возвратится на своё место только после неоднократных настоятельных требований русского правительства.

Не только сегодня, но даже в XIX веке многим представителям образованной России, испытавшим «просвещённое» влияние атеистической Европы, вопрос о ключах казался лишенным всякой важности и значения. Раскол между «ретроградным» правительством и «образованным» обществом, жертвой которого оказывался русский народ, углублялся всё больше и больше. Вопросы веры многим казались архаическим пережитком, препятствующим столь желанному прогрессу. Об этой опасности в книге «Россия и Европа» пророчески предупреждал современников Н. Я. Данилевский: «Этот спор о ключах, который многие даже у нас представляют себе чем-то ничтожным, недостойным людей, имеющих счастье жить в просвещённый девятнадцатый век, имел для России, даже с исключительно политической точки зрения, гораздо больше важности, чем какой-нибудь вопрос о границах, спор о более или менее обширной области...».

Современники предупреждению мыслителя не вняли. «Счастье» жить в просвещённый XIX век оказалось для «образованного» русского общества важнее вопросов веры, за что мы и заплатили страшными испытаниями века XX-го. Может быть, на пороге XXI столетия мы заново постараемся определить, в чём же все-таки наше истинное счастье: в приобщении к общечеловеческим ценностям, которые каким-то странным образом всё время поворачиваются к нам своим звериным, а не гуманным обликом, или в сохранении верности традициям наших непросвещённых предков и их такой несовременной тысячелетней вере?

Идеологи Восточной войны, стоявшие за кулисами её кукловоды отчетливо осознавали подлинное значение событий, их сакральный смысл. Архиепископ Парижский кардинал Сибур подчеркивал: «Война, в которую вступила Франция с Россией, не есть война политическая, но война священная. Это не война государства с государством, народа с народом, но единственно война религиозная. Все другие основания, выставляемые кабинетами, в сущности, не более как предлоги, а истинная причина, угодная Богу, есть необходимость отогнать ересь.., укротить, сокрушить её. Такова признанная цель этого нового крестового похода и такова же была скрытая цель и всех прежних крестовых походов, хотя участвовавшие в них и не признавались в этом».

Предки наши на агрессию врага, помимо воинского сопротивления, ответили сплочением вокруг православной веры. «Битва за ясли Господни» породила целый мир православных героев, легенд и преданий. Героическое

воинское священство получило достойное художественное отражение на эпическом полотне легендарной севастопольской Панорамы. Первое имя в этом ряду – Архиепископ Херсонский и Таврический Иннокентий (Борисов), ныне причисленный к лику святых. Крымский «Златоуст», неутомимый вдохновитель защитников города, именно он 27 июля 1854 года освятил закладку храма Святого князя Владимира, ставшего усыпальницей выдающихся русских адмиралов – М. П. Лазарева, В. А. Корнилова, В. И. Истомина, П. С. Нахимова и других. В своей речи «при заложении храма» архиепископ Иннокентий осмыслил оборону Севастополя именно как защиту православных основ государства Российского: «Здесь купель нашего крещения, здесь начало нашей священной истории и народных преданий. Уступить после сего страну эту кому бы то ни было, значило бы для России отказаться от купели своего крещения, изменить памяти Св. Владимира... Такова, говорю, сила и таков смысл нынешнего нашего священнодействия по отношению к врагам нашим!».

В ряду православных героев – священники самого старого на территории России Георгиевского монастыря на мысе Фиолент, основанного, по преданию, в 891 году (в 1820 году в монастыре останавливались на ночлег генерал Н. Н. Раевский и молодой Пушкин). В монастыре была смонтирована телеграфная станция, связывавшая командование союзных сил с Лондоном и Парижем через Варну посредством подводного кабеля. Пренебрегая присутствием врага, объявившего их пленниками, монахи ни на день не прекращали молитвы о победе русского оружия.

С началом боевых действий Николай I отправил в Севастополь список с иконы Божией Матери «Умиление», перед которой всю жизнь молился и скончался преподобный Серафим. Главнокомандующий войсками князь А. С. Меншиков в лучших традициях «образованного» общества оставил ее в каком-то чулане. Только после запроса государя о судьбе иконы её разыскали, но на Южную сторону Севастополя, в сражающуюся армию так и не отправили, оставив на Северной стороне. Именно Северная сторона города, как известно, так и не была взята неприятелем.

В советское время своеобразное табу на полное и подробное освещение истории Крымской войны наложили, с одной стороны, резко отрицательная оценка К. Марксом и Ф. Энгельсом военной политики Николая I, с другой – известные слова В. И. Ленина о том, что война «показала гнилость и бессилие крепостной России». Основоположники марксизма, в полном согласии с новоявленными европейскими крестоносцами и либеральными демократами, были сторонниками полного поражения царизма как «главной силы реакции». Они видели в этом путь для свободного развития революционного движения в Европе. Оценивая европейскую буржуазию как «реакционную», Маркс и Энгельс соглашались, тем не менее, принести Россию ей в жертву только на том основании, что Англия и Франция находились на более высокой ступени экономического развития, имели сформировавшийся рабочий класс, передовые политические учреждения, а значит – возглавляли общественный прогресс.

Жизнь жестоко накажет «прогрессистов». XX век и история Германии наглядно продемонстрируют, как легко «передовой рабочий класс» превращается в ударную силу фашизма. Хребет этим крестоносцам XX века (даже на солдатских бляхах они выбьют клятву верности своему богу) ценой огромных жертв придется ломать полукрестыанской, такой непередовой и совсем нелиберальной Советской России. Именно в годы Великой Отечественной войны страна Советов впервые помирится с Православной церковью и принесет ей первое покаяние. Именно в годы войны Сталин одобрит и напечатает монографию о Крымской войне академика Е. В. Тарле.

В 20-е годы мы с каким-то остервенением снимали в Севастополе памятники русским адмиралам. Ведь они же служили царю! Только после Великой Отечественной памятники вернутся в город, но православная составляющая Восточной войны так и останется под спудом. В результате ни в Свято-Никольский храм-памятник, ни на Севастопольское братское кладбище (не совсем точно, но зато выразительно называемое в народе «стотысячным») за весь XX век никто из советских лидеров – ни Сталин, ни Хрущёв, ни Брежнев, ни Горбачёв – так ни разу и не придет.

Еще в марте 1854 года лорд Пальмерстон вручает членам британского кабинета меморандум, который он сам определял как «прекрасный идеал войны». Вот основные идеи этого плана: Аландские острова и Финляндия возвращаются Швеции, которая должна быть втянута в войну против России. Литва, Эстония, Курляндия и Лифляндия на Балтике передаются Пруссии. Польское королевство восстанавливается как барьер между Германией и Россией, поглощая земли Белоруссии и Украины. Валахия, Молдавия, Бессарабия и устье Дуная отходят к Австрии. Крым, Черкесия и Грузия отбираются у России: Крым и Грузия передаются Турции, Черкесия объявляется независимой или соединяется с султаном узлами сюзеренитета. Отчётливо видно, что по этому сценарию Россия должна была быть отрезана от Чёрного и Балтийского морей и фактически прижата к Уральскому хребту. Но даже этим не ограничивались замыслы агрессоров. Судя по тому, что театр военных действий охватывал огромные территории от Балтики до Тихого океана и от северных морей до Кавказа, их планы шли ещё дальше. Нападению и бомбардировкам на территории России подверглись Ганге, Аландские острова и Бомарзунд, Або, Свеаборг и Кронштадт на Балтике, Соловки и сожженный архангелогородский городок Кола на Белом море, Петропавловск-на-Камчатке и устье Амура на Тихом океане, Одесса и Кинбурн на Черном море, Бердянск, Геническ, Мариуполь, Ейск и Таганрог на Азове, Новороссийск и Анапа, Екатеринодар, Фанагория и Тамань, крепость Св. Николая, Зугдиди и Сухуми на Кавказе, наконец, Евпатория, Балаклава, Севастополь, Инкерман, Керчь и Еникале в Крыму. А сколько ещё потенциально опасных направлений нужно было закрывать войсками, которых так не хватало на театре боевых действий.

Таким образом, высмеиваемый в русских карикатурах и народных сатирических песнях той поры «воевода Пальмерстон» в воинственном

азарте «поражал Русь» не только «на карте» и не только «указательным перстом».

Крымская война была первой в новое время попыткой насильственного расчленения России, задуманной и спланированной в Европе. Против России объединённым фронтом выступили, по сути, все европейские государства. Каждое из них тем самым совершило грех предательства и клятвопреступления, так как все эти государства (включая и Турцию!) в недавнем прошлом были чем-то жизненно важным обязаны России. В общественных потрясениях и революционных бурях 1848–1849 годов, которые пронесли над Англией, Францией, Италией, Австрией и государствами Германии, Россия выступала как оплот стабильности и последней надежды на спасение. Каких только слов благодарности и уверений в вечной преданности она ни выслушала в это время! Уговаривая Россию спасти Австрию от венгерской революции, фельдмаршал Кабога в прямом смысле валялся в ногах у князя Паскевича. Потом в знак признательности за оказанную помощь юный император Франц-Иосиф будет публично целовать руку Николаю I. Но не пройдет и года, и «благодарная» просвещённая Европа начнет готовиться к войне со своей спасительницей – «варварской» Россией.

Когда мы сегодня пишем о том, что в Крымской войне участвовала Турция, мы вводим в заблуждение современного читателя. Наш современник со словом «Турция» ассоциирует средней величины государство, располагающееся между Черным и Средиземным морями. В середине XIX века с Россией воевала не Турция, а Высокая Порта, или Османская империя, основанная турками-османами. В её состав входили громадные пространства практически от Гибралтара до Персидского залива и от Балкан до Сирии, Палестины, Египта и Судана. То же самое следует иметь в виду, говоря о Французской империи той поры (север Африки и другие колонии), о Британской империи, над которой «никогда не заходило солнце» (территории от Канады до Китая), и империи Австрийской (достаточно напомнить о её председательстве в Германском союзе, не говоря уже о Венгрии, итальянских землях и других территориях). Эти империи были тогда в зените своего могущества, а Российская империя своих территориальных пределов, которые в XX веке будут образовывать государственные границы СССР, достигнет только к концу XIX столетия. Территориальные и людские ресурсы напавших на Россию государств-империй фактически включали в себя преобладающую часть современной Европы (Молдавия, Румыния, Болгария, страны Балкан – Сербия, Албания, Босния, Герцеговина, Черногория, Хорватия; Мальта, значительная часть Италии, а не только одна Сардиния; Чехия, Словакия, Венгрия, Пруссия, государства Германского союза и др.), большие территории в Африке и Северной Америке (Канада), азиатские пространства, включая часть не принадлежавшего на тот момент России Кавказа (Батум, планы поддержки Шамиля и др.), Индию, Австралию и Новую Зеландию, а также другие земли.

В результате в армиях напавших на Россию государств господствовал полный антирусский интернационал: рядом с англичанами и ирландцами, шотландцами и французами, итальянцами и турками воевали австралийцы и новозеландцы, поляки и венгры, немцы и швейцарцы, египтяне и тунисцы, казаки-некрасовцы, горцы и североамериканцы. Французы привезли в Крым экзотических зуавов. Инструкторами турецких военных и даже командирами их кораблей чаще были англичане (вспомним тот же позорно бежавший из Синопского сражения пароход «Таиф» и его командира Мушавера-пашу, который на самом деле был английским капитаном Адольфусом Слэдом). Полковник Роберт Каделл, офицер из индийских колоний, сначала командовал турецкой артиллерией под Евпаторией, а затем отличился на Кавказе в сражении на реке Ингури. Командующим турецкими войсками на Балканах, в Крыму, а потом на Кавказе был генерал Омер-паша – бывший австрийский офицер, хорват по происхождению Михаэл Латтас. Революционный венгерский генерал Клапка чуть не был назначен командующим турецкой армией в Малой Азии. Его соплеменник – венгр Георгий Кмети – под именем Исмаила-паши стал турецким героем в обороне от русских войск Карса. Черкес Сефер-бей, ставший турецким офицером, возглавлял отряд из двухсот горцев. Польский ренегат М. Чайковский создал из венгров и своих соплеменников целый батальон (не менее 4000 человек), принял ислам и воевал в Европе со вчерашними единоверцами-христианами под именем Садык-паша. Хозяйкой отеля и медсестрой была в Балаклаве Мэри Сикоул – темнокожая дочь Ямайки...

Европейская историография настойчиво убеждает общественность, что именно Россия стала инициатором Крымской войны, отвергнув мирные инициативы Великобритании и Франции. Даже академик Е. В. Тарле, следуя оценкам классиков марксизма, вынужден был повторить этот тезис в уже цитированных словах: «Царизм начал ... эту войну». Правда, буквально на следующей странице своего капитального труда историк опровергает это откровенно пропагандистское утверждение: «"Не выпускать Россию из войны", изо всех сил бороться против всяких запоздалых попыток русского правительства – когда оно уже осознало опасность начатого дела, – отказаться от своих первоначальных планов; непременно продолжать и продолжать войну, расширяя ее географический театр, – вот что стало лозунгом западной коалиции».

Обратимся к фактам. Турция объявляет войну России 4 октября 1853 года, Россия Турции через месяц – 1 ноября. Франция объявляет России войну 27 марта, Великобритания – 28 марта 1854 года. Россия опять же объявляет им войну двумя неделями позже – 11 апреля того же года.

Нам возразят, что в Дунайские княжества русские войска вошли за три месяца до объявления войны Турцией – 4 июля 1853 года. Это правда, но опять неполная. Полная правда состоит в том, что Дунайская кампания была ответом на притеснение православной церкви в «святой земле». Полная правда состоит в том, что еще 27 февраля 1853 года Англия и Франция заключают секретное соглашение о координации действий против России.

Наконец, полная правда состоит в том, что еще 23 марта Наполеон III отдает приказ об отправке французской эскадры под командованием адмирала Гамлена в Архипелаг, а в конце мая британское адмиралтейство отдает такой же приказ адмиралу Дондасу. 14 июня 1853 года обе эскадры уже стояли у входа в Дарданеллы.

План лорда Пальмерстона провалился. Россия не проиграла Крымскую войну.

Во-первых, она выстояла в страшном противостоянии со всей Европой (фактически – со всем миром) и не допустила своего расчленения. Во-вторых, она успешно и уверенно выдержала натиск на востоке, на западе и на севере. В целом, Россия практически в незыблемости сохранит свои территориальные пределы. В-третьих, она заставит выступить с предложениями о мирных переговорах саму Европу.

На юге на относительно неудачу обороны Севастополя Россия ответит необыкновенными успехами, достигнутыми на кавказском театре боевых действий. Русская армия выиграет все сражения с турками, дойдет до Карса и заставит эту ключевую крепость капитулировать, открывая себе дорогу на Боспор.

Позднее эти военные успехи станут беспроблемными козырями в руках наших дипломатов. Россия возвратит Турции обширные территории в Малой Азии, разменяв их на Парижском конгрессе на захваченную союзниками ценой больших потерь Южную сторону Севастополя.

«Чудотворная крепость» оборонялась 349 дней. Но самое удивительное, что город в лучшем случае можно было назвать морской крепостью. С суши, откуда его штурмовали, он не имел оборонительных укреплений. Общеизвестно, что в начале кампании враг рассчитывал на очень скорую и лёгкую победу. Нет никакого другого аналога столь долгой обороны города в новой истории. Самое большее города (в том числе крепости) сопротивлялись от трех до пяти месяцев. «Севастопольская страда» продолжалась практически год. Именно поэтому город будет назван позднее современниками «новой Троей».

Е. В. Тарле и Сталин размышляют о ходе Крымской войны на фоне войны Великой Отечественной, в которой врагу были сданы весь Севастополь (а не только Южная его сторона) и весь Крым. Чем в итоге обернулось это для захватчиков, знают все. Именно поэтому мы с полным правом сегодня поём о «неприступном для врагов» Севастополе. Так же, как и мы сегодня, думали о городе русской славы 150 лет назад «непоколебимые» (Л. Н. Толстой) матросы Нахимова. Так думали 60 лет назад солдаты Победы маршала Жукова. С ними и в одном, и в другом случае были не согласны «прогрессисты», для которых европейская (а лучше – американская!) оккупация (военная, экономическая, информационная или духовная) всегда была высшей ценностью и целью.

Странное дело, но именами крымских городов и деревень, рек и полей «победители» на всех континентах, откуда они прибыли на войну, в каком-то молитвенном преклонении будут снова и снова называть свои улицы,

площади, скверы, мосты, селения и города, возводить один за одним памятники, устанавливать памятные знаки, учреждать награды, открывать музеи и мемориальные комплексы. Крымских наименований по всему миру чрезвычайно много. Принцесса Диана, например, погибнет в Париже не где-нибудь, а в тоннеле под мостом Альма. Французы назовут этот мост и прилегающий к нему сквер в честь первого кровавого сражения Крымской войны в долине маленькой речки Альма. В Англии появится новое женское имя – *Alma*.

Так кто кого в таком случае победил? Кто кому старается подражать? Кто делает культ из самого факта своего участия в этой войне, поразившей сознание и души её участников навсегда? Погрязший в суеверии западный мир, уподобляясь язычникам, словно пытается этими поименованиями напитать себя духом непобежденной и непобедимой армии и страны. Он греет себя в отблесках чужой славы, которую сам же официально не признаёт и всячески порочит.

Если Россия была так слаба и ничтожна, как писала западная пресса, какой доблестью могла быть победа над нею? Но западный мир и ведет себя не как победитель, а как преступник, которого тянет вернуться на место преступления. Что он хочет там найти? Утраченную честь и славу? Свое испуганное восхищение противником? Может быть, самого себя?..

Давайте задумаемся: целый год лучшие полки Европы, стянутые со всего мира, штурмуют обыкновенный город, берут ценой необыкновенных усилий и потерь только часть его и после этого, измотанные до предела, в каком-то угаре панического восторга объявляют себя победителями, практически прекращают всякие боевые действия и предаются безудержным рабегам.

А «побежденная» Россия между тем войну продолжает. Готовы к выполнению приказов войска, перешедшие по понтонному мосту на Северную сторону. Ведется регулярный и успешный обстрел Южной стороны, совершаются локальные военные операции, осуществляются захваты пленных. Победоносно сражаются полки на Кавказе: «несокрушимый» Карс будет взят через два с половиной месяца после падения Малахова кургана! Еще через месяц после этого состоится успешная оборона Екатеринодара от нападения горцев.

В Европе самым воинственным и близоруким становится ясно, что выиграть войну у этой страны и у этого народа нельзя. Почувствовав, что коалиция рассыпается, Австрия поспешит выступить посредником и предложит России сесть за стол переговоров в Вене. После достаточно долгого молчания, явно заставившего Европу понервничать, новый император Александр II дал согласие начать мирный диалог. Но не в Вене, а в Париже. Наступил момент торжества русской дипломатии.

Да, Парижский договор лишил Россию права иметь военный флот на Чёрном море. Но этого же права была лишена по договору и Турция. Мало того, любым военным судам было запрещено проходить через проливы. Чёрное море фактически стало демилитаризованным. Чего ещё было желать

России, которая приступала к строительству своих броненосных кораблей?! На два флота сил всё равно не хватало. Договор давал ей необходимую передышку на юге.

Почему о поражении России в Крымской войне упорно говорят её современники? Самые прозорливые из них всё время осознавали особый характер этого «поражения». Своими комментариями они раскрывали глубинный смысл того, что видели все, но лишь немногие понимали. В их числе декабрист М. А. Бестужев, друг юности П. С. Нахимова, которому в сибирском заключении, освобождаясь от влияния политической суеты, многое виделось яснее и отчетливее: «...Севастополь пал, но пал с такою славою, что каждый русский ... должен гордиться таким падением, которое стоит блестящих побед».

В этом ряду и знаменитая, обошедшая Европу фраза князя А. М. Горчакова из циркуляра по внешней политике от 2 сентября 1856 года (через год после падения Малахова кургана!), отвергающая упрек в том, что Россия «изолируется и молчит»: «Россия сосредотачивается».

Но большинству современников Крымской войны не был виден истинный масштаб и смысл пережитого страной испытания. Восточную войну не случайно называют протомировой. Она унесла жизни более 1 млн. человек. Наибольшую часть составило гражданское население, ставшее жертвой эпидемий. Для Европы той поры это страшные потери. Но только сегодня мы понимаем, началом какой цепи событий была эта схватка: в XX веке в этом ряду две мировые войны, две революции, война Гражданская и война «холодная». Всё это понадобится врагам России именно потому, что Крымскую войну они проиграли. Они не смогут добиться главного – остановить мощный, пугавший их рост этого непонятого явления, именовавшегося Россией. Она пленяла сердца и умы громадного числа лучших сынов и дочерей Франции, Англии, Германии, Италии, Скандинавии и других стран, которые столетие за столетием шли служить ей верой и правдой в самых разных областях науки, культуры, хозяйства, военного дела, государственного строительства.

Развитие империи, «это наводящее ужас движение» (Н. В. Гоголь) не знает остановок. Сразу после Парижского мира Россия завершит освоение Дальнего Востока, окончательно подчинит Кавказ и приступит к присоединению Средней Азии, завершив его выходом к границам Афганистана и Персии. В следующей войне с Турцией она вернёт себе все завоевания в Малой Азии, включая Карс. Руками Пруссии, разгромившей Австрию и Францию, Россия накажет за предательство Европу. Объединение Германии навсегда подарит головную боль Англии и денонсирует Парижский договор.

Крымская война дала мощный толчок развитию России во всех сферах: состоялась отмена крепостного права, были осуществлены военная, судебная и другие реформы, начался быстрый промышленный подъем, больших успехов добилась внешняя политика страны. На службу государству пришла блестящая плеяда великолепных чиновников. Достаточно назвать министра

иностранных дел князя А. М. Горчакова и военного министра Д. А. Милютин. В России рождаются совершенно новые литература и искусство. «Сыновьями» Крымской войны одинаково являются и Л. Н. Толстой, и Ф. М. Достоевский. Один воюет под Севастополем, другой отбывает наказание на каторге, но оба они – выражение нового национального самосознания, которое Россия выносит из величайшего испытания – Крымской войны.

Ярко и убедительно сказал об этом автор «Севастопольских рассказов»: «Чувство пылкой любви к отечеству, восставшее и вылившееся из несчастий России, оставит надолго следы в ней. Те люди, которые теперь жертвуют жизнью, будут гражданами России и не забудут своей жертвы. Они с большим достоинством и гордостью будут принимать участие в делах общественных, а энтузиазм, возбужденный войной, оставит навсегда в них характер самопожертвования и благородства».

Казарін Володимир

Битва за ясла Господні. Чи прогала Росія Східну (Кримську) війну 1853 – 1856 років?

Трактуючи поразку Росії в Кримській війні як міф радянської історіографії, автор статті шукає підтвердження своїй ідеї в концепції Є. Тарле. Він вважає, що Кримська війна дала могутній поштовх розвитку Росії у всіх сферах життя і підкреслює моральну перемогу Росії з православної точки зору як невраховану складову цієї війни.

Kazarin Vladymir

The Battle for the Jesus Christ's Crib. Did Russia lose the Eastern (Crimean) War 1853 – 1856?

Interpreting Russia's defeat in the Crimean war as a myth of Soviet historiography the author attempts to confirm his idea on the basis of E. Tarle's conception. The author admits that the Crimean war appeared a strong impulse to Russia's development in all spheres of life. He also underlines Russia's moral victory as an unknown constituent of this war from the Orthodox point of view.

УДК 378.4(477.85)

Василь Холодницький

**Становлення та діяльність кафедри історії нового та новітнього часу
Чернівецького державного університету
в 1940-1955 рр.**

У квітні 1947 р. року до читання курсу історії нового і новітнього часу був залучений викладач Чернівецького військового училища, кандидат історичних наук Петро Кирилович Морочко, який мав за своїми плечима чималий життєвий і педагогічний стаж. З автобіографії дізнаємося, що народився він у містечку Бітень, Барановичської області в 1902 р. Походив з робітничої сім'ї. Пройшовши через горнило громадянської війни в рядах Червоної армії і продовжуючи службу в ній до 1926 р., у 1923 р. він вступив в ряди РКП(б)¹. Дана обставина відкривала для нього чималі перспективи. Однак за станом здоров'я П. К. Морочко звільнився зі служби в армії і поступив в Могелівську радпартшколу II ступеня, де навчався протягом 1926-1928 рр. Освіта дала йому можливість із 1928 р. працювати суспільствознавцем на залізничній станції м. Златоуст. Проте брак знань привів його до Комуністичного університету викладачів суспільних наук, у котрому він і навчався з 1930 по 1933 рр. Після закінчення навчання працював в.о. доцента філософії й одночасно заступником директора з навчальної частини Московського історико-архівного інституту. З вересня 1933 р. навчався в інституті Червоної професури, а з вересня 1938 р. - в аспірантурі при Московському державному інституті історії, філософії і літератури, яку успішно закінчив в 1939 р із захистом кандидатської дисертації „Боротьба Маркса і Енгельса з прудонізмом у I Інтернаціоналі”. Одночасно з 1937 по 1939 рр. працював в.о. доцента нової історії у Вищій школі пропагандистів при ЦК ВКП(б). З 1939 року працював доцентом кафедри нової історії Московського державного педагогічного інституту імені Леніна, в Учителському інституті, в Другому Московському інституті іноземних мов. З жовтня 1941 р. пішов добровольцем на фронт². Волею долі йому судилося бути причетним до військової справи аж до завершення своєї трудової діяльності, але не в якості командира, а викладача історії.

На час зарахування його викладачем історії нового часу Чернівецького університету він мав (з перервою на війну) 15-літній стаж науково-педагогічної роботи. Погодився працювати в університеті на правах сумісництва. Згодом характеризувався керівництвом університету як такий, що добросовісно ставиться до своїх обов'язків, знає свій предмет, курс лекцій читає на високому ідейно-політичному рівні, здатний самостійно

© Холодницький В., 2007

вирішувати питання навчання і виховання студентства в університеті, повністю відповідає своєму призначенню³. Так було сказано в характеристиці, підписаній ректором ЧДУ М. П. Каніболоцьким. Причому, враховуючи його професійні здібності та високоморальні якості, його одразу було зараховано на посаду завідувача кафедри історії нового часу. В наказі ректора за № 60 від 21 квітня 1947 р. сказано: „Кандидата історичних наук Морочка Петра Кириловича призначити з першого березня на посаду доцента і зав. кафедрою нової історії на 0,5 ставки за сумісництвом”⁴.

Отже, П. К. Морочко став першим діючим завідувачем кафедрою нової історії в Чернівецькому державному університеті. Але ненадовго, бо влітку 1947 р. із Москви до університету на постійну роботу прибув молодий і перспективний викладач Сімба Шмелевич Грінберг. Саме в наказі ректора за № 175 від 30 серпня 1947 р. йдеться про його призначення. Зокрема, в ньому йдеться: „...Кандидата історичних наук доцента Грінберга С.Ш. призначити завідувачем кафедри нової історії з 25 серпня з оплатою 3000 крб. на місяць”⁵.

За своїми плечима С. Грінберг також мав певний життєвий і науково-педагогічний досвід. Народився в містечку Любомль, Волинської губернії в 1913 р. Походив із робітничої родини. Після закінчення Бердичівської семилітньої школи в 1927 р., вчився в школі ФЗУ при Бердичівському машинобудівному заводі „Прогрес”. Працюючи токарем даного заводу, одночасно навчався на вечірньому робітничому факультеті, а з 1934 р. - на історичному факультеті Московського державного інституту історії, філософії і літератури. Після блискучого закінчення істфаку в 1939 р вступив до аспірантури Інституту історії Академії наук СРСР за спеціальністю нова історія, яку довелося перервати у зв'язку з воєнними діями. Молодий аспірант не потрапив на фронт, а до червня 1943 р. викладав історію в школі № 2 на ст. Раєвській Альшевського району Башкирської АРСР. В червні 1943 р., за викликом Інституту Історії АН СРСР, він поновився на навчання в аспірантурі, яку успішно закінчив у 1945 р.⁶ Саме 21 травня йому довелося захищати дисертацію на тему: „Вступ Болгарії в Першу світову війну”. Захист проходив на Вченій Раді Інституту історії АН СРСР, головою якої був академік Б.Д. Греков. Рішенням цієї ради від 21 травня 1945 р. йому присвоєний науковий ступінь кандидата історичних наук⁷.

Після завершення навчання в аспірантурі С. Ш. Грінберг працював у ряді наукових установ Москви в якості молодшого наукового співробітника. Зокрема, з травня 1945 по грудень 1946 р. працював в Інституті історії АН СРСР, в секторі слов'янознавства, а з січня по вересень 1947 р. - в щойно відкритому Інституті Слов'янознавства АН СРСР. Одночасно перебував на викладацькій роботі в Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова⁸. Проте гостра потреба в молодих перспективних науково-педагогічних кадрах вищої кваліфікації в повоєнний час та й власний квартирний інтерес привели молодого науковця до Чернівецького держуніверситету.

* Продовження. Початок в „Історична панорама”. – 2006. – Вип. 3.

В штатному розкладі на 1947-1948 н.р., оформленого наказом ректора за №184 від 8 вересня 1947 р., по кафедрі нової історії проходять завідувач кафедрою доцент, к.і.н. С.Ш.Грінберг, доцент, к.і.н. П.К.Морочко, який продовжував працювати в університеті на 0,5 ставки за сумісництвом, та доцент В. К. Литвинов, якого, очевидно, з метою посилення щойно створеної кафедри перевели з кафедри історії стародавнього світу, у рамках якої він продовжував читати історію середніх віків і загальнофакультетський курс з методики викладання історії,⁹

Таким чином, 1947 р. став поворотним у становленні кафедри історії нового часу. На початок 1947-1948 н.р. зусилля керівництва історичного факультету та й університету в цілому увінчалися серйозним успіхом. На відміну від попереднього навчального року кафедра нової історії не тільки була задекларована як структурна одиниця історичного факультету, але й наповнена реальним змістом і здатна була виконати ті завдання, які поклалися на неї.

На посаді завідувача кафедрою С. Ш. Грінберг докладав значних зусиль до організації кафедри та забезпечення навчального процесу з курсу історія країн нового часу. Одночасно працював за сумісництвом доцентом кафедри історії Чернівецького державного вчительського інституту. Паралельно виконував чимале громадське навантаження: був членом місцевому університету, членом партбюро парторганізації історичного факультету, відповідальним редактором багатотиражної газети університету „За сталінські кадри”, а також позаштатним лектором міськкому КП(б)У¹⁰. Роботи було багато, особливо в першому семестрі 1948-1949 н.р., оскільки йому одному випало читати практично всі предмети з історії нового та новітнього часу. Справа в тому, що П. К. Морочко, пропрацювавши на кафедрі трохи більше року, написав заяву на звільнення і наказом ректора за № 170 від 19 квітня 1948 р. був звільнений з роботи за власним бажанням з 1 липня цього ж року¹¹. Причиною була та обставина, що він перейшов на роботу до Військової академії хімічного захисту¹². В результаті Грінберг, як спеціаліст з нової історії, залишається на кафедрі один.

Щоб належно підготуватися до наступного 1948-1949 н.р., ректор М. П. Каніболоцький рекомендує на посаду асистента кафедри історії нового часу випускника історичного факультету 1948 р. Г. С. Іванушко¹³, який проявив себе за роки навчання в університеті як чудовий студент і талановитий організатор студентської молоді. З цією метою останній навіть дипломну роботу з історії СРСР, яку виконував на випускному курсі, за три місяці до завершення університету змінив на тему „Боротьба Маркса і Енгельса з бакунізмом у I Інтернаціоналі”¹⁴. Однак цим планам не судилося бути реалізованими. По завершенні навчання і за рекомендацією того ж керівництва університету, Г.С.Іванушко направляють на кафедру політекономії, де кадрова ситуація на даний час значно загострилась. Аргументом, який остаточно вплинув на долю Г.С.Іванушко, був той факт, що він протягом навчання в університеті на старших курсах був старостою студентського наукового гуртка з політекономії¹⁵. Отже, спроба вирішити

кадрову проблему за рахунок випускників ЧДУ закінчилась для кафедри невдачею.

У таких надзвичайно складних умовах для полегшення ситуації з читанням курсів нової історії, на кафедру було запрошено вчителя Чернівецької середньої школи № 1 Георгія Михайловича Страхова¹⁶. Народився він 1 грудня 1900 р. в с. Медвежому Ставропольської губернії. Походив із селянської родини. Вчився спочатку в міському училищі, а згодом перейшов у Медвезьку земську гімназію, яку закінчив у травні 1919 р. зі срібною медаллю. За режиму білих служив у мировому суді в якості розсильного. Після звільнення села від білих, у лютому 1920 р., вступив на службу до повітового відділу народної освіти в якості інструктора. А з вересня 1920 р. і по 1923 р. знаходився в рядах Червоної армії, де з червня 1921 р. навчався на військово-інженерних курсах у м. Баку. Та військова кар'єра виявилась не для нього і вже в листопаді 1923 р. він демобілізувався з армії за віком. Працював на різних роботах: спочатку інструктором укому і райкому РКП(б) в с. Біла Глина, Краснодарського краю, далі заступником головного редактора газети „Сальский пахарь”, згодом викладачем суспільствознавства в школі II ступеня в м. Сальську, Ростовської обл. У вересні 1930 р., закінчивши суспільно-економічне відділення педагогічного факультету Північно-Кавказького університету, в Ростові-на-Дону з присвоєнням йому кваліфікації викладача суспільствознавства в трудових школах другого ступеня і аналогічних до них навчальних закладах, працював директором музичного технікуму в м. Ставрополі. З жовтня 1932 по жовтень 1933 р. викладає історію СРСР у Ставропольському педінституті¹⁷. Після працював заступником начальника політвідділу МТС в с. Соломенському, Степновського р-ну, Ставропольського краю, завідувачем районного відділу народної освіти, інструктором райкому ВКП(б), учителем історії у середній школі в с. Степному, Степновського р-ну, а після - в станиці Горячеводській, поблизу П'ятигорська Ставропольського краю¹⁸. З червня 1941 р. по серпень 1945 р. воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, після завершення якої опинився в Чернівцях і на запрошення Чернівецького обкому КП(б)У з серпня 1945 р. погодився обійняти посаду учителя історії в чоловічій середній школі № 1. До вересня 1948 р. був також секретарем первинної партійної організації цієї ж школи¹⁹.

Отже, Г. М. Страхов до кінця 40-х років пройшов багатогранний і складний трудовий шлях, однак серйозного вузівського науково-педагогічного стажу не мав. Тим не менше, саме у вересні 1948 р. його було запрошено до роботи на кафедру нової історії в якості викладача. Тут Г. М. Страхов читав історію країн Англії, Франції і Німеччини на філологічному факультеті²⁰. Пропрацювавши рівно рік, наказом ректора він був переведений на посаду диспетчера навчальної частини. Одночасно він продовжив працювати на умовах погодинної оплати викладачем кафедри нової історії, а з 1950 р. - старшим викладачем уже кафедри історії СРСР²¹. Та й коло його наукових інтересів на цей час збіглося саме з цією кафедрою. Тобто

Г.М.Страхов на кафедрі історії нового часу був тимчасовою людиною. Але його поява на кафедрі у досить непростий для неї час була доцільною.

А тим часом, за направленням Міністерства вищої освіти СРСР до Чернівецького державного університету прибув кандидат історичних наук Залман Мойшович Гершов²². Народився він 20 жовтня 1915 р. у м. Вітебську в сім'ї службовця. У неповних 15 років (вересень 1930 р.) став учнем ФЗУ ГОМЗу імені ВДПУ (м. Ленінград), який закінчив в 1932 р. і в якості оптико-механіка приступив до трудової діяльності на цьому ж заводі. З 1-го січня 1935 р. – уповноважений у справах партдруку Володарського райбюро Союздруку (м. Ленінград). Така різка зміна роду занять приводить молодого З. Гершова до Ленінградського державного університету ім. Данова. Тут він протягом 1935-1940 рр. здобував фах історика, а у вересні 1940 р. став аспірантом історичного факультету. Та в листопаді 1940 р навчання довелося надовго перервати у зв'язку з мобілізацією до Червоної армії. Пройшовши різними фронтовими дорогами, в 1945 р. поновлюється на навчання в Ленінградському університеті, на кафедрі міжнародних відносин. Сферою наукових інтересів стає історія зовнішньої політики США XX століття. Наполеглива робота над даною темою завершилась у листопаді 1948 р. успішним захистом кандидатської дисертації „Американська політика нейтралітету в 1914-1917 рр.”²³.

У грудні 1948 р. З. М. Гершов прибув до Чернівецького державного університету на посаду старшого викладача кафедри нової історії, а з березня 1950 р. перебував на посаді доцента цієї ж кафедри. Він розробив і читав лекції з історії країн нового часу. З цього ж предмета проводив семінарські заняття зі студентами III курсу. Крім того, студентам IV курсу читав спецкурс і спецсеминар з міжнародних відносин і спецкурс з історії зовнішньої політики США на IV курсі та оглядові лекції з історії нового часу для студентів У курсу як денної, так і заочної форм навчання²⁴.

Водночас завідувач кафедрою С.Ш.Грінберг продовжував роботу над поповненням її складу висококваліфікованими кадрами. В цьому плані наступним етапом став 1949 рік. Саме в цей час до ЧДУ прибув старший викладач Благовещенського педінституту Мамедкесір Алекберзаде Алекберлі²⁵. Уродженець 1914 р. м. Дербент (Дагестан), у 1930 р. він успішно закінчив Дербентське педучилище, а в 1937 р. історичний факультет Московського державного університету ім. Ломоносова. Працював на викладацькій роботі. Після закінчення Великої Вітчизняної війни, безпосереднім учасником якої він був, працював на посаді старшого викладача спочатку в Нальчинському, а потім у Благовещенському педінститутах²⁶. До Чернівців М.А.Алекберлі прибув у відрядження в кінці 1948-1949 н.р. за рекомендацією виконуючого обов'язки декана історичного факультету В.К.Литвинова і на запрошення керівництва університету для читання курсу історії країн Сходу з погодинною оплатою²⁷. Він справив приємне враження як на студентів, так і на керівництво історичного факультету, яке задалося метою залишити його в університеті на постійній роботі. Не останню роль у цьому плані, за спогадами Г. С. Іванушко,

відіграли витрати університету на оплату його відрядження, котрі, як казав ректор К. М. Леутський, перевищували суму на утримання штатного викладача протягом усього навчального року²⁸. Іншими словами, їздити з Далекого Сходу до західних кордонів СРСР було надто дорогою справою навіть для такої організації, як Чернівецький державний університет. Та й М.А.Алекберлі, якому сподобався колектив факультету, добре розумів цю проблему і сам бажав залишитися в Чернівцях. Його бажання, на наш погляд, викликане було не лише особистими уподобаннями, але і прагматичними цілями. Справа в тому, що ним рухав власний науковий інтерес, адже наукова тематика, яку він розробляв, стосувалася визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарських поневолювачів, епіцентром якої була Хотинська війна 1621 р. А Хотин, як відомо, на час його прибуття до Чернівців був одним з районних центрів Чернівецької області. Як справжній історик, для відновлення повної картини цієї війни, М. Алекберлі прагнув з урахуванням географічного розташування самого Хотина і його околиць уявити собі картину подій більш ніж трьохсотлітньої давнини і відобразити їх у наукових працях. Ректор університету затіяв з цього приводу листування з Міністерством освіти і за підтримки партійної організації університету добився переведення М. Алекберлі до Чернівців. Згідно наказу ректора № 324 від 29 серпня 1949 р. М. Алекберлі був призначений на посаду старшого викладача по кафедрі нової історії з 23 серпня з окладом 1200 крб. на місяць²⁹. З нового навчального року він почав читати курс історії країн Сходу. Одночасно активно працював в науковому плані. З цією метою восени 1950 р. М.Алекберлі, як сказано у звіті кафедри нової історії за 1950-1951 н.р., був „відкомандирований у річну кандидатську аспірантуру до Інституту історії АН УРСР”³⁰. Його наполеглива праця завершилась у 1951 р. успішним захистом кандидатської дисертації „Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської агресії в 1600-1621 рр.”. Захист відбувся 16 листопада на засіданні спеціалізованої ради Інституту історії України АН УРСР³¹. Отже, кафедра історії нового часу отримала досить суттєве і вагомe поповнення, придбавши молодого і перспективного вченого і педагога.

Здавалося, що на початку 50-х років колектив кафедри історії нового часу сформований з міцних і перспективних кадрів вищої кваліфікації і йому гарантоване прекрасне майбутнє. Однак таке враження було, як з'ясувалося згодом, помилковим. Кінець 40-х – початок 50-х років у Радянському Союзі позначений черговим „гонінням на відьом”. На відміну від 1946-1947 рр., коли осуду були піддані так звані „послідовники школи Грушевського”, на цей раз ними стали особи єврейської національності. Боротьба проти космополітизму, яка розгорнулася в кінці 40-х років у Радянському Союзі, торкнулася невеличкого колективу кафедри нової історії Чернівецького держуніверситету.

Першим під „караючий меч революції” потрапив один із найталановитіших працівників цієї кафедри, її завідувач С. Ш. Грінберг, який, перебуваючи на даній посаді, регулярно отримував від керівництва факультету та університету прекрасні і цілком заслужені характеристики.

Наприклад, у характеристиці, підписаній ректором ЧДУ Каніболоцьким у травні 1948 р., дізнаємось про те, що Грінберг „є серйозним науковим працівником, добросовісно відноситься до своїх обов’язків, добре знає свій предмет, лекції читає на високому ідейно-теоретичному рівні. ...бере активну участь у громадській роботі, є членом місцевого профспілок, виконує окремі доручення парторганізації, читає лекції в університеті марксизму-ленінізму при МК ВКП(б) м.Чернівці. Користується авторитетом серед професорсько-викладацького складу і студентів. Грінберг повністю відповідає призначенню завідувача кафедрою історії нового часу”³². Це ж саме знаходимо і в характеристиках від 28 листопада 1948 р.³³, від 25 лютого 49 р.³⁴. Таку ж позитивну характеристику отримує він 12 квітня 1950 р. і від декана істфаку Сопільнюка. До попередніх позитивних якостей останній додає інформацію і про те, що С.Ш.Грінберг успішно організував науково-дослідницьку роботу членів кафедри, керує секцією історії обласного товариства по розповсюдженню наукових знань, виступає з доповідями і лекціями на політичні і науково-популярні теми тощо³⁵. Цікаво, що всі характеристики підписувалися не тільки керівником вузу, але й секретарем партійної організації. Без підпису останнього характеристика вважалась недійсною. Тим більше, що мова йшла не про рядову людину, а про кандидата історичних наук, доцента, завідувача однієї з кафедр історичного факультету, члена ВКП(б), тобто про одного з активних працівників так званого „ідеологічного фронту”. Тому наявність підпису секретаря партійної організації на характеристиках С. Ш. Грінберга, як і інших комуністів, свідчить про те, що все написане в них було предметом детального обговорення на партійному бюро історичного факультету чи університету і затверджувалося ними.

Однак уже з травня 1950 р. тут знаходимо і критичні зауваження парадоксального характеру. Зокрема, як завкафедрою Грінберг погано організує науково-дослідну роботу кафедри. Рідко контролює якість лекцій і семінарських занять членів кафедри³⁶. Це саме знаходимо і в характеристиці, підписаній ректором К. М. Леутським та секретарем парторганізації А.В.Агєєвим від 18 листопада 1950 р.³⁷.

Таким чином, Грінберг із провідного спеціаліста перетворюється поступово в людину, яка не справляється з покладеними на нього обов’язками. Він добре розуміє „натягненість” висунутих звинувачень. У такій обстановці йому не залишається іншого виходу, як написати заяву на звільнення з університету за власним бажанням. Більше того, він добивається дозволу на звільнення в Міністерстві освіти СРСР. Зокрема, у його особовій справі знаходимо листа начальника Головного управління університетів Міністерства вищої освіти СРСР, професора К. Жигача, датованого 16 березнем 1951 р. і адресованого одночасно С. Грінбергу та ректору університету К. М. Леутському. В листі сказано, що „Головне управління університетів не заперечує проти Вашого звільнення від роботи в Чернівецькому університеті згідно з Вашою заявою”³⁸. Виходячи зі змісту даного листа, 7 квітня 1951 р. С. Ш. Грінберг пише заяву на ім’я ректора, в

котрій просить звільнити його з роботи в ЧДУ з 10 квітня. Але, враховуючи те, що це вже кінець навчального року, ректор на його заяві написав: „Звільнити з роботи в ЧДУ зав. кафедрою нової історії доц. Грінберга з 18 червня 1951 р. згідно з його заявою”³⁹. Тобто, С. Ш. Грінбергу продовжують термін роботи до закінчення навчального року всупереч його проханням. На цей час він продовжує читати лекційний курс з нової історії, веде семінарські заняття, а також спецкурс з історії Болгарії, і звільняють його за наказом ректора № 195 від 10 червня 1951 р.⁴⁰.

Отже, С. Ш. Грінберг припинив свою роботу в ЧДУ. Тим не менше, навіть після звільнення з університету його прізвище ще довго „відмінювали” на партійних зборах та в різних довідках, які відправлялись у вищестоящі органи, і в яких з’ясовуються нові, цікаві факти. Наприклад, із характеристики, підписаної ректором К.М.Леутським і секретарем парторганізації університету А.В.Агєєвим від 16 жовтня 1951 р., дізнаємось, що „Партійне бюро Держуніверситету неодноразово розглядало діяльність доцента Грінберга і в своєму рішенні вказувало, що він погано керує науковою роботою членів кафедри, недостатньо працює над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня, дуже рідко за ці роки виступав з доповідями на наукових сесіях і як комуніст фактично не виконував своєї авангардної ролі в питаннях ідейного росту, відмовлявся від громадської роботи. Роботу кафедри запустив, вона являє собою жалюгідний вигляд. Відпущені асигнування не були ним реалізовані.... Рада університету відзначила недоліки його викладання”⁴¹.

Отакої! Ні більше, ні менше. І партійне бюро неодноразово розглядало, і вказувало і попереджало, і погано керує науковою роботою, і роботу кафедри запустив і т.п. Тобто те, що Грінбергом ще донедавна було зроблене позитивного і ставилось йому в заслугу, тепер оцінювалось зовсім протилежно. Чим не парадокс? Безперечно, дана характеристика різко контрастувала з усіма попередніми.

Разом з тим, з цих довідок довідуємося і про те, що ще в січні 1949 р. С.Ш.Грінберг був відряджений до Центрального воєнно-історичного архіву СРСР для збору матеріалів по темі „Російсько-болгарські відносини після Берлінського конгресу”, де він працював протягом січня-лютого 1949 р. і за недоброякісне використання документів „ворогів нашої Батьківщини був видворений з архіву”⁴². 5 вересня 1951 р. на засіданні Чернівецького партійного активу також зазначалось, що викладач історичного факультету доцент С. Грінберг допустився хибної трактовки принципових положень, „багаторазово стверджував про роль Наполеона”⁴³ тощо. Тобто мотивів для звільнення з роботи, як на той час, було більш ніж достатньо. Тому, перехопивши ініціативу, С. Грінберг вирішив діяти на випередження і добровільно звільнитися з роботи в ЧДУ.

Наступною жертвою став доцент З. М. Гершов, який з самого початку також характеризувався керівництвом університету з позитивної сторони. Так, у характеристиці, підписаній в.о. ректора доцентом К. Г. Мигалем та секретарем парторганізації В.Ф.Макаровим 12 жовтня 1949 р., читаємо: „...У

викладанні курсу нової історії і курсу історії міжнародних відносин тов. Гершов З.М. проявив достатньо глибокі знання свого предмету і вміння застосовувати марксистсько-ленінську методологію у викладанні і оцінці історичних явищ, за що користується на факультеті заслуженим авторитетом. ...систематично працює над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня, ідеологічно витриманий”⁴⁴. У характеристиці від 1 червня 1950 р., підписаній ректором М. П. Каніболоцьким, також знаходимо інформацію про те, що Гершов З. М. лекції читає на високому ідейно-теоретичному рівні, систематично працює над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня, бере активну участь у суспільно-політичному житті університету⁴⁵. В партійній характеристиці за підписом секретаря партбюро університету Г.С.Іванушко від 11 червня 1950 р. знаходимо, крім усього іншого, й такі рядки: „Партійні доручення виконує добросовісно. Партійних стягнень немає. Відданий справі партії Леніна-Сталіна”⁴⁶. Разом з тим тут вказується і на те, що З. М. Гершов у справах кафедри не зовсім дисциплінований. У чому полягав саме зміст цієї недисциплінованості, з наявних документів важко зрозуміти. Але цей припис супроводжував усі наступні його характеристики. Тим не менше 13 березня 1951 р. у партійній характеристиці, підписаній А.В.Агєєвим, наголошувалося на тому, що „тов. Гершов читає лекції на рівні університетської освіти”⁴⁷. 24 березня 1951 р. К. М. Леутський та А. В. Агєєв також відзначали, що „лекції тов. Гершова задовільняють запити студентів і слухаються останніми з великою цікавістю”⁴⁸. Така прискіплива увага до З.Гершова не була випадковою. Але на даний час ще ні він сам, ні, очевидно, керівництво університету, яке давало, на наш погляд, цілком об’єктивні характеристики, нічого поганого не підозрювали в цьому.

Хмари стали збиратися над З.Гершовим у 1952 р. Він усе більше характеризується з негативного боку. У цьому навчальному році його не було введено до складу ДЕК, як викладача з нової історії. Це вже був хоч і не дуже помітний, але серйозний симптом. А вже в травні 1952 р. наказом ректора К.М.Леутського на нього було накладено адміністративне стягнення за непредставлення рецензії на наукову роботу студента Хижняка, яка була подана на міжобласний конкурс студентських наукових робіт⁴⁹. На такі дії керівництва університету З. М. Гершов вимушений був миттєво прореагувати. У відповідь він пише заяву на ім’я ректора університету, в якій говорить про свою непричетність до даної рецензії і просить зняти з нього необґрунтовані звинувачення. Як згодом з’ясувалося, це була справді абсолютна нісенітниця. Завідувач кафедрою нової історії В. К. Литвинов, якому було доручено розібратися зі скаргою Гершова на безпідставне покарання, 3 липня 1952 р. доповідав ректору: „Я встановив, що ніяких завдань по рецензуванню наукової студентської роботи Хижняка тов. Гершову не давалось. ...Вважаю, що адміністративного покарання доцент Гершов З. М. не заслуговує”⁵⁰. Треба віддати належне і ректору Леутському, який на основі доповідної записки В. К. Литвинова скасував своє покарання⁵¹.

Таким чином, спроба діяти через адміністративні покарання і на їхній основі звільнити з роботи викладача на цей раз провалилася. Тоді вдалися до іншого, також випробуваного, способу – віднайти недоліки у його лекційній роботі. Для цього зачастили відвідувачі на заняття, щоправда, не тільки до нього, а до всього колективу історичного факультету. І, як наслідок, у звіті університету за 1952-1953 н.р. знаходимо про викриті суттєві недоліки лекції З.М.Гершова „США в період імперіалізму до Першої світової війни”. Серед багатьох недоліків, які при бажанні можна було приставити до будь-якої лекції і будь-якого викладача, називалися, на наш погляд, і недоліки абсурдного характеру. Зокрема, його звинувачували в невисвітленні агресивної політики США у здійсненні доктрини Трумена „Відкритих дверей”, у тому, що не дано сталінської характеристики американського імперіалізму, зовсім недостатньо і поверхнево висвітлювалась антиросійська суть агресії кривавого американського імперіалізму тощо⁵². Всього було зроблено 9 зауважень, над якими З.М.Гершов повинен серйозно попрацювати. Подібні зауваження стали суттєвою підставою для зміни змісту характеристик на викладача. В них знаходимо інформацію про те, що З.М.Гершов у своїх лекціях допускає „методологічні помилки”, „серйозні методологічні помилки”, „грубі помилки методологічного характеру, які межують з викривленням основних положень марксизму-ленінізму”, що „в роботі кафедри проявив себе тільки з негативної сторони”, „не працює над удосконаленням курсу лекцій, користується застарілими конспектами, перевантаженими цитатами”⁵³ тощо.

Звичайно, це були також натягнуті звинувачення. Іншими словами, готувався ґрунт для звільнення з роботи. І вже в червні 1954 р. вчена рада історичного факультету не вибирає З. М. Гершова за конкурсом на посаду доцента кафедри історії нового часу. Більше того, рішенням ЦК КП(б)У його було виключено з рядів КППС за обман партії, який полягав у тому, що З.М.Гершов приховав своє соціальне походження, вказавши, що він походить із робітничої родини, тоді, як згодом з’ясувалося, він походив із родини торговців-непманів⁵⁴. Безперечно, це було серйозне звинувачення. Як відомо, виключення з партії тягнуло за собою й інші репресивні заходи. Але, щоправда, обійшлося без них. Це вже був початок так званої „хрущовської відлиги”. У витягу з наказу ректора по університету від 26 червня 1954 р. говориться про те, що доценту кафедри нової історії Гершову З.М. треба надати відпустку з 1 липня на 48 робочих днів, після чого звільнити з роботи в ЧНУ, як не обраного за конкурсом. Спроби З. М. Гершова відновитися на роботі в ЧНУ через Головне управління університетів, економічних і юридичних вузів Міністерства вищої освіти СРСР в кінцевому підсумку нічого не дали. Необрання його за конкурсом пояснювалося „тими збитками, які він наносив, працюючи в колективі історичного факультету”⁵⁵, - так трактував дану ситуацію начальникові головного управління університетів, економічних і юридичних вузів М. А. Прокоф’єву ректор К. М. Леутський у серпні 1954 р.

Усе ж, враховуючи професійні здібності З. М. Гершова, йому була запропонована робота на вибір: у Хотинському педучилищі або в Сторожинецькому технікумі лісового господарства. Проте З.М.Гершов не зміг зійти до такого рівня і відмовився від даних пропозицій. А вже 8 лютого 1955 р. в характеристиці, підписаній ректором К. М. Леутським і секретарем партбюро університету Р. С. Коптевим, написано, що за весь час роботи в Чернівецькому університеті (з грудня 1948 р. по липень 1954 р.) Гершов показав себе тільки з негативного боку. І „як з'ясувалося тепер, Гершов за час перебування в університеті був організатором склок і нездорових взаємовідносин в колективі університету”⁵⁶ і т.п. Суть цих „склок і нездорових взаємовідносин” полягала в тому, що З.Гершов, на відміну від інших, не терпів несправедливих зауважень, а надто покарань. І завжди відстоював свою честь і гідність. Можливо, робив це дуже емоційно. Так чи інакше, але як Грінбергу, так і Гершову після їх звільнення дається різко негативна характеристика на запити керівників тих організацій чи закладів, куди вони пробували влаштуватися на роботу. Зрозуміло, з такими характеристиками перспектива працевлаштування за фахом була надто малою.

Отже, кафедра нової історії впродовж першої половини 50-х років утратила двох перспективних викладачів і науковців московської та ленінградської шкіл. А це знову породжувало проблему кадрового забезпечення читання курсів з історії нового часу, в першу чергу для керівництва кафедри.

Слід сказати, що після звільнення С. Ш. Грінберга, за пропозицією декана історичного факультету В. О. Голобуцького, ректор університету К.М.Леутський виконання обов'язків завідувача кафедрою нової історії з 18 червня 1951 р. покладе на старшого викладача, кандидата історичних наук, безпартійного В. К. Литвинова⁵⁷. Крім вирішення кадрової проблеми, саме на період його керівництва і припадає уточнення назви кафедри. При яких обставинах усе це відбувалося і в який саме час, не відомо. З особової справи В.К.Литвинова дізнаємось, що 1 серпня 1952 р. він затверджений на посаді в.о. завкафедрою нової історії Головним управлінням університетів Міністерства вищої освіти СРСР⁵⁸. А вже 25 серпня він пише, що є завідувачем кафедри історії середніх віків та нової історії⁵⁹. Хоча зміст роботи кафедри під новою назвою абсолютно не змінився ні в якісному, ні в кількісному відношенні, за винятком одного моменту.

Справа в тім, що ще на початку 1951 р. кафедра нової історії отримала завдання підготуватися до читання нового курсу – історії південних і західних слов'ян, який не читався в університеті протягом усього попереднього часу. Читання даного предмету було доручено В.К.Литвинову, як спеціалісту з історії середніх віків. Саме до цієї частини історії, згідно з тодішнім навчальним планом, належала й історія південних і західних слов'ян. Можливо, що якраз ця обставина і привела до уточнення назви кафедри. Щоправда, В. К. Литвинов до початку нового навчального року так і не підготувався до належного читання даного курсу, що, поряд з іншими

причинами, стало підставою його особистого звернення 8 липня 1952 р. до керівництва університету з проханням звільнити його від завідування кафедрою і залишити на посаді старшого викладача кафедри⁶⁰.

За погодженням з партійними органами на цю посаду був рекомендований і згодом затверджений М. А. Алекберлі, який залишився єдиним представником московської історичної школи на факультеті. З приводу його призначення ректор ЧДУ Леутський писав до начальника управління університетів і юридичних вузів Міністерства культури СРСР М.А.Прокоф'єва: „...Оскільки на цій кафедрі працює кандидат історичних наук Алекберлі М.А., член КПРС з 1941 р., який має серйозні пізнання і з історії, і філософії і активно працює в науковій галузі, а тов. Литвинову треба більше уваги приділити науково-дослідній роботі, ректорат і парторганізація університету вважають таку заміну доцільною”⁶¹. Так М.Алекберлі став завідувачем кафедрою історії середніх віків і нової історії.

При таких обставинах в 1952 р. на кафедрі історії нового часу за направленням Міністерства освіти УРСР з'являється молодий і перспективний викладач Іван Михайлович Теодорович. Про нього відомо, що народився у польському місті Тересполі 6 червня 1923 р. в родині службовців. До війни встиг закінчити гімназію в Перемишлі. З лютого 1940 р. вчився на 6-місячних учительських курсах у м.Ліда, Барановичської обл., після закінчення яких працював учителем Вавюрської неповної середньої школи, Лідського р-ну. У зв'язку з частковим паралічем лівої руки І.М.Теодорович не потрапив до Червоної армії. Під час війни працював учителем у Західній Білорусії. З жовтня 1944 р. вчився в Барановичському педінституті, а в листопаді 1945 р., у зв'язку з переїздом батьків на постійне місце проживання до м.Львова, І.М.Теодорович переводиться на другий курс історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Зі здобуттям фаху історика в 1949 р. вступає до аспірантури при кафедрі нової історії і країн Сходу Львівського університету⁶². На цей час він був досить активною людиною. Поряд із науковою роботою брав участь у громадському житті університету. У характеристиці, виданій для подання до ЧДУ і підписаній ректором Львівського держуніверситету, членом-кореспондентом АН УРСР Є. К. Лазаренком і секретарем партбюро університету А. Н. Цибко, крім відомостей про успішне навчання в аспірантурі, йдеться й про те, що І.М.Теодорович брав активну участь у суспільно-політичному житті: був депутатом районної ради Залізничного району м. Львова, виконував окремі доручення партбюро університету і факультету, працював викладачем районної партійної школи⁶³.

Наказом ректора ЧДУ за № 204 від 2 вересня 1952 р. І. М. Теодоровича було зараховано викладачем кафедри нової історії з 1 вересня 1952 р. з місячним окладом 1050 крб.⁶⁴. Тут він розпочав читати курс історії Південних і Західних слов'ян, а також спецкурс з історіографії нової історії зарубіжних країн Заходу. В 1953 р. у Львівському університеті ім. І.Франка І.М.Теодорович успішно захистив кандидатську дисертацію „Польське питання в політиці імперіалістичних держав в останній рік першої світової

війни”. Взагалі він справляв приємне враження на колег та керівництво вузу. Зокрема, в характеристиці, підписаній ректором К. М. Леутським і секретарем партбюро ЧДУ М. С. Коптевим від 20 травня 1955 р. говориться, що І. М. Теодорович лекції читає на вузівському рівні і цілком відповідає посаді, яку займає⁶⁵.

Отже, в особі І.М.Теодоровича кафедра історії нового часу також знайшла талановитого науковця і прекрасного викладача. Причому він був останнім викладачем, який прийшов на цю кафедру, оскільки їй, як окремій структурній одиниці факультету та університету, не судилося довго існувати. Вже на початку 1955-1956 н.р. вона об'єдналася з кафедрою стародавньої історії в одну кафедру загальної історії.

(Далі буде)

Примітки:

- ¹ Архів Чернівецького національного університету (далі АЧНУ). – Фонд ВК. – 1948. – інв. №639. – арк. 15.
- ² Там само. – арк. 15-16.
- ³ Там само. – арк. 2.
- ⁴ Там само. – арк. 1.
- ⁵ Там само. – 1951. – інв. №47. – арк. 1.
- ⁶ Там само. – арк. 50.
- ⁷ Там само. – арк. 4.
- ⁸ Там само. – арк. 2,7,8.
- ⁹ Там само. – Фонд ЗК. – 1947. – т.2. – арк. 110.
- ¹⁰ Там само. – Фонд ВК. – 1951. – інв. №47. – арк. 51.
- ¹¹ Там само. – 1948. – інв. №639. – арк. 7.
- ¹² Там само. – арк. 8.
- ¹³ З архіву автора.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ АЧНУ. – Фонд ВК. – 1968. – інв. №125. – арк. 4.
- ¹⁷ Там само. – арк. 3.
- ¹⁸ Там само. – арк. 69.
- ¹⁹ Там само. – арк. 2.
- ²⁰ Там само. – арк. 41.
- ²¹ Там само. – арк. 16,24.
- ²² Там само. – 1954. – інв. №26. – арк. 1.
- ²³ Там само. – арк. 1-4.
- ²⁴ Там само. – арк. 6-7.
- ²⁵ Богайчук М.А. Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. – Чернівці: „Букрек”, 2005. – С. 10.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ З архіву автора.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ АЧНУ. – Фонд ЗК. – 1949. – т.2. – арк. 133.
- ³⁰ Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – ф. Р82. – оп.5 – спр.92. – арк. 148.
- ³¹ Там само. – оп. – спр.125. – арк.49.
- ³² АЧНУ. – Фонд ВК. – 1951. – інв. № 47. – арк. 11.

- ³³ Там само. – арк. 18.
- ³⁴ Там само. – арк. 21.
- ³⁵ Там само. – арк. 54.
- ³⁶ Там само. – арк. 40.
- ³⁷ Там само. – арк. 34.
- ³⁸ Там само. – арк. 60.
- ³⁹ Там само. – арк. 67.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – арк. 61.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. – арк. 60.
- ⁴⁴ Там само. – 1954. – інв. №26. – арк. 23.
- ⁴⁵ Там само. – арк. 41.
- ⁴⁶ Там само. – арк. 40.
- ⁴⁷ Там само. – арк. 45.
- ⁴⁸ Там само. – арк. 42.
- ⁴⁹ Там само. – арк. 69.
- ⁵⁰ Там само. – арк. 64.
- ⁵¹ Там само. – арк. 69.
- ⁵² ДАЧО. – ф.Р82. – оп.5. – спр. 124. – арк. 17.
- ⁵³ АЧНУ. – Фонд ВК. – 1954. – інв. № 26. – арк. 65, 101.
- ⁵⁴ Там само. – арк. 101.
- ⁵⁵ Там само. – арк. 94.
- ⁵⁶ Там само. – арк. 111-112.
- ⁵⁷ Там само. – Фонд ВК. – 1967. – інв. № 125. – арк. 98.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. – арк. 99.
- ⁶⁰ Там само. – арк. 110.
- ⁶¹ Там само. – арк. 114.
- ⁶² Там само. – 1999. – інв. № 38. – арк. 5-6.
- ⁶³ Там само. – арк. 8.
- ⁶⁴ Там само. – арк. 1.
- ⁶⁵ Там само. – арк. 11.

Василь Холодницький Становление и деятельность кафедры истории нового и новейшего времени Черновицкого государственного университета в 1940-1955 гг.

В данной статье продолжается разговор не только о непосредственном становлении кафедры и деятельности ее руководства при помощи ректората по кадровому обеспечению, но и о тех трудных моментах, которые имели место во время этого процесса на протяжении 1947-1955 гг.

Vasil Kholodnyts'kyi Establishment and Activities of the Department of Modern Times History at Chernivtsi State University in 1940-1955

The present article goes on expanding not only on how the department comes into being and its administration activity supported by personnel office, but also those difficult aspects that took place during that process.

РЕФЕРАТИ

УДК 327.36

Александр Сыч

По следам незаконченной полемики

Вниманию читателей предлагается реферативный перевод статьи одного из наиболее известных и уважаемых американских политологов современности, профессора Гарвардского университета Сэмюэля Хантингтона, которая была напечатана почти 15 лет назад. Естественно возникает вопрос: зачем это делать с таким опозданием? Сделано это, исходя из следующих соображений.

Во-первых, предложенная им в своё время концепция имела такой резонанс, что теперь упоминается почти во всех учебниках по политологии, международным отношениям, современной истории. Статья, о которой идёт речь, была написана Хантингтоном, так сказать, «по горячим следам» многочисленных откликов на его предыдущую статью «*Столкновение цивилизаций?*», опубликованную в солидном американском журнале «Форин Аффэйрс» в 1993 г., где он изложил основные идеи своей концепции о главном источнике конфликтов в период после окончания «холодной войны»¹. Содержание второй его статьи «*Если не цивилизации, то что? Парадигмы мира после «холодной войны»*» является как бы продолжением и одновременно дополнением первой; она помогает лучше понять «творческую лабораторию» учёного, который во время полемики, развернувшейся относительно главных положений его концепции, ещё раз уточнял свои взгляды, подбирал новые аргументы, усиливал их доказательность, что, в конце концов, и стало основой его книги, которая увидела свет в 1996 г. почти под тем же названием². А полемика эта велась, да, собственно говоря, продолжается и сегодня с адептами концепции «конца Истории» другого американского политолога Фр. Фукуямы.

Во-вторых, за период, прошедший после появления его статьи «*Столкновение цивилизаций*», мы стали свидетелями событий, явлений, процессов, которые подтвердили правильность многих предвидений американского учёного относительно нарастания межцивилизационных конфликтов в современном мире (вспомнить хотя бы террористический акт против США 11 сентября 2001 г. или недавние волнения с «этнической окраской» во Франции). А прокатившаяся в 2005 г. в мусульманском мире волна возмущения, вызванная публикацией в датской газете оскорбительных

© Сыч А., 2007

¹ Автор данной публикации в своё время ознакомил украинских читателей с содержанием этой, теперь уже хорошо известной, статьи С. Хантингтона (См.: Сыч О. І. Конфлікт цивілізацій: нова небезпека чи відродження старого протистояння? // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1 - 2. – С. 3-8; Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій? // Там само. – СС. 9 – 29).

² Huntington S. The Clash of Civilization and the Remaking of World Order. – N. Y., 1996.

для последователей исламской религии карикатур? На этот раз, по мнению мусульман разных стран (от Малайзии до Марокко), западная цивилизация нанесла удар по самим основам «исламской цивилизации», по тому, что объединяет всех мусульман – независимо от территорий, экономик, политических систем. Но все они объединились, ибо западная свобода слова ударила в самое сердце мусульманской веры. Известный российский политолог А. Пушкин справедливо заметил: «Западу было выгодней взять пример с Ватикана, который занял мудрую позицию: свобода слова не означает свободу оскорблений иной веры. Но нет – лидеры Евросоюза заявили о сожалении, что карикатуры вызвали такую реакцию, но принялись с пеной у рта отстаивать принципы свободы слова. Вот это и есть столкновение цивилизаций, разных духовных начал»².

И хотя Запад продолжает навязывать свою идеологию всему миру, но во многих государствах усиливается противодействие экспансии западных ценностей, осуществляемой под прикрытием процесса глобализации, возникают свои идеологии, приходят лидеры другого типа, например, как в Боливии или Венесуэле, где главами стран стали индейцы. По мнению того же Пушкина, «... глобализация не сумела – и ещё долго не сможет – переварить различия в идеологиях, исторических наследиях, культурах, которые порой, как мы видели недавно, ведут к прямому конфликту цивилизаций. В XXI веке мы ещё больше продвинемся по этому пути. И общественное внимание развернулось от глобализационных процессов к не менее глубоким идейно-культурным разломам»³. В сфере духовности, идеологии, культуры мы видим не унификацию, а наоборот – сохранение разнообразия, а то и усиление размежевания.

В-третьих, некоторые исследователи, анализируя обострение политической борьбы в Украине во время президентских выборов 2004 г., не без оснований говорят о «цивилизационном разломе», который произошёл, а точнее, проявился в их результате в нашей стране. Кстати, заметим, что и Хантингтон упоминал Украину в качестве примера ментально расколотого общества, через которое пролегла линия двух цивилизационных миров: католическо-протестантского (под влиянием которого находится Западная и частично Центральная Украина) и славянско-православного (в орбите которого оказалась Восточная и Южная Украина). Но, кажется, наши горе-политики сыгнорировали этот момент (если, конечно, вообще были знакомы с его взглядами) и готовы наступить на те же самые грабли.

Думается, статья С. Хантингтона не утратила своей ценности и в наше время, а потому будет полезна – как своего рода «информация к размышлению» – всем, кого волнуют непростые проблемы нашего времени.

² Интервью Алексея Пушкина Владимиру Устинову (Литературная газета. – 19 – 25 апреля 2006 г. - № 16. – с. 3).

³ Там же.

Huntington S.P. If Not Civilizations, What? Paradigm of the Post-Cold War World // Foreign Affairs. – November / December 1993. – Volume 72. – № 5. – PP. 186 – 194.

Хантингтон С.П. Если не цивилизации, то что? Парадигмы мира после «холодной войны».

В начале статьи автор пишет, что в течении 40 лет учёные и практики международных отношений думали и действовали, используя парадигму «холодной войны», дававшую весьма упрощённую, но в то же время очень удобную для объяснения картину мировых дел. Мир был разделён между группой относительно богатых и преимущественно демократических государств, возглавляемых США, вовлечённых во всеохватывающий идеологический, политический, экономический и временами военный конфликт с другой группой более бедных, коммунистических стран, ведомых Советским Союзом.

Однако парадигма «холодной войны» не могла объяснить всего, что происходило в мировой политике. Имелось немало «аномалий» (выражение Томаса Куна, автора «Структуры научных революций»), которые не вписывались в данную парадигму, и нередко она, как пишет С. Хантингтон, ослепляла учёных и государственных деятелей в оценке ряда крупных событий, например, таких как китайско-советский конфликт. Впрочем, до недавнего времени указанная парадигма, являясь простой моделью глобальной политики, объясняла, как считалось, наиболее важные события в мире лучше, чем все остальные, став, таким образом, необходимым отправным пунктом в размышлениях о международных делах и сформировав представления о мировой политике двух послевоенных поколений.

Драматические события прошедших пяти лет (то есть 1989 – 1993 гг. – А. С.) сделали эту парадигму, по словам С. Хантингтона, «интеллектуальной историей» (с. 187). Поэтому потребность в новой модели, которая помогла бы привести в порядок и понять смысл главных событий мировой политики, представляется очевидной.

Свою статью «Столкновение цивилизаций?» американский политолог и рассматривает как попытку наметить основные элементы этой новой – *цивилизационной* – парадигмы. Он понимает, что предложенная им парадигма не лишена слабых мест, и её критики без особого труда смогут указать на события, подобные иракскому вторжению в Кувейт, которые не укладываются в её рамки. Тем не менее, как продемонстрировал это в своё время Т. Кун, аномальные события ещё не опровергают саму парадигму. Дебаты, вызванные повсюду в мире цивилизационной парадигмой С. Хантингтона, показывают, как считает её автор, что она соответствует или близка к удовлетворительному объяснению современной действительности, которую уже невозможно понять, если исходить из прежнего деления на страны «свободного мира», государства коммунистического блока и «третьего мира». Деление стран на богатые и бедные или на демократические и недемократические может до некоторой степени помочь, но далеко не во

всём. Глобальная политика сейчас слишком сложна, чтобы втиснуть её «в два голубиных яйца».

По причинам, рассмотренными в первой статье, Хантингтон продолжает утверждать, что цивилизации являются естественными преемниками трёх миров эпохи «холодной войны». На макроуровне мировая политика, по его мнению, вероятно, будет вызывать конфликты и изменение баланса сил государств, принадлежащих к различным цивилизациям, а на микроуровне наиболее ожесточёнными, длительными и опасными (из-за возможности их эскалации) будут, скорее всего, конфликты между государствами и группами, относящимися к разным цивилизациям.

Цивилизационная парадигма, как считает Хантингтон, объясняет многие важные события международной жизни, имевшие место в последние годы, включая развал Советского Союза и Югославии; войны, идущие на их бывших территориях; подъём религиозного фундаментализма повсюду в мире; борьба внутри России, Турции и Мексики относительно их самобытности; напряжённость торговых конфликтов между США и Японией; сопротивление исламских государств западному давлению на Ирак и Ливию; усилия исламских и конфуцианских стран приобрести ядерное оружие и средства его доставки; сохранение Китаем – великой державой – позиции «аутсайдера» и т. д.

В течение нескольких месяцев с тех пор, как была написана статья «Столкновение цивилизаций?», произошли следующие события, которые, с точки зрения Хантингтона, также точно соответствуют цивилизационной парадигме и могли быть предсказаны, исходя из неё:

- продолжение борьбы между хорватами, сербами и мусульманами в бывшей Югославии;
- интенсификация войны между армянами и азербайджанцами, сопровождавшаяся развёртыванием турецких и иракских войск у азербайджанской границы, что расценивается Россией как способствующее «эскалации конфликта»;
- продолжающаяся борьба в Центральной Азии между российскими войсками и партизанами-моджахедами;
- конфронтация на Венской конференции по правам человека между Западом (во главе с госсекретарем США У. Кристофером, осуждающим «культурный релятивизм»), и коалицией исламских и конфуцианских стран, отвергающих «западный универсализм»;
- голосование в МОК (проходившее почти по цивилизационному принципу), принявшее решение о проведении Олимпийских игр 2000 года в Сиднее, а не в Пекине;
- продажа Китаем ракетных компонентов Пакистану, повлёкшая американские санкции против Пекина;
- нарушение Китаем моратория на проведение ядерных испытаний, несмотря на энергичные протесты США;

- объявление министром обороны США новой стратегии, предусматривающую подготовку к двум «большим региональным конфликтам» (один с Северной Кореей, другой, возможно, с Ираном и Ираком);
- новое германское законодательство, сильно ограничивающее доступ в страну беженцам;
- бомбардировка Багдада американской авиацией при фактически единодушном одобрении западных правительств и её осуждение почти всеми мусульманскими правительствами в качестве ещё одного примера политики «двойных стандартов», проводимой Западом;
- занесение американским правительством Судана в список террористических государств и обвинение шейха Омара Абдель Рахмана и его последователей в заговоре с целью «начать войну в форме городского терроризма против Соединенных Штатов» и другие (сс. 188 - 189).

С. Хантингтон признаёт, что его концепция не объясняет буквально всё в мировых событиях последних лет. И соглашение 1993 г. между ООП и правительством Израиля по сектору Газы и Иерихону в определённом смысле можно считать аномалией с точки зрения цивилизационной парадигмы, что, однако, её отнюдь не дискредитирует, так как перемирия и ограниченные по значению соглашения являются во многом естественным спутником тех глубинных столкновений, что характерны для развертывающегося противоборства цивилизаций. Так, советско-американские соглашения по контролю за вооружениями всё равно были частью «холодной войны»; поэтому, несмотря на то, что конфликт между арабами и евреями может быть ограничен, он, тем не менее, продолжается до сих пор.

Межцивилизационные проблемы всё больше становятся главными вопросами международной повестки дня, заменяя разногласия между сверхдержавами. Основными среди них являются распространение вооружений (особенно оружия массового поражения и средств его доставки), права человека и иммиграция. По этим трём вопросам Запад и большинство других главных цивилизаций находятся по разные стороны баррикад. Например, страны Запада и Япония весьма чувствительно относятся к проблеме защиты прав человека; страны Латинской Америки и Африки, Индия и Россия отстаивают только некоторые из этих прав; Китай и многие другие азиатские страны, а также большинство мусульманских государств в наименьшей степени заинтересованы в их защите (с. 189). Усиление иммиграции из незападных стран вызывает растущее беспокойство как в Европе, так и в Америке. По примеру Германии и другие европейские страны ужесточают свою политику в отношении допуска иммигрантов, в то время как внутри Европейского Сообщества барьеры, препятствующие передвижениям людей, быстро исчезают. Массовый приток новых иммигрантов в США также усиливает у местного населения настроения в пользу введения дополнительных ограничительных мер, хотя большинство

проведённых исследований показывают, что иммигранты вносят явно позитивный вклад в американскую экономику. Поэтому С. Хантингтон особо рассматривает проявления столкновения цивилизаций внутри США.

Соединенные Штаты становятся в этническом и расовом отношении всё более разнородным обществом. По оценкам управления, проводящего переписи населения, к 2050 году 23% населения этой страны будет испаноязычным, 16% - негритянским и 10% - азиатско-американского происхождения (с. 190). В прошлом США успешно абсорбировали миллионы иммигрантов из многих стран, которые приспосабливались к господствующей европейской культуре и с энтузиазмом принимали американский символ веры в свободу, равенство, индивидуализм, демократию. Будет ли это иметь продолжение, когда 50% населения станет испаноязычным или небелым? Будут ли новые иммигранты ассимилированы в доминирующую до настоящего времени европейскую культуру Соединенных Штатов? А если нет, и США действительно станут многокультурным государством, охваченным внутренним конфликтом цивилизаций, выживет ли оно как либеральная демократия? Будет ли девестернизация США, если она случится, также означать их деамериканизацию?

Если это произойдёт, и американцы перестанут придерживаться своих принципов либеральной демократии, то есть политической идеологии, имеющей европейские корни, то Соединённые Штаты, какими мы знали их, перестанут существовать и последуют за другой сверхдержавой, имевшей чётко означенную идеологию, на свалку истории (с. 190).

Далее С. Хантингтон пишет, что в откликах на его первую статью не предлагаются альтернативные концепции и парадигмы, лучше объясняющие современную картину мира. То, что в них содержится, он называет нереальными альтернативами или «псевдоальтернативами». Первая из них сводится к утверждению, что разрушение советского коммунизма означает конец истории и всеобщую победу либеральной демократии во всём мире (точка зрения американского политолога Фр.Фукуямы – А.С.). Подобное утверждение, с его точки зрения, грешит одной существенной ошибкой, которая состоит в предположении, явно навеянном временами «холодной войны», что единственной альтернативой коммунизму является либеральная демократия и что кончина первого предопределяет универсальность второй. С. Хантингтон с этим не согласен, указывая на существование многих форм авторитаризма, национализма, корпоративизма и рыночного коммунизма (например, в Китае), которые существуют и даже благоденствуют в сегодняшнем мире (с. 191).

Очень важно также, что в идеологической сфере существуют различные религиозные альтернативы. В современном мире религия является главной силой, которая возбуждает и мобилизует людей. Самонадеянно думать, полагает автор, что вследствие краха советского коммунизма Запад подчинил себе мир на все времена.

Вообще, Хантингтон скептически относится к концепциям своих оппонентов о существовании сейчас или о возникновении в ближайшем будущем единой, универсальной культуры или цивилизации.

Некоторые из них считают, что увеличивающееся взаимодействие между странами вследствие всё большего развития коммуникационных систем и транспортных средств создает общую культуру. При определённых обстоятельствах это может быть и так, но, замечает Хантингтон, войны случаются наиболее часто между обществами и странами с высоким уровнем взаимодействия, а само взаимодействие нередко как раз усиливает их самоидентификацию и вызывает сопротивление, реакцию и конфронтацию (с. 192).

Другие предполагают, что общая культура (цивилизация) возникает в результате нивелирующего воздействия на разные страны процессов модернизации и экономического развития. Хантингтон признаёт, что современные урбанизированные, образованные, богатые, индустриально развитые общества, каковыми являются страны Запада, обладают общими культурно-цивилизационными особенностями, которые отличают их от отсталых, сельских, бедных, неразвитых обществ. Но, полемизируя со сторонниками данной точки зрения, он подчеркивает, что модернизация не тождественна вестернизации (с. 192). Япония, Сингапур и Саудовская Аравия – современные, процветающие общества, но, что, вполне очевидно, не являются такими, которые могут быть причислены к западному обществу. Предположение людей западного мира, что другие народы в процессе модернизации должны стать «как мы», – это проявление западного высокомерия, что само по себе уже иллюстрирует столкновение цивилизаций. Доказывать, что словенцы и сербы, арабы и евреи, индусы и мусульмане, русские и таджики, тамилы и сингалы, тибетцы и китайцы, японцы и американцы принадлежат к единой, скроенной по западному образцу всемирной цивилизации – значит не считаться с реальностью.

Универсальная цивилизация может быть продуктом, точнее результатом усилий такой же универсальной державы. Рим создал почти всемирную цивилизацию в масштабах древнего мира. Западное влияние – в форме европейского колониализма в XIX в. и американской гегемонии в XX в. – распространило западную культуру на большую часть современного мира. Однако период колониализма западных стран закончился, американская гегемония идёт на убыль. Разрушение западной культуры закономерно, так как местные, исторически укоренившиеся нравы, языки, верования и обычаи вновь заявляют о себе (с. 192). За отступлением западной культуры последует и упадок западного влияния. Быстро увеличивающаяся экономическая мощь восточноазиатских государств будет, по утверждению заместителя министра иностранных дел Сингапура Кишора Махбубани, способствовать возрастанию их военной силы, политического влияния и культурного самоутверждения (с. 193).

Язык, конечно, является главным элементом культуры, и сторонники парадигмы единого мира ссылаются на широко распространённое

использование английского языка как свидетельство универсальности западной культуры. Однако, задается вопросом Хантингтон, увеличивается или сокращается использование английского языка относительно других языков? Даже в Гонконге английский язык последнее время всё больше вытесняется китайским. Подобные явления наблюдаются и в других местах. Сербы теперь называют свой язык сербским, а не сербскохорватским, и пишут кириллицей как их русские собратья, а не используют западный алфавит своих католических врагов. В это же время Азербайджан, Туркменистан и Узбекистан переходят с кириллического письма своих бывших русских хозяев на западное письмо своих турецких сородичей. На языковом фронте, заключает Хантингтон, «вавилонизация» (вавилонское смешение языков) торжествует над универсализацией и более того свидетельствует о росте цивилизационной самоидентификации (с. 194).

Делая вывод, Хантингтон считает, что критики цивилизационной парадигмы не представили лучшего объяснения тому, что происходит сейчас в мире. Напротив, она задевает легко резонирующую струну везде в мире. В Азии, как сообщил один американский посол, она «распространяется со сверхъестественной быстротой». То же наблюдается и в Европе. Президент Европейского Сообщества Жак Делор также полагает, что «будущие конфликты будут вспыхивать скорее вследствие культурных факторов, чем из-за экономики или идеологии», предупреждая, что «Запад нуждается в разработке более глубокого понимания религиозных и философских основ других цивилизаций ... чтобы установить, что мы имеем с ними общего» (с. 194). В свою очередь, мусульмане рассматривают «столкновение» как нечто, обеспечивающее их признание и, в известной степени, узаконение их «особости», то есть существования своей собственной цивилизации и её независимости от Запада.

Поэтому, подытоживает С. Хантингтон, полемизируя с известной концепцией Фр. Фукуямы, История не закончилась, и мир не является единым. Цивилизации объединяют и разделяют человечество. Силы, вызывающие конфликты между цивилизациями, могут быть укрощены, только если будут признаны. Вера и семья, кровное происхождение и убеждение – это то, с чем люди отождествляют себя и за что борются и умирают. Вот почему столкновение цивилизаций заменяет «холодную войну» в качестве главного феномена глобальной политики, а цивилизационная парадигма обеспечивает лучше, чем какая-либо иная, необходимую отправную точку, чтобы осознать и совладать с изменениями, происходящими в мире.

Надійшла до редколегії 27 .05 .2007

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(100)«1900/1939»

Олександр Сич

Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 – 1939 роках. Навчальний посібник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С., Зайцев О. – Київ: „Генеза”, 2004. – 256 с., іл., карти.

Розпочати цю рецензію хотілося б з декількох загальних міркувань.

По-перше, вже стало, мабуть, загальновизнаним, що існуюча система освіти, яка полягає в безпосередній передачі знань, стає все більш і більш недосконалою. А її недосконалість - що також стає очевидним - вже сьогодні перетворюється на чинник, що гальмує розвиток суспільства. У сучасних умовах, коли обсяг інформації (знань) розширюється небаченими до цього темпами, жоден, навіть найосвіченіший викладач не здатний зорієнтувати того, кого він вчить, на ті знання, які ще тільки народжуються, але вже завтра можуть бути потрібними в суспільстві. Тому в навчальному процесі все більшого значення набуває завдання *вчити* - учня чи студента - *вчитися*, тобто вчити його самостійно набувати й використовувати знання. Сьогодні, коли викладач може надати їм фоно- й навіть відеозапис своїх лекцій, коли молоді доступні різноманітні документальні, навчально-освітні, пізнавальні передачі на електронних носіях (відеокасети, DVD-диски тощо), традиційна форма занять поступово втрачає колишнє значення, і освітянам – подобається це комусь чи ні – доведеться до цього звикати й серйозно, можливо, навіть радикально переглядати звичні методики, прийоми, підходи до навчального процесу. Замість зубріння необхідна творчість, замість притаманного сучасній системі освіти метафізичного опанування знань (свого роду споживання знань) слід прищепляти учням навички самостійного діалектичного мислення.

По-друге, тривалий час історія, яку викладали (тай ще й досі викладають) в школах і вузах, була суто описовою історією, точніше історією подій, причому і в самому процесі викладання, і в підручниках увага зазвичай зосереджувалася переважно на політичних і економічних сюжетах, тоді як питання культури, релігії, побутової сфери, менталітету різних соціальних груп і верств населення, повсякденного життя людей та багато інших, що належать до царини, яку можна назвати історією людини, практично не висвітлювалися. Однак саме вивчення людини не тільки в рамках її політичної поведінки та економічної діяльності, але також у повсякденному житті, суб'єктивному світосприйманні, проявах соціальної психології дає змогу повніше й об'єктивніше відтворити життя людей минулого в усіх його аспектах і у такий спосіб краще зрозуміти глибинну

© Сич О., 2007

сутність і рушійні сили історичних процесів. Як слушно зауважив колись М. Тартаковський: „В описовій історії епоха розкривається через події, тоді як більш адекватно вона відображається в людях”⁴.

Рецензент ще десять років тому закликав в одній із своїх публікацій більше уваги приділяти „духовно-психологічним аспектам розвитку суспільства, а також увести в історичні курси, так би мовити, „людський вимір”, що дасть уявлення про „історію зсередини” і дасть змогу поглянути на відомі історичні події очима простої людини”⁵.

Приємно констатувати, що подібний погляд поділяє все більше українських істориків, наочним свідченням чого може слугувати новаторський за формою й змістом навчальний посібник з історії України та всесвітньої історії для учнів 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів, який має характерну назву „Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900 – 1939 роках”.

Даний посібник відрізняється (і багато в чому – у кращий бік) від традиційних посібників, підручників, хрестоматій з історії чи книг для читання. Сама концепція побудови посібника (підбір і характер фактичного матеріалу, форма його подачі, методичний апарат, дидактична мета тощо) є, безумовно, сучасною й прогресивною; вона апробована в багатьох зарубіжних виданнях з історії і, мабуть, головне – спрямована на справді самостійне, свідоме і, що видається нам вельми важливим, на зацікавлене вивчення та осмислення учнями змісту, особливостей, провідних тенденцій конкретного історичного періоду.

Автори посібника провели вражаючу роботу, подавши в посібнику добірку різноманітних джерельних матеріалів, які до цього були поза увагою на уроках історії (додамо, що, на жаль, такі матеріали ще рідко використовуються й вітчизняними професійними істориками в своїх дослідженнях). Посібник містить велику кількість текстових і візуальних джерел, серед яких статистичні матеріали, кругові та стовпчикові діаграми, таблиці, графіки, фотографії, уривки зі спогадів, художніх творів і віршів, політичні плакати, рекламні оголошення, поштові листівки, карикатури і навіть зразки народного фольклору, а також стислі характеристики різних видів джерел і пояснення, як з ними працювати. Так, автори звертають увагу учнів на фотографії, які виступають як самостійні, важливі самі по собі, джерела, чи застерігають щодо можливих вад статистичних матеріалів. Взагалі, наявність великого числа фотографій, спеціально зроблених карт і

⁴ Тартаковский М. Историософия. Мировая история как эксперимент и загадка. – М., 1993. – С. 273.

⁵ Сич О. І. Про викладання історії у вищій школі // Український історичний журнал. – № 5. – 1998. – с. 115-117; Сич О. І. Про деякі актуальні проблеми викладання історії // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. Випуск 44. – Київ, 1998. – с. 232.

схем та інших візуальних документів активізуватиме зорову пам'ять учнів, яка, нам здається, ще недостатньо задіяна на уроках історії.

Позитивною рисою посібника є те, що автори, підбираючи матеріал, намагалися відобразити різні точки зору на ті або інші події, явища, процеси, що змушує учнів самостійно аналізувати наведені факти та оцінки, робити логічні й обґрунтовані висновки, щоби скласти власну думку з проблеми, що розглядається, і відповідно шукати переконливі аргументи на її користь тощо. Наприклад, учні мають можливість ознайомитися з поглядами українського, радянського, польського та американського дослідників, якими розпочинається § 19-й, щодо поділу українських земель між Польщею та Радянською Росією на початку 1920-х рр.

Цій же меті підпорядкований і ретельно продуманий методичний апарат, який дає змогу учневі самостійно опанувати алгоритм аналізу наочних і текстових документів, орієнтує його на співставлення, порівняння, узагальнення й взагалі розвиває навички критично-аналітичного мислення, що, безумовно, слід вважати неабияким достоїнством посібника.

Запитання, які супроводжують кожний параграф, також сформульовані в такий спосіб, щоби спонукати учнів порівнювати, співставляти різні факти й протилежні точки зору, аналізувати та давати оцінку висловам і наведеним фактам, висловлювати свою думку й відповідним чином аргументувати її. Деякі запитання мають форму цікавих, проблемних завдань, коли учневі пропонується, скажімо, уявити, що він – військовий кореспондент, який отримав завдання укласти коментарі до фотоматеріалів (с. 58) або написати листа від імені військового з фронту додому й від імені дружини солдата з дому на фронт (с. 62) чи підготувати 3-хвилинні промови на уявному мітингу з проблем українського державотворення від імені – на вибір – М. Грушевського, М. Міхновського, П. Скоропадського (с. 72). Такий прийом не тільки вимагає від учнів мобілізації їх творчих здібностей (що само по собі дуже важливо з огляду на нагальні завдання сучасної системи освіти, про що йшлося на початку рецензії), але й пробуджує в них зацікавленість предметом, сприяє більш поглибленому його засвоєнню.

Обсяг рецензії не дозволяє докладно проаналізувати внутрішню структуру та зміст кожного з розділів, з яких складається посібник. Тому обмежимося лише стислими ремарками.

Перший розділ міг би бути кращим. З одного боку, зібраний в ньому матеріал не завжди сполучається з назвами параграфів, а з другого, чимало важливих явищ і процесів, які мали місце на межі XIX – XX ст., не знайшли в ньому свого відображення. На наш погляд, не зовсім вдалим для розуміння сутності процесу модернізації й певною мірою заважкими для учнів є уривки №№ 66 – 69 на с. 29-й.

Загалом вдало скомпонований розділ посібника, присвячений Першій світовій війні та повоєнній кризі, особливо § 8 „Світова війна: людський вимір”. Правда, документ № 29 (с. 55) видається не дуже вдалим через низьку інформативну цінність. Набагато більш яскраві й водночас насичені необхідним для даного параграфу матеріалом уривки з листів учасників і

сучасників війни 1914 – 1918 рр. автори могли б знайти в книзі канадського дослідника Екштайна⁶. До речі, гарні фотографії до цього розділу можна було б запозичити з книжки відомого англійського історика Тейлора⁷. Втім, це вже з царини побажань.

Автори успішно впоралися й з такою проблемою, над розв'язкою якої важко працювали фахівці з історії впродовж останніх 15 років, а саме: як „вписати” історію України в загальний контекст всесвітньої історії. Цікаво побудований розділ „Українська революція”, де розглядаються такі важливі для глибокого розуміння теми питання, як суспільні прагнення українців у 1917 – 1919 рр., причини поразки української революції тощо. Не оминають автори і таких складних питань, як єврейські погроми на українських землях у роки революційних подій (чого раніше не можна було навіть уявити в навчальних курсах).

Розділ III не викликає особливих заперечень, хоча далеко не всі важливі процеси та явища, притаманні 20-м рр. XX ст. (наприклад, початок масового виробництва та становлення „суспільства споживання” в США), в ньому розглядаються.

Гарним вийшов розділ IV „Демократія і диктатура. Тридцять: людський вимір”, насичений неординарними сюжетами, різноманітним фактологічним матеріалом і цікавими завданнями для учнів.

Що ж до зауважень, то їх порівняно небагато.

Багато тем, що містить посібник, є дійсно новими для наших підручників і посібників з історії, наприклад, сюжети про повсякденне життя людей, становище жінки, освіту, суспільну атмосферу та ін. Але чому відсутній розділ про розвиток культури, мистецтва в означений період, адже в той час у цій царині зароджуються явища й тенденції, які стануть визначальними для матеріальної та духовної культури XX ст. (скажімо, стиль функціоналізму, масова культура тощо).

Незрозуміло також, як автори примудрилися (чи зробили це свідомо?) фактично обійти увагою Жовтневу революцію в Росії – одну з найважливіших подій тієї епохи, яка власне й розглядається в посібнику. Якби не ставилися до цієї події та якби не оцінювали її сьогодні, об'єктивні, політично незаангажовані історики розуміють, що вона, започаткувавши невідомий раніше варіант суспільного устрою, значною – а, можливо, й вирішальною – мірою визначила зміст і основні тенденції розвитку світу в XX ст. Принагідно зазначу, що такий поважний і всесвітньо відомий британський історик, як Е. Хобсбаум у книзі, уривки з якої наводяться в посібнику, писав, що більшовицька революція 1917 р. для двадцятого століття стала такою ж головною подією, як французька революція 1789 року для дев'ятнадцятого⁸.

⁶ Eksteins M. Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age. – Toronto, 1990.

⁷ Taylor A. J. P. The First World War. An illustrated history. – Harmondsworth, 1967.

⁸ Hobsbawm E. Age of Extremes. The Short Twentieth Century. 1914 – 1991. – L., 1995. – P. 55.

У назві шостого параграфу „Входження України у модерний світ” слово „модерний” (калька з англійської?) краще було б замінити на „сучасний” чи „новітній”, як це зробили автори деяких цікавих навчальних посібників⁹. На с.7-й згадується „загальносвітова індустріалізація” на початку XX ст., але в цей період (кінець XIX – початок XX ст.) вона, будучи доконаним фактом у передових країнах Західної Європи та Північної Америки, ще не набула власне загальносвітового характеру.

На жаль, упорядникам посібника не вдалося уникнути низки менш принципових, але водночас прикрих похибок, що, ймовірно, пояснюються незвичністю та очевидною складністю його створення. Вкажемо на деякі з них.

Так, на с. 67-й наведений уривок із щоденника відомого радника американського президента Вільсона, полковника Хауза, який чомусь названий англійським полковником, а наведений уривок із його щоденника насправді був позначений 22 березня 1919 р. (коли власне й сталися події, внаслідок яких в Угорщині була проголошена Радянська республіка)¹⁰, а не 22 травня 1919 р, як подається в посібнику.

На с. 15-й у таблиці про зарплату, робочий час і вартість життя у країнах Європи та США на початку XX ст. наведені цифри, але незрозуміло, що вони означають, бо не вказані одиниці виміру (відсотки чи щось інше?). До речі, подібне зустрічається й в інших таблицях посібника (напр., на с. 37-й, де йдеться про врожай пшениці з 1 га, на с. 49-й, де наводяться показники воєнних видатків на душу населення провідних європейських країн тощо). Не відповідає дійсності сторінка з „Історії Франції”, яка вказана в якості джерела, на підставі якого складена таблиця на с. 49-й.

Незрозуміло, чому інформація з газети (№ 99, с. 40) про київські ресторани та ціни в них на початку XX ст. подається під назвою (рубрикою) „Погляд дослідника”. У посібнику зустрічаються окремі неякісні фотографії (напр., № 31 на с. 17), які утруднюють роботу з ними, а також такі, чия інформативність викликає сумнів (№ 35 на с. 18).

На сс.65 і 67-й не повністю наведений бібліографічний опис джерела для документів № 60 і № 66 (автор якого відомий німецький історик-марксист Вольфганг Руге, а не Руг, як у посібнику).

На схемі (с. 93), яка відкриває розділ III, присвячений періоду повоєнної стабілізації, невірно вказана дата приходу фашистів до влади в Італії. На думку рецензента, немає достатніх підстав (як і серйозних спеціальних досліджень з цього питання, якщо не рахувати тих, які писалися згідно пануючим політичним настановам у майже усіх трагічних подіях XX ст. вбачати геноцид українського народу) називати голод 1922 – 1923 рр. в Україні та Росії голодомором. Учень може розгубитися, коли побачить на

⁹ Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – XX століть: Навч. посіб. / За ред. Ю. А. Горбаня. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Вікар, 2003; Орлова Т. В. Історія сучасного світу: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006.

¹⁰ Архив полковника Хауза. Избранное в двух томах. – М.: Астрель, 2004. – Том 2. – С. 634.

схемі, що рішення Ради послів великих держав про приєднання Східної Галичини до Польщі позначено 1922 р., а через декілька сторінок у хронологічній довідці ця подія датована 15 березня 1923 р. (с. 96).

Висловлені зауваження суттєво не впливають на безумовно позитивне враження, яке складається після ознайомлення з рецензованим посібником. До того ж, їх можна порівняно легко усунути при перевиданні посібника, на яке він заслуговує. Важливіше інше. Обрану авторами посібниками парадигму вивчення важливих подій в Європі та Україні в 1900 – 1939 рр. слід усіляко вітати, бо вона допомагає учням зрозуміти, як прості люди сприймали відомі нам історичні події, усвідомити механізм людських вчинків, мотиви їхньої суспільної діяльності. Нам уявляється, що це має неабияке значення, сприяючи формуванню у тих, хто вивчає історію, всебічного, об’єктивного, свого роду „стереоскопічного” погляду на її події, процеси, явища. Впевнений, що при сумлінній праці з даним посібником, у молоді виникатиме особливе почуття причетності до життя людей минулої доби, більш адекватне розуміння їх здобутків і втрат, а, отже, і повага до історичного досвіду попередніх поколінь, що є, як відомо, ознакою цивілізованої людини.

Автори посібника разом з видавництвом „Генеза” зробили вагомий внесок у справу збагачення та вдосконалення історичної освіти в Україні. Їх праця заслуговує безумовного схвалення та, хочеться сподіватися, буде належним чином оцінена вчителями та учнями.

Сич О. І.

Надійшла до редколегії 8. 06. 2007.

Відомості про авторів

Безаров Олександр Троянович - кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Гакман Сергій Михайлович - кандидат історичних наук, заступник директора-начальник науково-дослідного відділу Чернівецького регіонального центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій.

Казарін Володимир Павлович – доктор філологічних наук, завідувач кафедрою російської та зарубіжної літератури Таврійського національного університету.

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мінаєва Тетяна Василівна – магістр історії, молодший науковий співробітник Чернівецького художнього музею.

Новосолов Олександр - аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Павлюк Оксана МIRONIVNA – ст. лаборант, здобувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Папук Віктор Миколайович – асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Піддубний Ігор Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Сахновський Олександр Євгенович - кандидат історичних наук.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Холодницький Василь Федорович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Федорів Олександр Яремович - аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Червінська Ольга В'ячеславівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедрою зарубіжної літератури та теорії літератури Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Від редакції

У попередньому випуску «Історичної панорами» (2006. – Випуск 3) через недогляд редакції була допущена технічна, однак від цього не менш прикра помилка в написанні імені автора статті «Розвиток транскордонного співробітництва Карпатського регіону (на прикладі АПК Закарпатської області)» (С. 104-113), кандидата історичних наук, докторанта Київського національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова **Нелі Жулканич**. Її ім'я як у самій статті, так і в відомостях про авторів помилково було надруковано як **Наталія**. Редакція просить вибачення в автора та читачів за цю похибку.

Наукове видання

Історична панорама

Збірник наукових статей

Випуск 4

Рік заснування збірника 2004 р.

Літературний редактор Лупул О.В.

Комп'ютерний набір Павлюк О.М.

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. – Чернівці: видавництво Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича «Рута», 2007. – Випуск 4. – 192 с.